

11 КИЇВ-1981

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Шляхом Великого Жовтня, курсом XXVI з'їзду КПРС
- Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції
- Буржуазний націоналізм — ворог дружби народів

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції

252004, Київ-1, вул. Кірова, 4.

Телефон 29-62-34

Художній редактор *Г. С. Скрипка*
Технічний редактор *Л. М. Митишина*
Коректор *Г. С. Івченко*

Здано до набору 6.10.81. Підд. до друку 20.11.81. БФ 2361. Формат 79×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14. Обсяг. вкл. арк. 11,88. Тираж 1971 пр. Зам. К-124.

Видавництво «Наукова думка», 252001 Київ, МСП, Рєшєна, 3.

Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, Ленїна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ», № 11 (248), 1981, листопад (На українському мові).
Науковий журнал Інституту історії Академії наук Української ССР, Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіала Інституту марксистсько-ленїнїзму при ЦК КПСР. Основан в 1957 р. Выходит 12 раз в год. Адрес редакції: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типографія издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 11 (248)

ЛИСТОПАД

1981

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНИЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва.

Шляхом Великого Жовтня, курсом XXVI з'їзду КПРС 5

* * *

Рибалка І. К. (Харків), Турченко Ф. Г. (Запоріжжя). Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції 20

Проти буржуазної фальсифікації історії

Дмитрук К. Є. Буржуазний націоналізм — ворог дружби народів 34

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

Шморгун П. М. В. І. Ленін і Київська партійна організація 44

Щербак В. О. Економічне становище Києва в XVIII ст. 53

З історії селянства України

Шевченко В. М. (Ніжин). Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині XIX — на початку XX ст. 61

Полянський О. А. (Львів). Селянське повстання 1846 р. у Галичині. 67

Бабко Ю. В., Кентій А. В. Діяльність представництв Українського штабу партизанського руху на фронтах 73

Гончарук Г. І. (Одеса). Діяльність партійних і комсомольських органів по вдосконаленню навчального процесу в системі комсомольської політичної освіти (1921—1937 рр.) 84

Кізнченко В. І. Рух за демократизацію освіти в роки першої російської революції 94

Сич О. І. (Чернівці). Деякі аспекти імміграційної політики Канади наприкінці XIX — на початку XX ст. 101

Т Р И Б У Н А М О Л О Д О Г О А В Т О Р А

Пристапенко Т. О. Роль комсомольської преси України в пропаганді науково-технічної творчості молоді в дев'ятій п'ятиріччі 110

Кравченко В. І. Діяльність місцевих Рад Донбасу щодо поліпшення житлово-побутових умов трудящих (1961—1970 рр.) 117

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ
МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Василенко В. К. Створення В. І. Леніним пролетарської партії нового типу 123

Варгатюк П. Л. Боротьба більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної революції 130

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мусієнко В. В., Найчук М. І. Компартія України в боротьбі за зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства (1918—1920 рр.) . 139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Вовчик А. Ф., Н. Е. Козицкій, В. И. Ленин о единстве действий левых сил 147
Демиденко Г. Г. (*Харків*). Борці за велику справу 149

Березовчук М. Д., Журба М. А. У боротьбі за Жовтень 152

Бурмака В. П. (*Харків*). Общественные науки в высшей школе 154

Коваль М. В. Історіографія Великої Отчественной войны 155

Кулаковський В. М. Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів 157

Маркова О. Є., Сидоренко В. П. Літопис найважливіших і пам'ятних подій історії Волині (1900—1939 рр.), (1939—1952 рр.), (1953—1979 рр.) 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС.

Актуальные проблемы коммунистического строительства.

По пути Великого Октября, курсом XXVI съезда КПСС 5

* * *

Рыбалка И. К. (*Харьков*), Турченко Ф. Г. (*Запорожье*). Социально-классовая структура населения Украины накануне Октябрьской революции 20

Против буржуазной фальсификации истории

Дмитрук К. Е. Буржуазный национализм — враг дружбы народов 34

СООБЩЕНИЯ

К 1500-летию Киева

Шморгун П. М. В. И. Ленин и Киевская партийная организация 44

Щербак В. А. Экономическое положение Киева в XVIII ст. 53

Из истории крестьянства Украины

Шевченко В. Н. (*Нежин*). Крестьянская реформа и вопросы экономического развития Левобережной Украины во второй половине XIX — начале XX вв. 61

Полянский О. А. (*Львов*). Крестьянское восстание 1846 г. в Галиции 67

Бабко Ю. В., Кентий А. В. Деятельность представительств Украинского штаба партизанского движения на фронтах 73

Гончарук Г. И. (*Одесса*). Деятельность партийных и комсомольских органов по усовершенствованию учебного процесса в системе комсомольского политического образования (1921—1937 гг.) 84

Кизченко В. И. Движение за демократизацию образования в годы первой русской революции 94

Сыч А. И. (*Черновцы*). Некоторые аспекты иммиграционной политики Канады в конце XIX — начале XX вв. 101

Трибуна молодого автора

Приступенко Т. О. Роль комсомольской печати Украины в пропаганде научно-технического творчества молодежи в девятой пятилетке 110

Кравченко В. И. Деятельность местных Советов Донбасса по улучшению жилищно-бытовых условий трудящихся (1961—1970 гг.) 117

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС»

Василенко В. К. Создание В. И. Лениным пролетарской партии нового типа 123

Варгачук П. Л. Борьба большевиков за победу буржуазно-демократической революции 130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Мусиенко В. В., Найчук М. И. Компартия Украины в борьбе за укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства (1918—1920 гг.) 139

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Вовчик А. Ф., Н. Е. Козицкий, В. И. Ленин о единстве действий левых сил	147
Демиденко Г. Г. (<i>Харьков</i>). Борці за велику справу	149
Березовчук Н. Д., Журба М. А. У боротьбі за Жовтень	152
Бурмака В. П. (<i>Харьков</i>). Общественные науки в высшей школе	154
Коваль М. В. Историография Великой Отечественной войны	155
Кулаковский В. М. Хрестоматія з історії Української РСР для 9—10 класів	157
Маркова Е. Е., Сидоренко В. П. Літопис найважливіших і пам'ятних подій історії Волині (1900—1939 рр.), (1939—1952 рр.), (1953—1979 рр.)	160

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

ШЛЯХОМ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ, КУРСОМ XXVI З'ЇЗДУ КПРС

Шістдесят четвертий раз трудящі нашої країни, все прогресивне людство відзначають річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Жовтневі торжества відбуваються в обстановці наполегливої боротьби радянських людей за успішне виконання накреслень XXVI з'їзду партії, який переконливо підтвердив, що КПРС впевнено продовжує справу Великого Жовтня, послідовно втілює в життя безсмертні ідеї Леніна, гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всього народу.

Становлячи невід'ємну складову частину світового революційного процесу, пролетарська революція в Росії підбила перший переможний підсумок багатовікової визвольної боротьби трудящих, стала найбільш великим її актом, найважливішою подією XX століття. Вона докорінно змінила політичну карту світу, відкрила епоху переходу від капіталізму до соціалізму. «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу,— вказував В. І. Ленін,— становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася»¹.

Соціалістична революція в Росії виникла і перемогла як законний результат розвитку суспільства, боротьби класів в умовах монополістичного капіталізму. Досвід Жовтня показав, що революція перемагає лише тоді, коли для цього складаються об'єктивні і суб'єктивні умови. В цьому полягає непорушний закон соціальної революції. Жовтнева революція блискуче підтвердила і практично здійснила ленінську теорію соціалістичної революції з її геніальним висновком про можливість перемоги революції спочатку в декількох або в одній окремо взятій країні.

Жовтнева соціалістична революція — результат героїчної і самовідданої боротьби Комуністичної партії, створеної і вихованої В. І. Леніним, її правильної стратегії і тактики, вміння підняти і організувати робітничий клас, усіх трудящих на штурм експлуататорського ладу. Партія ввібрала в себе все чесне і мисляче, мужнє і самовіддане, що було накопичено поколіннями революціонерів, творчо осмислила досвід російського і світового революційного руху, озброїла пролетаріат нашої країни науковою програмою демократичної і соціалістичної революції. Вона продемонструвала зразок творчого застосування марксизму-ленінізму в умовах Росії, показала приклад правильного врахування співвідношення класових сил і конкретних особливостей моменту, використання мирних і цемірних, легальних і нелегальних форм боротьби.

¹ Ленін В. І. Про боротьбу всередині італійської соціалістичної партії.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 404.

Жовтнева революція ознаменувала корінний поворот і в історичній долі українського народу, який слідом за російським пролетаріатом став на шлях соціалістичної революції і при його підтримці повалив експлуататорський лад, вперше в історії створив свою державу. Трудящі України, очолювані комуністами, разом з робітниками і селянами всієї країни розгромили внутрішню контрреволюцію та іноземних інтервентів, відстояли завоювання Жовтня.

Триумфальна хода і зміцнення Радянської влади на українській землі наочно підтвердили антинародний характер і історичну приреченість буржуазно-націоналістичної контрреволюції. В боротьбі за повалення класу експлуататорів, утвердження ідей Великого Жовтня трудящі дедалі більше переконувалися, що буржуазний націоналізм є заклятим ворогом суспільного прогресу. Запеклі вороги українського народу — українські буржуазні націоналісти — зазнали цілковитого ідейного і політичного краху.

Пролетарська революція в Росії була не тільки явищем російським. Вона має міжнародне значення. «Деякі основні риси нашої революції,— писав В. І. Ленін в 1920 р.,— мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»².

Роки, що пройшли з часу перемоги Великого Жовтня, повністю підтвердили геніальне передбачення Леніна. Найголовнішим міжнародним результатом Жовтня, який визначив обличчя нашої епохи, є виникнення і розвиток світової системи соціалізму. Соціалістична революція зробила вирішальний вплив на національно-визвольний рух, допомогла колоніальним народам добитися величезних успіхів у боротьбі за звільнення від гніту імперіалізму.

Розвиток світового революційного процесу з усією очевидністю показав, що шлях до звільнення пролетаріату, до соціалізму тільки один — рішуча класова боротьба, ліквідація економічної і політичної влади буржуазії, диктатура пролетаріату, тобто здійснення соціалістичної революції. Всі спроби реформістів довести можливість іншого, еволюційного шляху перетворення буржуазного суспільства, поступової «трансформації» його в соціалізм зазнавали і неминуче зазнають краху, так само як приречені на провал будь-які спроби приглушити класову боротьбу пролетаріату, виключити її із життя капіталістичного суспільства.

Із зброєю в руках відстоявши революцію, трудящі Радянської Росії під керівництвом партії Леніна почали будівництво соціалізму. Це був великий і важкий шлях, незабутній, героїчний подвиг народу. В спадщину від царизму Радянська влада дістала країну з низьким рівнем розвитку економіки і культури. Сім років війни — спочатку імперіалістичної, а потім громадянської — відкинули народне господарство далеко назад навіть порівняно з рівнем 1913 р. Все це створювало неймовірно трудні в переході до соціалістичного будівництва. В. І. Ленін писав у зв'язку з цим, що «найбільш важлива, і найбільш трудна, і найбільш недороблена наша справа: господарське будівництво, підведення економічного фундаменту для нової, соціалістичної, будови на місце зруйнованої феодальної і напівзруйнованої капіталістичної»³. Трудящим Країни Рад належало на розчищеному від історичного мотлоху шляху, як зазначав Володимир Ілліч, будувати міцну,

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Там же, с. 3.

³ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції.— Повне збір. творів, т. 44, с. 142.

світлу будову соціалістичного суспільства⁴. Розв'язанню цього все-світньо-історичного завдання сприяло утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Утворення СРСР було тріумфом лєнінізму, лєнінської національної політики, перемогою ідеології марксизму-лєнінізму над ідеологією буржуазного націоналізму. Воно знаменувало собою переломний момент в історичній долі радянських народів, відкрило широкі перспективи соціалістичного будівництва як Країни Рад у цілому, так і кожної радянської національної республіки зокрема. Трудящі УРСР разом з усіма народами Країни Рад активно включилися у розв'язання найголовнішого і найважливішого завдання соціалістичної революції — будівничого.

Будівництво нового життя здійснювалося в умовах оточення ворожих капіталістичних держав. Класові вороги намагались використати найменшу можливість, щоб підірвати, ослабити молоду державу робітників і селян. Прагнули збити партію з лєнінського генерального курсу праві і «ліві» опортуністи. В цих умовах перед Комуністичною партією і радянським урядом стояло головне завдання революції — завдання будівництва Радянської держави, творення соціалістичної економіки і культури, утвердження свідомої дисципліни праці.

Комуністична партія вперше в світі проклала шлях до соціалізму. Якщо буржуазія, прийшовши до влади, дістала, за образним висловом Лєніна, «уже випробуваний екіпаж, задалегідь підготовлений шлях, випробувані вже раніше механізми», то пролетаріат, який прийшов до влади в результаті перемоги соціалістичної революції, не мав «ні екіпажа, ні шляху, взагалі нічого, абсолютно нічого випробуваного раніше!»⁵.

Нам ні в кого було вчитися. Основоположники наукового комунізму розробили принципові положення про комуністичне суспільство, шляхи його становлення. Ці положення служать партії теоретичною базою при визначенні політичного курсу. К. Маркс і Ф. Енгельс не могли передбачити всю сукупність конкретних проблем, що могли виникнути в процесі будівництва нового життя і дати їх розв'язання. А це були надзвичайно складні проблеми. Ф. Енгельс підкреслював, що питання про перехідні етапи до комуністичного суспільства «це найважливіше питання з усіх, які тільки існують...»⁶. Відповідати на ці питання довелося Лєніну, партії більшовиків.

У деяких компартіях, як відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, висловлюються іноді критичні міркування з приводу тих чи інших конкретних сторін розвитку радянського суспільства⁷. Соціалізм в СРСР будувався в неймовірно складних умовах. В минулому мали місце прорахунки і помилки. «Але, — вказував товариш Л. І. Брежнев, — щоб об'єктивно оцінити пройдений шлях, слід завжди пам'ятати: кожний крок був для нас пошуком, кожне просування вперед досягалося в наполегливій боротьбі з ворогами всередині країни і на світовій арені»⁸. Історична заслуга КПРС в тому і полягає, що вона з честю

⁴ Див.: Лєнін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. 10—18 (23—31) січня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 276.

⁵ Лєнін В. І. Замітки публіциста. Про сходження на високі гори, про шкоду від зневір'я, про користь від торгівлі, про ставлення до меншовиків і т. п. — Повне збір. творів, т. 44, с. 400.

⁶ Енгельс Ф. Конраду Шмідту. 1 липня 1891 р. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 38, с. 103.

⁷ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 20.

⁸ Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС.

справилася з завданням, яке поставила перед нею практика соціалістичного будівництва.

В основі всіх соціальних перетворень лежали найглибші зміни в головній сфері суспільної діяльності — сфері економіки. Соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання перетворили за історично короткий строк нашу країну в могутню соціалістичну державу.

Розбійницький напад фашистської Німеччини перервав мирну працю радянських людей. В роки Великої Вітчизняної війни наш народ здійснив подвиг, якого не знала історія. Він не тільки захистив завоювання Жовтня, а й вніс вирішальний вклад у справу врятування європейської і світової цивілізації від знищення фашистськими варварами. Перемога над німецьким фашизмом продемонструвала всьому світу незламну могутність соціалістичної держави, непереможність ідей Великого Жовтня. Радянський народ на чолі з Комуністичною партією, відстоявши в тривалій і важкій збройній боротьбі завоювання соціалізму, знову приступив до мирної творчої праці.

Вороги соціалізму надіялись, що внаслідок величезних втрат і руйнувань, яких завдала нашій країні війна, Радянський Союз на багато років стане слабою державою. Але й на цей раз вони прорахувалися. Уже в 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР перевищив довоєнний рівень, а на кінець четвертої п'ятирічки був в основному відновлений довоєнний рівень сільськогосподарського виробництва⁹. У наступні роки трудящі нашої країни під керівництвом партії своєю творчою працею створили реальні передумови для дальшого руху вперед по шляху Великого Жовтня в масштабах, що набагато перевищували довоєнні.

В єдиному Союзі РСР видатних успіхів у комуністичному будівництві досягли трудящі України. Економіка республіки — складова частина єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу країни — представлена могутньою металургією, багатогалузевим машинобудуванням, великим суднобудуванням, розвинутою хімією, високо механізованим сільським господарством. Високого рівня розвитку досягли наука, культура, мистецтво. Неухильно підвищується добробут народу. Досягнення Радянської України є красномовним свідченням того, що тільки Великий Жовтень, соціалізм відкрили перед кожною республікою необмежені можливості для швидкого розвитку всіх галузей народного господарства, вирішення соціальних питань.

Найважливішим підсумком праці всіх радянських людей є побудова в СРСР розвинутого соціалізму — суспільства високої зрілості всіх сфер суспільного життя, всієї системи суспільних відносин. «**Усе-світньо-історичним підсумком діяльності КПРС і радянського народу по втіленню в життя ленінських ідей, —** говорить в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — **стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства, в якому дедалі повніше розкриваються творчі сили нового ладу, його справді гуманна суть**»¹⁰.

Досвід СРСР, інших країн соціалістичної співдружності свідчить, що створення основ соціалізму, тобто ліквідація експлуататорських

Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 3—4 листопада 1967 року.— Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971, т. 2, с. 81.

⁹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, с. 541, 543.

¹⁰ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова. ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 5.

класів і утвердження суспільної власності на засоби виробництва в усіх секторах народного господарства, не дає ще змоги почати безпосередній перехід до комунізму. Для цього необхідно пройти певні стадії розвитку соціалізму на власній основі. «Причому практика показала,— відзначав товариш Л. І. Брежнев,— що розвиток, удосконалення соціалізму — завдання не менш складне, не менш відповідальне, ніж створення його основ»¹¹.

Розвинуте соціалістичне суспільство передбачає швидке зростання виробництва і всебічний розвиток самих людей, створення широких можливостей для ще більш значного піднесення їх добробуту і культури. Йому властиві досягнення оптимальних пропорцій між галузями народного господарства, пропорційного розвитку всіх сторін суспільного життя, подолання відставання окремих ділянок соціалістичного будівництва. Розвинутий соціалізм дедалі повніше і глибше розкриває свої можливості для розв'язання соціально-політичних завдань. «Це, говорячи словами В. І. Леніна, той цілком зміцнілий соціалізм, — вказував товариш Л. І. Брежнев,— від якого починається поступовий перехід до комунізму»¹². Діалектика розвитку тут така, що в міру вдосконалення зрілого соціалізму і відбувається його поступове переростання в комунізм. Ці два процеси органічно взаємозв'язані, їх неможливо відокремити.

Для розвинутого соціалізму характерні з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, рішучий поворот до інтенсивних методів розвитку економіки, якісно новий рівень і масштаби виробництва. «Розвинутий соціалізм,— сказано в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— знаменує високий ступінь зрілості всієї системи суспільних відносин, які поступово переростають у комуністичні. Йому властиві непорушна ідейно-політична і соціальна згуртованість трудящих, їх беззавітна відданість благородним ідеалам Комуністичної партії, вірність принципам марксизму-ленінізму. Розвинутий соціалізм — це сьогодні найвище досягнення соціального прогресу»¹³.

В процесі будівництва розвинутого соціалізму розширилася соціальна основа нашого суспільного ладу. Союз робітничого класу і колгоспного селянства знайшов свій розвиток у міцній політичній та ідейній єдності цих класів з народною інтелігенцією, яка повністю стоїть на позиціях соціалізму. Непорушний союз робітників, селян і інтелігенції, що склався в нашій країні, є найважливішим джерелом і гарантом дальших успіхів комуністичного будівництва. Важливою ознакою розвинутого соціалізму в СРСР, торжеством національної політики КПРС стало утворення історично нової соціальної й інтернаціональної спільності — радянського народу. Це означає, що поступово вирішальне значення набувають у нашому суспільстві риси спільні, не залежні від національних ознак.

В результаті зближення двох форм соціалістичної власності (державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної), поступового стирання істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, переходу на ідейно-політичні позиції робітничого класу всіх трудящих реальні інтереси і цілі, соціальні ідеали і психологія всіх верств населення зблизились у нас як ніколи раніше. На цій

¹¹ Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму.— Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1978, т. 6, с. 603.

¹² Там же, с. 602.

¹³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 9.

основі відбулись істотні зміни і в політичній системі суспільства. Вони полягають у переростанні держави диктатури пролетаріату в загальнонародну соціалістичну державу.

Одним з всесвітньо-історичних завоювань Великого Жовтня є соціалістична демократія. Суспільство зрілого соціалізму стало суспільством розвинутої демократії. **«На етапі зрілого соціалізму, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — в умовах загальнонародної держави дедалі ширша й активніша участь трудящих мас в управлінні життям країни міцно утвердилась як центральний напрям політичного розвитку радянського суспільства»**¹⁴.

Отже, повний простір для дії законів соціалізму, для виявлення його переваг в усіх сферах суспільного життя, органічна цілісність і динамізм соціальної системи, її політична стабільність, внутрішня єдність, монолітність — такі найважливіші відмітні ознаки розвинутого соціалізму.

Велику програму дальшого будівництва комунізму накреслив XXVI з'їзд КПРС. Він по-ленінськи глибоко і всебічно обгрунтував генеральний курс КПРС на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, визначив чергові і довготривалі завдання економічного, соціального і духовного розвитку суспільства. Серцевиною всією діяльності Комуністичної партії і Радянської держави було і залишається керівництво економікою. При цьому партія виходить з ленінської вказівки про те, що господарська справа — це для нас найцікавіша політика¹⁵. Саме в галузі економіки закладається фундамент розв'язання соціальних завдань, зміцнення обороноздатності країни і активної зовнішньої політики, створюються необхідні передумови успішного руху радянського суспільства до комунізму.

Підсумки розвитку народного господарства за 70-і роки переконливо підтверджують правильність економічної стратегії партії. Наша країна істотно просунулась вперед на всіх напрямках створення матеріально-технічної бази комунізму. Основні виробничі фонди всіх галузей народного господарства за минуле десятиріччя виросли в 2,16 раза. Валовий суспільний продукт і національний дохід, які є синтетичними показниками розвитку країни, збільшились за цей період відповідно в 1,67 і 1,55 раза. Суспільні фонди споживання зросли в 1,82 раза¹⁶.

Життя повністю підтвердило правильність і плідотворність аграрного курсу нашої партії. Після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС сільськогосподарське виробництво істотно просунулось вперед. Це дало можливість, незважаючи на несприятливі погодні умови протягом 3 років з п'яти, вийти на нові рубежі в виробництві продукції сільського господарства. Середньорічний збір зерна в десятій п'ятирічці був вищим середнього рівня 1961—1965 років на 75 млн. тонн. Виробництво м'яса за цей час збільшилось з 9,3 до 14,8 млн. т (в 1,6 раза), молока — з 65 до 93 млн. т, яєць — з 29 до 63 млрд. штук¹⁷.

Разом з тим в забезпеченні населення сільськогосподарськими продуктами є певні труднощі. Насамперед це відноситься до постачання м'яса та інших продуктів тваринництва. Таке становище пояснюється, зокрема, тим, що за останні роки в нашій країні відбулися помітні зміни на внутрішньому ринку. Виросли грошові доходи всіх категорій

¹⁴ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 608.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. — Повне збір. творів, т. 43, с. 305.

¹⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 38.

¹⁷ Политическое самообразование, 1981, № 7, с. 6.

населення, підвищилася заробітна плата, збільшилися пенсії, допомога, стипендії. У 1965 р. тільки 4% населення мало місячний дохід в 100 і більше карбованців на члена сім'ї, а в 1980 р. — близько половини¹⁸. Значне зростання купівельної спроможності населення, при збереженні стабільних роздрібних цін, різко підняло попит на найбільш цінні продовольчі товари. За цих умов темпи зростання виробництва ряду продовольчих та інших товарів народного споживання виявились недостатніми.

XXVI з'їзд КПРС висунув широку програму дальшого піднесення матеріального добробуту народу, яка охоплює різноманітні сторони життя радянських людей — споживання і житло, умови праці і побуту, культуру і відпочинок. В одинадцятій п'ятирічці реальні доходи на душу населення зростуть на 16—18%, середньомісячна зарплата робітників і службовців підвищиться на 13—16%, а оплата праці колгоспників — на 20—22%. Суспільні фонди споживання збільшаться на 20%. Посилиться роль виплат і пільг, що надаються населенню з цих фондів, у розв'язанні виробничих і соціально-демографічних проблем. Передбачено збільшити державну допомогу сім'ям, які мають дітей, і молодожонам, а також підвищити мінімальні розміри пенсій за віком та інвалідністю робітникам, службовцям і колгоспникам.

Важливе значення в поточній п'ятирічці надається розширенню виробництва і поліпшенню якості товарів народного споживання, розвитку сфери послуг. Роздрібний товарооборот державної і кооперативної торгівлі збільшиться на 22—25%¹⁹. З'їзд з новою силою підтвердив, що в центрі економічної і соціальної політики партії знаходиться радянська людина, все більш повне задоволення її матеріальних і духовних потреб, створення умов для всебічного розвитку.

Курс XXVI з'їзду партії на дальше підвищення добробуту народу настійливо перетворюється в життя. Вже у березні 1981 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанови «Про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей» і «Про заходи по дальшому поліпшенню соціального забезпечення населення»²⁰. В постанові про заходи щодо посилення державної допомоги сім'ям, які мають дітей передбачені додаткові заходи по посиленню їм державної допомоги з тим, щоб забезпечити раціональне поєднання громадського і сімейного виховання дітей, полегшити становище матерів, які працюють. У постанові визначені завдання по поліпшенню роботи підприємств торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування з метою полегшення домашньої праці і скорочення часу на ведення домашнього господарства.

Постановою про заходи по дальшому поліпшенню соціального забезпечення населення намічено підвищити в 1981 р. мінімальний розмір пенсій за віком робітникам і службовцям до 50 крб. на місяць, а також збільшити мінімальні розміри пенсій по інвалідності і на випадок втрати годувальника. За п'ятиріччя буде збільшено мінімальний розмір пенсій за віком членам колгоспів до 40 крб. на місяць при одночасному підвищенні мінімальних розмірів пенсій по інвалідності і на випадок втрати годувальника. Будуть здійснені також заходи по дальшому поліпшенню умов життя учасників Великої Вітчизняної війни.

У вересні цього року ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР і ВЦРПС прийняли рішення про порядок і строки здійснення заходів щодо посилення державної допомоги сім'ям, які

¹⁸ Там же, с. 7.

¹⁹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 209, 210, 211.

²⁰ Рад. Україна, 1981, 31 бер.

мають дітей, і щодо дальшого поліпшення пенсійного забезпечення населення. В результаті здійснення цих заходів буде поліпшено матеріальне становище більш як 4,5 млн. сімей, які мають дітей, і близько 14 млн. пенсіонерів. На ці цілі буде витрачено з державного бюджету близько 2,5 млрд. крб. з розрахунку на рік²¹.

Відповідно до «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про підвищення тарифних ставок і посадових окладів та вдосконалення організації заробітної плати робітників і службовців вугільної (сланцевої) промисловості і шахтного будівництва». Намічено підвищити тарифні ставки робітників, зайнятих на підземних роботах, у середньому на 27%, на відкритих гірничих — 23—24%, інших роботах — на 18—20%²².

Підвищуються посадові оклади керівним та інженерно-технічним працівникам, зайнятим у вугільній (сланцевій) промисловості і на гірничих роботах по будівництву (реконструкції) вугільних (сланцевих) шахт і розрізів, а також працівникам технологічного залізничного й автомобільного транспорту в вугільній (сланцевій) промисловості.

З метою забезпечення практичної реалізації рішень XXVI з'їзду партії про неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанови «Про заходи по збільшенню виробництва товарів першої потреби в 1981—1985 роках і повнішому задоволенню попиту населення на ці товари» і «Про збільшення виробництва товарів масового попиту, підвищення якості і поліпшення їх асортименту в 1981—1985 роках»²³. Відповідно до цих постанов буде здійснено комплекс заходів по прискоренню розвитку виробництва вказаних товарів. Міністерствам і відомствам СРСР і Радам Міністрів союзних республік встановлені завдання по виробництву ряду товарів культурно-побутового і господарського призначення.

Отже, виконуючи настанови XXVI з'їзду КПРС, наша партія і уряд уже протягом шести місяців після з'їзду, здійснили ряд важливих заходів, спрямованих на підвищення добробуту радянських людей. Все це є яскравим свідченням того, що курс XXVI з'їзду партії на дальше підвищення матеріального і культурного рівня народу активно перетворюється в життя.

Партія цілеспрямовано розв'язує продовольчу програму, яка покликана забезпечити значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Її основою є дальше піднесення сільського господарства. Згідно Основних напрямів економічного і соціального розвитку приріст валової продукції сільського господарства має становити в середньому за рік 12—14% проти 9% в минулій п'ятирічці. Середньорічний валовий збір зерна передбачається довести до 238—243 млн. т, на 33—38 млн. т більше ніж за минулі п'ять років. Значна увага буде звернута на розвиток тваринництва. Виробництво м'яса в 1985 р. намічено довести до 18,2 млн. т, більш як на 3 млн. т у порівнянні з 1980 р.²⁴ «Але це мінімум, — вказувалося на XXVI з'їзді КПРС. — Треба... виявити максимум наполегливості, максимум ініціативи і гнучкості, використати всі резерви і можливості, щоб не тільки виконати, а й істотно перевиконати намічені плани»²⁵. Про масштабність і склад-

²¹ Рад. Україна, 1981, 6 вер.

²² Рад. Україна, 1981, 13 вер.

²³ Рад. Україна, 1981, 12 серп.

²⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54, 121, 138; Политическое самообразование, 1981, № 7, с.8.

²⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 54.

ність цього завдання можна судити з того, що за попередні дві п'ятирічки наша країна отримала приріст м'яса в кількості 2,8 млн. тонн²⁶. Високий рівень передбачено досягнути і по виробництву молока, яєць, бавовни-сирцю, цукрового буряка, соняшника, картоплі, овочів та інших продуктів сільського господарства.

Відповідальні завдання належить вирішити в одинадцятій п'ятирічці працівникам сільського господарства України. Середньорічні валові збори зерна заплановано довести до 51—52 млн. т, тобто збільшити порівняно з десятою п'ятирічкою на 8—9 млн. т, цукрових буряків—до 56—57 млн. тонн²⁷. Серйозні зрушення передбачаються у підвищенні темпів розвитку тваринництва. «..Вже в нинішній п'ятирічці, починаючи з цього року, — говорив товариш В. В. Щербицький на липневому (1981 р.) пленумі ЦК Компартії України, — ми зобов'язані зробити все для того, щоб забезпечити значне зростання виробництва і заготівель м'яса, молока та іншої продукції»²⁸.

Вже в перші післяз'їздовські місяці ЦК нашої партії і Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов, які спрямовані на дальше підвищення сільськогосподарського виробництва. Серед них — постанови «Про заходи по зміцненню матеріально-технічної бази агрохімічної служби і підвищенню ефективності хімізації сільського господарства в 1981—1985 роках», «Про додаткові заходи по забезпеченню схоронності техніки в сільському господарстві», «Про дальший розвиток і підвищення ефективності сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР в 1981—1985 роках»²⁹. Величезне значення для збільшення продовольчих ресурсів країни матиме реалізація заходів про дальший розвиток сільського господарства Центрально-Чорноземного району Російської Федерації на основі більш ефективного використання сприятливих природних і економічних умов регіону.

В підвищенні продуктивності землеробства і тваринництва наша партія приділяє велику увагу розвитку науки. Серйозне значення в посиленні її ролі в розв'язанні завдань, що стоять перед аграрним сектором економіки, має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток фізико-хімічної біології та біотехнології і використання їх досягнень у медицині, сільському господарстві та промисловості»³⁰.

Фундаментом, на який спирається підвищення добробуту народу, є збалансоване зростання всіх галузей народного господарства, інтенсивний розвиток економіки. Головне завдання одинадцятій п'ятирічці, як зазначено в «Основних напрямках», «полягає в забезпеченні дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу і переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни, всемірної економії всіх видів ресурсів та поліпшення якості роботи»³¹.

Стабільні, стійкі темпи економічного розвитку дозволяють забезпечити приріст національного доходу, що використовується на споживання і нагромадження, на 18—20%, продукції промисловості на 26—28%. Продуктивність праці в промисловості зростає на 23—25%, буде одержано за рахунок цього понад 90% приросту продукції³². На

²⁶ Политическое самообразование, 1981, № 7, с. 8.

²⁷ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, К., 1981, с. 28—29.

²⁸ Рад. Україна, 1981, 24 лип.

²⁹ Рад. Україна, 1981, 10, 15 квіт.; Правда, 1981, 7 мая.

³⁰ Рад. Україна, 1981, 30 лип.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 163.

³² Там же, с. 45, 173.

20—22% підвищиться продуктивність суспільної праці в одинадцятій п'ятирічці на Україні. За рахунок цього буде одержано 93% національного доходу. Виробництво промислової продукції намічено збільшити за п'ятирічку на 20—23%³³.

Вирішальною передумовою розв'язання всіх народногосподарських завдань є розвиток важкої індустрії, її базових галузей, насамперед паливно-енергетичних. Великі асигнування передбачено виділити чорній і кольоровій металургії, намічена довготермінова комплексна програма розвитку транспорту, де нагромадилось чимало серйозних проблем.

Одна з принципових особливостей розробленої з'їздом економічної стратегії на майбутній період — курс на більш повне, ефективне і розумне використання виробничого потенціалу і наявних ресурсів — праці, основних фондів, палива і сировини, продукції полів і ферм. Дбайливе, економне ставлення до трудових ресурсів в умовах 80-х років набуває особливого значення. Господарське ставлення до суспільного добра, вміння повністю і доцільно використовувати все, що у нас є, стає стрижнем економічної політики. Максимальні результати при мінімальних витратах — у цьому полягає вимога часу — економіка повинна бути економною. Комуністична партія планує розширити джерела економічного росту, збільшити соціалістичні нагромадження, необхідні для забезпечення планомірності і динамічності розширеного відтворення, більш швидкого підвищення життєвого рівня трудящих.

Підвищення ефективності і якості всієї нашої роботи безпосередньо зв'язане з дальшим прискоренням науково-технічного прогресу. З'їзд зажадав, щоб зусилля «великої науки» поряд з розробкою теоретичних проблем, більшою мірою були зосереджені на розв'язанні ключових народногосподарських питань, на відкриттях, здатних внести справді революційні зміни у виробництво. Тісна інтеграція науки з виробництвом — настійна вимога часу.

Не менш важливим є послідовне поліпшення механізму соціалістичного господарювання. Планова, організаційна робота, контроль за виконанням рішень повинні повніше відповідати сучасним вимогам. Завдання полягає в тому, щоб виробити, як відзначив на XXVI з'їзді партії товариш Л. І. Брежнев, такий стиль роботи, в якому «органічно поєднувалися б ретельність, дисциплінованість з сміливою ініціативою і підприємливістю. Практичність і діловитість — з прагненням великої мети. Критичне ставлення до недоліків — з непохитною впевненістю в історичних перевагах обраного нами шляху»³⁴.

Практичному втіленню в життя цих настанов з'їзду сприятиме постанова ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення контролю і перевірки виконання в світлі рішень XXVI з'їзду КПРС»³⁵. Партія розглядає контроль і перевірку виконання як випробуваний засіб поліпшення діяльності партійних, радянських і господарських організацій, зміцнення організованості і дисципліни в усіх ланках апарату, підвищення відповідальності кадрів. У постанові намічено конкретні шляхи дальшого вдосконалення контролю і перевірки виконання.

Щоб вирішити завдання, які стоять перед країною, XXVI з'їзд КПРС закликав партію, радянський народ зосередити свої головні зусилля і увагу на інтенсифікації суспільного виробництва. Неухильне піднесення економіки на шляху інтенсифікації, підвищення її ефектив-

³³ Матеріали XXVI з'їзду Компартії України, с. 18, 101.

³⁴ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 61.

³⁵ Рад. Україна, 1981, 16 серп.

ності створює необхідні можливості для дальшого розвитку і вдосконалення всієї системи суспільних відносин. В умовах розвинутого соціалізму «...дедалі тіснішим стає взаємозв'язок прогресу економіки, — як відзначалося на XXVI з'їзді партії, — з соціально-політичним і духовним прогресом суспільства»³⁶.

Наша партія, її Центральний Комітет приділяла і приділяють постійну увагу питанням соціального розвитку, в тому числі соціально-класовій структурі радянського суспільства. Під впливом науково-технічного прогресу і розвитку продуктивних сил, урбанізації, підвищення загальноосвітнього і культурного рівня народу соціально-класова структура зазнала значних змін (кількісний склад класів, соціальних груп і верств, якісні характеристики). Важливу роль у цьому процесі відіграє «соціальна політика партії і держави»³⁷, — зазначено в Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії.

Головним напрямом соціального розвитку суспільства зрілого соціалізму є рух до безкласового суспільства, — від неповної соціальної однорідності і соціалістичної рівності, до повної соціальної однорідності і комуністичної рівності людей. Соціальна однорідність — це не нівелювання індивідуальностей, «зрівнювання осіб» по типу «казармового комунізму», який проповідують і насаджують маоїсти. Навпаки, це створення умов для всебічного розвитку особи, реалізації її творчого потенціалу і прагнень. Соціальна однорідність означає насамперед подолання тих соціально-економічних відмінностей, які зв'язані з неоднаковим становищем людей в системі виробничих відносин. Вона також передбачає рівні соціальні можливості для повного використання трудящими всього суспільного багатства, задоволення їх зростаючих матеріальних і духовних потреб. Основу соціально-класової структури розвинутого соціалізму становлять робітничий клас, колгоспне селянство і народна інтелігенція. Класова структура зрілого соціалізму включає також такі соціальні групи, як міське і сільське населення, працівників переважно фізичної і переважно розумової праці, вихованської і управлінської праці і т. п.

Складають соціально-класової структури знаходяться в постійному взаємозв'язку і взаємозалежності, змінюються і розвиваються. Візьмемо робітничий клас. Він створює нині найбільшу частину суспільного продукту, зв'язаний з передовою технікою, працює в тих галузях, від яких залежить науково-технічний прогрес всього народного господарства. Робітничий клас об'єднаний великопромисловою організацією виробництва і відповідною дисципліною, сучасними технологічними процесами, які вимагають високого ступеня концентрації зусиль і координації трудової діяльності. Цей клас є провідною силою при соціалізмі, що обумовлено насамперед його місцем і роллю в системі суспільного виробництва, а також тим, що він становить більшість трудового народу. В країні налічується нині близько 80 млн. робітників, тобто дві третини зайнятого населення. Посилення ролі робітничого класу зв'язане із зростанням його політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації. Десять років тому лише трохи більше половини робітників мали середню (повну і неповну) і вищу освіту, а тепер — три чверті³⁸. Змінюється і сам характер праці сучасного робітника. Вона все більше наповнюється інтелектуальним змістом. Дедалі значніша частина робітників входить до складу партійних, профспілкових і комсомольських комітетів, вищих і місцевих органів державної влади.

³⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 62.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

В союзі і під керівництвом робітничого класу якісну еволюцію зазнало селянство. Воно з дрібновласницького класу з чітко вираженою приватно-капіталістичною психологією перетворилось на клас, для якого характерні колективізм, інтернаціоналізм, соціалістичне ставлення до праці і суспільної власності, духовне багатство і політична зрілість. Колгоспне селянство, будучи одним з основних класів радянського суспільства, розвивається за властивими йому законами. Головний напрям соціального розвитку колгоспного селянства — зближення з робітничим класом. Цьому процесу сприяє індустріалізація сільськогосподарського виробництва, а також зближення двох форм соціалістичної власності, вирівнювання умов і рівней життя міського і сільського населення.

В умовах зрілого соціалізму швидкими темпами зростає чисельність інтелігенції. В сучасних умовах це одна з найбільш масових після робітничого класу верств суспільства. Тепер у країні кожний четвертий працівник зв'язаний в основному з розумовою працею³⁹. Інтелігенція відіграє в усьому житті суспільства дедалі значнішу роль. Це обумовлено швидким прогресом продуктивних сил, широким використанням досягнень науки і техніки, вдосконаленням управління, зростанням культурного і технічного рівня всіх верств суспільства, розвитком освіти, охорони здоров'я і т. п. З розвитком комплексної механізації і автоматизації виробництва, підвищенням культурно-технічного і загальноосвітнього рівня робітників і колгоспників, а також «технізацією» розумової праці відбувається зближення інтелігенції з робітничим класом і колгоспним селянством.

Отже, в результаті здійснення економічної і соціальної політики КПРС в нашій країні відбувається інтенсивний процес ліквідації відмінностей між класами, соціальними групами і верствами. Основою партійного керівництва цим зближенням є марксистсько-ленінська теорія. Цей процес, як підкреслив XXVI з'їзд КПРС, в головному і основному відбувається в період розвинутого соціалізму. «Оцінюючи досвід розвитку нашого суспільства за останні десятиріччя, можна... припустити, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — що становлення безкласової структури суспільства в головному й основному відбувається в історичних рамках зрілого соціалізму»⁴⁰. Цей висновок є важливим вкладом у теорію наукового комунізму. На цьому теоретичному положенні протягом багатьох років буде базуватися соціальна політика нашої партії і держави.

XXVI з'їзд КПРС глибоко проаналізував інші проблеми розвитку радянського суспільства і накреслив конкретні шляхи їх розв'язання. Це, зокрема, стосується сфери розподілу, яка була і залишається предметом особливої уваги партії. Поліпшення умов життя може бути досягнуто тільки наполегливою працею самих радянських людей. Соціалістичне суспільство може розподіляти тільки те, що вироблено. А головний критерій розподілу є лише праця, її кількість і якість. З'їзд підкреслив необхідність всемірно заохочувати сумлінних працівників, не залишати ледарям і бракоробам ніяких лазівок для доброго життя при нікудишній роботі. Хто хоче краще жити, повинен більше працювати.

Чільне місце в роботі XXVI з'їзду КПРС посіли питання зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини. В їх числі — дальше вдосконалення системи народної освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту. Наша

³⁹ Там же, с. 63.

⁴⁰ Там же, с. 64.

країна має великі матеріальні і духовні можливості для розвитку особи. Але важливо разом з тим, як відзначено в Звітній доповіді на з'їзді, щоб кожна людина вміла ними розумно користуватися. А це залежить у кінцевому підсумку від того, якими є інтереси, потреби особи. Тому їх активне формування — одне з важливих завдань соціальної політики. Гуманна мета і політика КПРС невіддільні від непримиренної боротьби з усім тим, що заважає радянським людям спокійно і гідно жити, успішно трудитися. «Треба всіма організаційними, фінансовими, юридичними засобами, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — міцно закрити всякі щілини для дармоїдства, хабарництва, спекуляції, для нетрудових доходів, будь-яких посягань на соціалістичну власність»⁴¹.

XXVI з'їзд КПРС значну увагу приділив актуальним питанням дальшого розвитку радянської політичної системи, відзначивши, що глибокий її демократизм знайшов концентрований вияв у новій Конституції СРСР. Передбачено і надалі вдосконалювати соціалістичну державність, демократію і правопорядок, систему народного контролю, більш широко залучати трудящих до управління суспільством.

За роки, що пройшли після XXV з'їзду КПРС, зросла роль партії у нашому суспільстві. Партія постійно вдосконалює методи керівництва економікою, іншими сферами суспільного життя, розвиває внутріпартійну демократію, неухильно дотримується ленінського принципу демократичного централізму. Велику увагу вона приділяє роботі з листами і пропозиціями трудящих, вдосконаленню системи внутріпартійної інформації, дальшому розгортанню критики і самокритики. З'їзд поставив завдання і надалі утверджувати в усіх партійних організаціях дух самокритичності, непримиренності до недоліків⁴².

Могутній важіль партійного керівництва — кадрова політика партії. Ленін неодноразово підкреслював, що успіх справи залежить від добору людей і перевірки виконання. XXVI з'їзд звернув увагу на те, щоб товариші, яких висувають на керівну партійну роботу поварились у гущі трудящих, щоб вони не з документів, а з особистого досвіду знали, чим живуть робітники, селяни, інтелігенція, знали їх життя і запити, їх інтереси. Треба добиватися, відзначалося в Звітній доповіді, щоб «школу життя, школу практичної роботи в масах, проходили, як правило, всі комуністи, яких ми вважаємо резервом для висування»⁴³.

Немало цікавого в справі добору і виховання кадрів, підвищенні відповідальності керівників за конкретні ділянки роботи з'явилося, як відзначив на з'їзді товариш Л. І. Брежнев, на Україні⁴⁴. Ця робота і надалі залишається в центрі уваги партійних комітетів. «Удосконалювати добір, розстановку і виховання кадрів, — записано в резолюції XXVI з'їзду Компартії України, — повсякденно дбати про те, щоб усі ділянки очолювали політично зрілі працівники, хороші організатори, спеціалісти, які мають досвід роботи з людьми, забезпечувалось правильне поєднання досвідчених і молодих кадрів»⁴⁵.

Наша партія продовжує приділяти максимальну увагу ідеологічному виховному впливу на людину. З'їзд закликав до активізації ідейно-виховної роботи, зорієнтував партійні комітети на перебудову багатьох її ділянок і сфер з тим, щоб її зміст став більш актуальним, а форми відповідали сучасним запитам і вимогам трудящих. Головне в ідейно-

⁴¹ Там же, с. 71.

⁴² Там же, с. 89.

⁴³ Там же, с. 86.

⁴⁴ Там же, с. 84.

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України, с. 91—92.

виховній роботі — щоб вона велась жваво і цікаво, без штампу і формалізму, доходила до розуму і серця людей. Дуже важливо, щоб ідеологічні працівники у виховній роботі з людьми не обминали гострі теми, не боялися порушувати так звані важкі питання. Поставлено за мету добитися єдності ідейно-теоретичної, політико-виховної, організа-торської і господарської роботи партії.

КПРС вважає надзвичайно важливим завданням дальшої творчій розвиток марксистсько-ленінської теорії. «Марксистсько-ленінська партія не може виконувати свою роль, — відзначив товариш Л. І. Брежнев, — якщо вона не приділяє належної уваги осмисленню всього, що відбувається, узагальненню нових явищ...»⁴⁶.

Після XXV з'їзду КПРС теоретичний арсенал партії поповнився рядом важливих узагальнень і висновків. Серед них — концепція розвинутого соціалізму. Ця концепція чітко визначає історичне місце сучасної стадії розвитку радянського суспільства, дає відповідь на поставлені життям проблеми щодо періодизації становлення комуністичного суспільства, переходу його першої фази в вищу. Концепція розвинутого соціалізму покликана стати стрижнем підготовки нової редакції Програми партії, яка буде винесена на розгляд чергового з'їзду партії. Але далеко не все в галузі суспільних наук, як сказано в Звітній доповіді, викликає задоволення⁴⁷. XXVI з'їзд КПРС визначив основні напрями дальшого розвитку суспільних наук.

Велике і важливе місце в роботі XXVI з'їзду КПРС посіли проблемами міжнародної політики партії. Вищий форум радянських комуністів висунув цілий комплекс пропозицій з вузлових проблем міжнародного життя, які викликали широкий резонанс у світі. Ці пропозиції об'єднані одним прагненням — оздоровити міжнародний клімат, зберегти мир.

Послідовно відстоюючи справу миру, наша країна в останній час виступила з рядом нових ініціатив, спрямованих на те, щоб відвернути загрозу нової війни. СРСР, зокрема, запропонував включити у порядок дня XXXVI сесії Генеральної Асамблеї ООН як важливе і термінове питання про попередження ядерної катастрофи⁴⁸.

Наша партія, весь радянський народ натхненно працюють над практичною реалізацією рішень XXVI з'їзду КПРС, впевнено йдуть його курсом до нових висот комуністичного будівництва. Яскравим свідченням високого ентузіазму трудящих, спрямованого на дострокове виконання завдань одинадцяті п'ятирічки, є масове розгортання соціалістичного змагання. По всій країні отримали підтримку і поширення ініціативи трудящих Москви і Ленінграда по завершенню особистих і бригадних завдань першого року п'ятирічки до 7 листопада, Ярославської області по досягненню в одинадцятій п'ятирічці приросту промислового виробництва без збільшення чисельності працюючих, Ростовської області по достроковому освоєнню проектних потужностей, почин колгоспів і радгоспів Краснодарського краю і Дніпропетровської області по поліпшенню якості сільськогосподарської продукції, досвід роботи трудових колективів Урала і Кузбаса по економії метала і паливно-енергетичних ресурсів⁴⁹.

⁴⁶ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 92.

⁴⁷ Там же, с. 93.

⁴⁸ Правда, 1981, 25 сент.

⁴⁹ В ЦК КПСС, Совете Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ. О Всесоюзном социалистическом соревновании за успешное выполнение и перевыполнение заданий одиннадцатой пятилетки.— Правда, 1981, 29 март.

Тисячі трудівників міста і села активно підтримали ініціативу делегатів XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України, які за прикладом москвичів і лєнінградців, виступили в нашій республіці застрільниками змагання за виконання планів нинішнього року до свята Великого Жовтня, а завдань п'ятирічки — до 115-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. За ініціативою тваринників Черкаської області, схваленої ЦК КПРС, широко розгорнулося соціалістичне змагання за збільшення в одинадцятій п'ятирічці виробництва м'яса, молока, інших важливих харчових продуктів⁵⁰. Це починання активно підтримали трудівники цієї галузі Дніпропетровської, Кримської, Херсонської та інших областей. ЦК КПРС схвалив ініціативу колективу інституту ім. С. Я. Жука по підвищенню науково-технічного рівня проектів і зниженню на цій основі кошторисної вартості будівництва об'єктів, економії трудових і матеріальних ресурсів⁵¹ та ряд інших.

Широкий розмах післяз'їздівського соцзмагання, очолюваного комуністами, вже приносить свої плоди. Про те свідчать підсумки виконання Державного плану економічного і соціального розвитку СРСР за 9 місяців 1981 р. 9-місячний план по загальному обсягу продукції і росту продуктивності праці виконано. Приріст промислового виробництва з відповідним періодом минулого року становив 3,3%⁵². Виконаний план по загальному обсягу продукції і росту продуктивності праці в нашій республіці. Промислове виробництво за цей час порівняно з таким же періодом 1980 р. збільшилось на 2,8%⁵³.

Успіхи, яких добивається наша країна на всіх ділянках комуністичного будівництва, радянські люди з повним правом зв'язують з лєнінською партією. Історичний шлях, пройдений Країною Рад, після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, переконливо свідчить про те, що КПРС з честю виконує велику місію натхненника, політичного вождя і організатора всіх трудящих. В єдності з народом — сила партії, в єдності з партією, в її керівництві — сила народу, який впевнено йде шляхом Великого Жовтня, лєнінським курсом — до комунізму.

* * *

⁵⁰ Правда, 1981, 6 мая.

⁵¹ Правда, 1981, 19 авг.

⁵² Рад. Україна, 1981, 24 жовт.

⁵³ Рад. Україна, 1981, 28 жовт.

І. К. РИБАЛКА (Харків), Ф. Г. ТУРЧЕНКО (Запоріжжя)

СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вивчення соціально-класової структури населення нашої країни в цілому і України зокрема напередодні Великого Жовтня є одним з важливих завдань радянських суспільствознавців. Слід відразу зазначити, що глибоке дослідження цього питання стримується рядом обставин, серед яких насамперед можна назвати відсутність узагальнюючих даних, що характеризують кількісне співвідношення між класами і соціальними групами.

В численних публікаціях, присвячених останнім передреволюційним рокам і подіям Жовтневої революції на Україні, наводяться неповні, розрізнені, інколи випадкові дані, які характеризують хіба що окремі класи і групи. Соціально-класова структура в цілому аналізується лише в загальному плані і, як правило, без посилення на конкретний матеріал, який ілюстрував би співвідношення між основними класами і соціальними верствами суспільства.

І це не випадково. В дореволюційній статистиці Росії в кращому разі населення розподілялося на окремі стани (дворянство, духовенство, міщанство, селянство), або групувалося в залежності від головних занять (зайняті в сільському господарстві, промисловості, торгівлі, на державній службі тощо). Зрозуміло, що суспільні класи розчинялися, губилися в цих розпливчастих, соціально-суперечливих категоріях. Піддаючи гострій критиці статистику царизму, яка всіляко маскувала класові суперечності суспільства, В. І. Ленін разом з тим був далекий від того, щоб повністю відкидати всі її результати. В своїй праці «Розвиток капіталізму в Росії» він зазначав: «...Статистика занять усього населення Росії може і повинна бути використана для *приблизного* вивчення того, на які *основні* категорії ділиться все населення за своїм *класовим* становищем, тобто за своїм становищем у суспільному ладі виробництва»¹.

Маючи на увазі соціально-класову структуру дореволюційної Росії, Володимир Ілліч підкреслював, що класів у «...капіталістичному і напівкапіталістичному суспільстві ми знаємо тільки три: буржуазію, дрібну буржуазію (селянство, як її головний представник) і пролетаріат»². Однак той факт, що російський капіталізм був облутаний пережитками кріпосництва, які пронизували господарську і політичну систему країни, зумовив також і специфіку структури населення країни, де поряд з класами буржуазного суспільства продовжували існувати і класи-стани, які залишилися з часів феодалізму — селяни і поміщики³. Як особливі групи суспільства в його складі виділялися інтелігенція і службовці.

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 476.

² Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? — Повне збір. творів, т. 34, с. 282.

³ Див.: Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії. — Повне збір. творів, т. 6, с. 293.

Ключовим питанням реконструкції соціальної структури на конкретних статистичних матеріалах є вироблення критеріїв класового поділу населення, визначення меж і рубежів, які відділяють один клас від іншого і де одна соціальна група переходить в іншу. Безумовно, ці грані надзвичайно рухливі. Їх важко зафіксувати, вони не завжди враховувалися статистикою. На основі її матеріалів з більшим чи меншим наближенням до дійсності можна окреслити соціальні межі робітничого класу, службовців, інтелігенції, визначити їх кількісний склад. Що ж до виявлення рубежів між соціальними групами в селянстві, а також виявлення граней, які відділяють заможне селянство від поміщиків, а капіталістичну буржуазію від дрібної буржуазії, то в офіційній дореволюційній статистиці навіть не було серйозних спроб зробити це. Однак існує ряд прямих і побічних ознак, які дають змогу виділити в складі населення ці соціальні спільності, більш-менш повно врахувати їх склад.

Деякі важливі аспекти даного питання вже знайшли своє вирішення в працях радянських істориків. Зокрема, М. А. Рубач, спираючись на критерії, з якими підходив до аналізу селянства В. І. Ленін, на основі матеріалів Всеросійських сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр. та інших статистичних даних розподілив селянські господарства України на класові групи. За його підрахунками, до категорії бідних селян в 1917 р. належали безпосівні господарства і господарства з посівом до 3 дес. (в багатоземельних степових районах — до 4 дес.). Господарства з посівом 6 і більше дес. на Правобережжі і Поліссі, понад 12 дес. в Степу і 10 дес. в інших районах віднесені до заможних, куркульських. Решта селянства становила середняцьку групу⁴. Такий розподіл, в основу якого покладено аналіз розмірів посівів селянських господарств, доповнений характеристикою їх забезпеченості живим і мертвим реманентом, розмірів і характеру аренди — тобто господарської спроможності в цілому, одержав загальне визнання істориків.

Беззаперечних критеріїв для простеження грані, яка відділяє поміщиків від інших землевласників, в літературі не зроблено. Існують, однак, побічні ознаки, які проливають світло на вирішення цього питання. В статті «Чи втримають більшовики державну владу?» В. І. Ленін писав, що після революції 1905 р. Росією управляли 130 000 поміщиків⁵. Аналізуючи цей факт, історики звернули увагу, що приблизно такою в 1905 р. була кількість землевласників, які мали 50 і більше дес. землі⁶. Відомо також, що в ході соціалістичної революції і аграрних перетворень Радянська влада відносила землеволодіння таких розмірів до поміщицьких. Земельна площа в 50 дес. може вважатися їх нижчою межею. Це — інтегрований показник, який характеризує загальну господарську спроможність господарства, що, як правило, базувалося на праці найманих робітників чи обплутаних напівкріпосницькою залежністю селян. Таким землевласникам не був властивий традиційний селянський життєвий уклад.

Певні ускладнення є у зв'язку з розмежуванням дрібної буржуазії і капіталістичних підприємців, зайнятих у галузях поза сільським господарством. Ця межа особливо розпливчата в кустарному і ремісничому виробництві, торгівлі, на транспорті та в інших галузях госпо-

⁴ Історія селянства Української РСР. К., 1967. Т. 2, с. 12; Рубач М. А. Очерки истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. К., 1957, с. 20.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 34, с. 297.

⁶ Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917—1920 гг. М., 1976, с. 182—183.

дарства, де із складу простих товаровиробників в процесі диференціації дрібнотоварного виробництва виділялася капіталістична верхівка.

В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін вказує на спорідненість соціальної природи капіталістичної верхівки селянства — куркульства і верхівки кустарно-ремісничого і торговельного населення. Він вважав, що до сільської буржуазії відносяться не лише «...самостійні хазяїни, які ведуть торгове землеробство в усіх його різноманітних формах», а і «...власники торгово-промислових закладів, хазяїни торгових підприємств і т. п. ...Чи наймає селянин робітників для розширення виробництва, чи торгує селянин землею., чи бакалійним товаром, чи торгує він коноплями, сіном, худобою та ін., чи грішми (лихвар), — він являє собою один економічний тип...»⁷. Цей тип становить нижчу верству класу капіталістичної буржуазії. Специфіка становища дрібних капіталістів полягає в тому, що на відміну від середньої і великої буржуазії більшість з них не могла існувати виключно за рахунок відкритої експлуатації найманої робочої сили чи підприємницького прибутку в торгівлі. Час від часу вони були змушені брати особисту участь у роботах поряд з найманими робітниками. Однак, ця обставина не могла докорінно змінити їх експлуаторську соціальну природу.

Частку капіталістичної верхівки в складі дрібних власників можна визначити приблизно, виходячи з того, що в їх середовищі, з певними модифікаціями, відбувалися такі ж соціальні процеси, що і в селянському населенні. В. І. Ленін, аналізуючи результати земських переписів кустарних промислів, зробив висновок, що близько половини кустарів знаходяться на становищі найманих робітників⁸. Такою ж була частка пролетаріату і напівпролетаріату в селянстві⁹. Решту кустарів і ремісників становили середняки і капіталістична верхівка, причому їх процентне співвідношення, на думку І. Ю. Писарева, не відрізняється від пропорцій відповідних груп у селянстві¹⁰.

Таким чином, в сучасній історичній науці зроблено багато для визначення соціальних меж в селянському середовищі, між куркульством і поміщиками, а також між дрібною і капіталістичною буржуазією. А це, в свою чергу, дає можливість реконструювати соціальну структуру населення України в досліджуванні період. Методологічною основою щодо цього є ленінські положення, сформульовані в праці «Розвиток капіталізму в Росії» та інших працях, в яких аналізуються кількісні і якісні сторони соціальних процесів у Росії в передреволюційні роки.

В ході підрахунків авторами було використано широке коло статистичних джерел, серед яких слід виділити результати Всеросійських сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр., матеріали земських подвірних переписів, обстеження стану селянських промислів. Ці, а також ряд інших джерел і результатів історичних досліджень містять інформацію, необхідну для визначення соціально-класового складу населення України напередодні Жовтневої революції.

Вирішуючи це питання, автори йшли таким шляхом: встановили соціальний склад селянських господарств і кількість населення в різних категоріях селянства, враховуючи результати «розселення»; визначили співвідношення соціально-класових категорій в населенні поміщицьких господарств; виявили соціально-класову структуру се-

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 162, 170.

⁸ Там же, с. 425—426.

⁹ Там же, с. 477.

¹⁰ Писарев І. Ю. Народонаселение СССР. М., 1962, с. 189.

ла в цілому; визначили кількісний склад класів і соціальних груп в міському населенні; зробили підсумкові обчислення, які характеризують соціально-класову структуру всього населення з розподілом його по основних сферах занять.

Вирішення цих питань ускладнювалося відсутністю точних даних про кількість населення України у той час. У літературі такі дані наводяться, як правило, на основі «Статистических ежегодников России» — офіційних видань МВС царської Росії. Однак, істориками доведено, що матеріали цих видань не цілком відповідають дійсності, бо не враховують міграцію сільського населення в міста і переселення на Схід¹¹.

Точніші дані про чисельність населення країни були одержані в результаті сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр. Їх організатори прагнули надати цим переписам характеру загальних¹². Вивчивши матеріали останніх, Л. С. Гапоненко і В. М. Кабузан визначили чисельність населення країни напередодні Жовтня по окремих губерніях. Згідно з цими підрахунками в 9 губерніях — Волинській, Катеринославській, Кіївській, Подільській, Полтавській, Таврійській, Харківській, Херсонській і Чернігівській — восени 1917 р. проживало 31 214,5 тис. чол., з яких 24 980,0 тис. були сільськими жителями, а 6 234,5 тис. чол. — міськими¹³.

Першим етапом реконструкції соціально-класової структури населення на конкретних матеріалах є виявлення співвідношення різних категорій в середовищі селянства. Воно напередодні Великого Жовтня становило переважну більшість населення країни. Можливість «...приблизного визначення того, на які основні категорії ділиться все населення Росії за своїм класовим становищем...», В. І. Ленін бачив саме в тому, що «...ми знаємо загальний поділ селянства на основні економічні групи»¹⁴.

Кількість селянських господарств на Україні, в 1917 р. в літературі наводиться, як правило, за результатами підрахунків М. А. Рубача. Спираючись на підсумки сільськогосподарських переписів 1916 і 1917 рр., він виявив 3977,4 селянських і 33,6 тис. поміщицьких господарств¹⁵. Однак ним не було взято до уваги територію ряду повітів Волинської губернії, які в 1916—1917 рр. були в районі бойових дій імперіалістичної війни, а також ряд деяких категорій селянського населення¹⁶. Всього, за нашою оцінкою, не було враховано 245,1 тис. селянських і 1,6 тис. поміщицьких господарств¹⁷. Таким чином, їх кількість в сільських поселеннях України напередодні революції становила, відповідно, — 4222,5 тис. і 35,2 тис., а загалом — 4257,7 тис. Серед них в 1917 р. бідняцькими були 57,1%, середняцькими — 29,9,

¹¹ Исторический архив, 1962, № 5, с. 60.

¹² Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года: Европейская Россия. Поуездные, погубернские и порайонные итоги. Пг., 1916. Вып. I, с. XXXIII; Инструкция по производству Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи и Всероссийской городской переписи 1917 года. Пг., 1917, с. 10.

¹³ Гапоненко Л. С., Кабузан В. М. Материалы сельскохозяйственных переписей 1916—1917 гг. как источник определения численности населения России накануне Октябрьской революции.— История СССР, 1961, № 6, с. 102—103, 114.

¹⁴ Ленин В. И. Развитие капитализма в России.— Повне збір. творів, т. 3, с. 476.

¹⁵ Рубач М. А. Указ. соч., с. 20.

¹⁶ Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Вып. I, с. XXXVIII, XL, 516, 534, 552.

¹⁷ Підраховано за даними: Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года, с. 516, 534, 552; Материалы подворной переписи Волинской губернии 1910 года. Житомир, 1914, с. 230—231; Статистика землевладения 1905 г. Свод данных по 50-ти губерниям Европейской России. СПб., 1907, с. 56.

куркульськими — 12,2 і поміщицькими — 0,8%¹⁸. Виходячи з цих даних, встановлюємо чисельність господарств бідняків — 2431,1 тис., середняків — 1273,0 тис., куркулів — 518,4 тис. і поміщиків — 35,2 тис. Грунтуючись на цих результатах, можна визначити загальну чисельність соціальних верств села. Для цього слід використати дані про кількісний склад селянських і поміщицьких господарств.

За вибірковими підрахунками статистиків в 1917 р. в одному селянському дворі налічувалося в середньому 5,74 чол.¹⁹ За такими ж підрахунками, бідняцьке господарство мало в своєму складі 4,9 чол., середняцьке — 6,34 чол. і куркульське — 8,2 чол.²⁰ Знаючи кількість господарств і їх чисельний склад, неважко визначити і загальну чисельність селян різних класових груп з урахуванням членів їх родин. Результати підрахунків на 1917 р. відображено в таблиці № 1.

Таблиця 1

Соціально-класовий склад селянських і поміщицьких господарств

Соціально-класові групи	Кількість господарств		На 1 господарство чол.	Загальна чисельність	
	в тис.	в %		в тис.	в %
Селяни	4222,5	99,2	5,74	24237,3	97,0
в тому числі:					
бідняки	2431,1	57,1	4,9	11912,4	49,2
середняки	1273,0	29,9	6,34	8074,0	33,3
куркулі	518,4	12,2	8,2	4250,9	17,5
Поміщики	35,2	0,8	7,8	274,9	1,1
Службовці	—	—	—	73,6	0,3
Робітники і прислуга	—	—	—	394,2	1,6
Всього:	4257,7	100,0	—	24980,0	100,0

Подібним чином визначаємо і склад поміщицьких господарств. В кожному з них переписом 1917 р. було виявлено в середньому 21,1 чол., серед яких — поміщики, службовці, робітники, а також члени їх родин²¹. Загальна кількість населення 35,2 тис. маєтків, таким чином, становила 742,7 тис. чол. На жаль, в публікаціях сільсько-господарського перепису це населення не розподілялося по соціальних групах.

При визначенні чисельності поміщиків слід враховувати, що представники різних станів, які входили до цього класу, мали неоднаковий середній розмір сім'ї. Так, сім'я поміщика-дворянина налічувала 5,5 чол.*, а поміщицька сім'я куркульського походження і вихідців з інших станів — 9,37 чол.²² Виходячи з того, що дворян в скла-

¹⁸ Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 11; Рубач М. А. Указ. соч., с. 20.

¹⁹ Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 року: Комбінаційні та групові підсумки. Харків, 1931, с. 118.

²⁰ Рубач М. А. Класове розшарування селянства України по землі напередодні 1917 року.— Наук. записки Ін-ту історії і археології АН УРСР. К., 1946. Кн. II, с. 202.

²¹ Підраховано за виданням: Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям. М., 1923, с. 34—35, 46—47, 94—95, 130—131, 138—139.

* В літературі існують різні оцінки середньої величини дворянської сім'ї — від 3,7 до 5,5 чол. При цьому відзначається, що дворяни-землевласники мали більші сім'ї, ніж дворяни-чиновники, службовці та ін. Див.: Рубакин Н. Российское дворянство в цифрах.— Трудовой путь, 1907, № 12, с. 77; Статистика землевладения 1905 г., с. 195; Корелин А. Дворянство в пореформенной России: 1861—1904 гг.— Исторические записки, т. 87, с. 140.

²² Див.: Підсумки вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 року, с. 118.

ді поміщиків напередодні революції залишилося не більше 14,2 тис.²³, а представників інших станів — 21,0 тис., одержуємо загальну чисельність класу поміщиків з членами їх сімей — 274,9 тис. чол.

Решту населення поміщицьких господарств — 467,8 тис. чол. становлять службовці, робітники, прислуга і їх сім'ї. В Катеринославській, Київській, Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях в 1917 р. в кожному поміщицькому господарстві в середньому було 11,2 робітників²⁴. Поширивши ці дані на поміщицькі господарства всіх 9 губерній, з'ясуємо, що загальна кількість робітників становила в них 394,2 тис. чол. Всі інші мешканці маєтків — 73,6 тис. чол. були службовцями і членами їх родин. Усі ці результати обчислень також занесено до таблиці № 1, з якої видно, що бідняки (разом з членами сімей) становили майже половину селянського населення, середняки — одну третину, а решту — селянска буржуазія. Характерно, що співвідношення між кількістю господарств, які належали до різних соціальних груп у селянстві, не дорівнює співвідношенню населення в цих господарствах. Пояснюється це тим, що сім'ї бідняків поступалися за чисельністю куркульським сім'ям. Зростаючі злидні, розорення змушували бідняків шукати заробіток на стороні. Смертність серед них була також вищою. З іншого боку, заможні селяни, які не відчували нестачу в худобі, реманенті і землі, мали найбільший розмір сімей, найбільшу кількість сімейних робітників²⁵.

Розглядаючи наведені у таблиці дані, слід мати на увазі, що для великої групи сільських жителів, яких офіційна статистика традиційно враховувала як селян, робота на надільній, арендованій чи власній землі перестала бути головним, або навіть важливим другорядним заняттям. У процесі розвитку капіталістичних відносин на селі, розкладу селянського господарства представники цієї групи поступово поривали зв'язки із своїм господарством і змушені були шукати заняття в промисловості, найматися до куркулів і поміщиків, переходити в торгівлю чи на службу, перетворюючись в нові соціальні типи. У складі селянства виділялася категорія людей, які в земській статистиці одержали загальну назву «промисловців». Ця статистика зробила немало помилок в аналізі вказаного явища. Але не викликає заперечення її висновок про те, що аналіз промислів показує, яка частина селян існує виключно доходами з власної чи арендованої землі, а яка вдається до інших занять для покриття своїх витрат²⁶. Які ж соціальні групи селян були джерелом «промисловців»? Насамперед безземельні і малоземельні селяни-бідняки. Для величезної більшості напівпролетаріату і пролетаріату села надільна земля перестала бути головним джерелом існування. Значна частина цього населення була зайнята землеробськими промислами, працюючи по найму в куркульських господарствах і поміщицьких економіях, інколи в своїх селах, а частіше всього — далеко від рідної домівки. Немало селян поступово втрачали зв'язки не лише з власним господарством, а і з селом взагалі. В. І. Ленін вважав, що в Росії, в силу особливих умов розвитку капіталізму «...до індустріального населення повинна бути зарахована чимала частина сільського населення, яка добуває собі засоби до життя роботою у промислових цент-

²³ Підраховано за даними: Статистика землевладення 1905 г., с. 56, 58, 60, 62, 64, 68, 72.

²⁴ Підраховано за даними: Поуездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года по 57 губерниям и областям, с. 46—47, 130—131, 138—139.

²⁵ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 131.

²⁶ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. М., 1958, с. 308.

рах і проводить у цих центрах частину року. Ми говоримо про так зв. відхожі неземлеробські промисли. З офіційної точки зору, ці «промисловці» — селяни-землероби, які мають лише «підсобні заробітки...»²⁷. Вони з більшою підставою можуть вважатися жителями міста, ніж села.

Однак було б помилкою вважати, що процес «розселення» зводився лише до витіснення з сільського господарства бідняків. Розвиток капіталізму, аграрне перенаселення країни неминуче впливали на середняцьке і навіть на куркульське господарство. Це було неминучим наслідком відокремлювання промисловості від сільського господарства, яке відбувалося у зв'язку з розкладом селянства²⁸. І серед представників куркульства, а особливо середнього селянства зустрічалось немало осіб, які працювали по найму на фабриках і заводах, на будовах чи в сільському господарстві. Однак, це не спростовує загального правила, згідно з яким, чим заможніші «промисловці», тим частіше серед них зустрічаються сільські підприємці-капіталісти²⁹.

Таким чином, офіційно-статистичне поняття «промисловець» охоплює цілий спектр соціальних типів, на які розпадалося селянство.

Можна з більшою чи меншою мірою наближеності визначити загальну кількість і соціальне становище сільського населення, для якого робота на землі в своєму господарстві в той час не була головним джерелом існування.

Як свідчать результати земських переписів, 60% загальної кількості селянських господарств України мали в своєму складі «промисловців»³⁰. Однак промислові заняття не були основними для всіх них. Так, на Полтавщині в 1910 р. заняття в різних промислах були головним джерелом існування для половини із загального числа «промислових» господарств³¹. Для решти промислові заробітки мали другорядне значення. Обстеження «промисловців» Харківської губернії в 1913 р. показало також, що для майже половини з них основним джерелом існування були заняття не зв'язані з надільною, орендовою чи власною землею³². Таким чином, для 1/2 всіх «промислових» господарств України, або 30% загальної кількості господарств (тобто 1260 тис. в абсолютному обчисленні) промисел перетворився в головне джерело існування.

Співвідношення соціальних груп у складі «промислових» господарств були іншими, ніж в решті селянських господарств. Матеріали по різних районах України свідчать, що нижчі по землезабезпеченню (бідняцькі) господарства становили 76% «промислових» господарств, вищі (куркульські) — 6 і середні — 18%³³. Серед малоземельних селян частка «промисловців» була вищою, ніж серед добре забезпечених земель.

Відповідно до цього авторами здійснено перерозподіл 1260,0 тис.

²⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 538—539.

²⁸ Там же, с. 357—358.

²⁹ Там же, с. 351.

³⁰ Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. Харьков, 1928, с. 55—56.

³¹ Ааронский Н. В. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии: По данным подворной переписи 1910 г. Полтава, 1916, с. 25.

³² Промыслы и занятия землевладельческого населения Харьковской губернии. Харьков, 1919, с. 28.

³³ Див.: С ва в и ц к и е З. М. и М. А. Земские подворные переписи 1880—1913 г.: Поуездные итоги. М., 1926, с. 178—179; Гуревич М. Б. Указ. соч., с. 68; Ааронский Н. В. Указ. соч., с. 7.

господарств, для яких промисел перетворився в головне заняття, на основні класові групи, а також визначено кількість населення в них (див. таблицю № 2).

Результати наведених підрахунків свідчать, що загальна кількість сільських жителів, для яких робота у власному господарстві на землі перестала бути головним джерелом існування, разом з членами їх сімей становила 6752,3 тис. чол.*

Таблиця 2

Класовий склад промислових господарств

Класові групи	Кількість господарств		На 1 господарство чол.	Загальна чисельність «промисловців» (тис. чол.)
	в %	в тис.		
Бідняки	76,0	957,6	4,9	4692,2
Середняки	18,0	226,8	6,35	1440,2
Куркулі	6,0	75,6	8,2	619,9
Разом	100,0	1260,0	5,36	6752,3

Наступним етапом реконструкції соціальної структури села є визначення, в які класи і соціальні групи і в якому обсязі вливалися «промисловці». Автори робили це, виходячи з висновку В. І. Леніна, що «...в промисловці-хазяїни і хазяїчки потрапляють тільки порівняно заможні селяни. Селянська ж біднота постачає переважно не хазяїнів-промисловців, а робітників-промисловців (наймані робітники у «кустарів», відхожі робітники та ін.)»³⁴. Що ж до інтелігенції і службовців, то є всі підстави стверджувати, що формувалися вони в основному за рахунок куркульських і середняцьких елементів «промисловців», і в дуже незначній мірі — бідняцьких. Розподіляючи населення Росії на основні класові категорії, В. І. Ленін відніс до «заможних дрібних господарств» (куркулів і дрібнокапіталістичної верхівки кустарно-ремісничого та іншого міського населення) переважну більшість службовців, адміністрації, буржуазної інтелігенції³⁵. Дані про соціальний склад різних категорій інтелігенції свідчать, що в них переважали представники експлуататорських класів³⁶. Від найбільшої групи «промисловців»-бідняків до складу інтелігенції і службовців потрапляло найменше представників. В той же час, найменша група «промисловців»-куркулів була представлена в інтелігенції і службовцях найчисленнішою групою. Таким чином, існувала близька до обернено-пропорційної залежності між чисельністю різних груп «промисловців» і кількістю їх представників у складі інтелігенції і службовців.

Згідно з матеріалами земських обстежень сільського населення типових для України Харківської і Полтавської губерній частка інтелігенції і службовців у складі «промисловців» не перевищувала 5%³⁷.

* Цей результат узгоджується з даними про аграрне перенаселення України на початку ХХ ст., яке різними авторами оцінюється в 5,0—8,4 млн. чол. (див. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. К., 1973, с. 159—162). Існування «промислових» господарств було найважливішим виявом аграрного перенаселення.

³⁴ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. творів, т. 3, с. 350.

³⁵ Там же, с. 478.

³⁶ Див.: Первая Харьковская студенческая перепись. Харьков, 1912, с. 114; Обзор положения начального народного образования в Таврической губернии за 1913/14 уч. год. Симферополь, 1914, с. 79; Пилипенко С. Социальные корни украинской эсеровщины и эс-дековщины.— Знамя коммунизма, 1923, № 1—2, с. 122—123.

³⁷ Див.: Ааронский Н. В. Указ. соч., с. 31, 32; Промыслы и занятия землевладельческого населения Харьковской губернии, с. 26.

В цілому ж по Україні в абсолютному обчисленні це дорівнювало 337,6 тис. чол. Виходячи з виявленої вище залежності, можна обчислити кількість інтелігенції і службовців у складі представників різних класових груп «промисловців»: серед куркулів їх виявилось 215,8 тис. чол, середняків — 93,2 тис. чол. і бідняків — 28,6 тис. чол. Решта куркулів, середняків і бідняків перетворилася відповідно в капіталістичних підприємців, дрібних буржуа міського типу, робітників. Ці результати перерозподілу різних груп «промисловців» по соціально-класових категоріях наведено в таблиці № 3.

Таблиця 3
Соціально-класова структура «промисловців»

Соціально-класові групи	Тис. чол.	в %
Робітники	4663,6	69,1
Інтелігенція і службовці	337,6	5,0
Дрібна буржуазія	1347,0	19,9
Капіталістична буржуазія	404,1	6,0
Всього	6752,3	100,0

Підсумки аналізу «промислових» господарств відкривають можливість визначити соціально-класовий склад усього сільського населення з урахуванням результатів «розселення» і розподілу його по основних сферах занять. Базою підрахунків залишається таблиця № 1. Як було зазначено вище, її недоліком є те, що в ній не взято до уваги промислові заняття селян. Тому, насамперед, слід вилучити з врахованих у ній груп селянства ті елементи, головним заняттям яких стали різні промисли (їх чисельність і склад характеризує таблиця № 2). В результаті одержимо число тих, для кого сільське господарство все ще залишилося головною сферою занять: 7220,2 тис. бідняків, 6633,8 тис. середняків і 3631,0 тис. куркулів.

Сільське господарство було головним джерелом існування також для поміщиків, службовців їх маєтків, сільськогосподарських робітників. Причому кількість останніх не вичерпувалася врахованими в таблиці № 1 394,2 тис. постійних робітників поміщицьких маєтків. Немало сільськогосподарських пролетарів, експлуатованих поміщиками, проживали у власних будинках, великою була їх категорія, зайнята в куркульських господарствах. У цілому в 1917 р. на Україні налічувалося 1200,0 тис. сільськогосподарських робітників³⁸, а враховуючи членів їх сімей — 1932,0 тис.* Таким чином, поза поміщицькими маєтками проживало 1537,8 тис. чол. Вони були складовою частиною «промисловців», врахованих в таблиці № 3. Решта робітників-«промисловців» — 3125,8 тис. чол. — працювала в галузях поза сільським господарством.

Результати підрахунків наведено в таблиці № 4, з якої видно, що сільський пролетаріат разом з його союзником — селянською біднотою становив майже половину сільського населення. Отже, розклад селянства зайшов досить далеко. Але разом з тим майже третину сільського населення становили середняки. Частка куркулів в сільському на-

³⁸ Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні Жовтневої революції.—УІЖ, 1963, № 5, с. 34.

* На одного працюючого сільськогосподарського робітника припадало в середньому 0,61 членів сім'ї. (Див.: Струмилин Г. С. Проблемы экономики труда. М., 1957, с. 435). Звідси одержуємо загальну кількість сільськогосподарських робітників з членами сімей.

Таблиця 4
Соціально-класова структура сільського населення України

Сфера занять	Пролетаріат		Селянська біднота		Середнє селянство, дрібна буржуазія		Куркульство, промислова і торгова буржуазія		Інтелігенція, службовці		Поміщики		Всього	
	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %
Сільське господарство	1932,0	9,8	7220,0	36,5	6633,8	33,5	3631,0	18,4	73,6	0,4	274,9	1,4	19765,5	100,0
Промисловість, кустарні промисли, торгівля, державна служба	3125,8	60,0	—	—	1347,0	25,8	404,1	7,7	337,6	6,5	—	—	5214,5	100,0
Разом	5057,8	20,3	7220,2	28,9	7980,8	32,0	4035,1	16,1	411,2	1,6	274,9	1,1	24980,0	100,0

Таблиця 5
Соціально-класова структура міського населення України

Сфера занять	Пролетаріат		Напівпролетаріат, селянська біднота		Дрібна буржуазія, середнє селянство		Дрібні капіталісти, куркулі		Середня і велика буржуазія		Поміщики		Інтелігенція і службовці		Всього	
	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %
Промисловість, торгівля, ремесло, державна служба та ін.	1301,6	27,2	799,1	16,7	539,8	11,3	282,1	5,9	240,0	5,0	—	—	1620,9	33,9	4783,5	100,0
Сільське господарство	142,2	9,8	529,6	36,5	486,1	33,5	267,0	18,4	—	—	20,3	1,4	5,8	0,4	1451,0	100,0
Разом	1443,8	23,2	1328,7	21,3	1025,9	16,5	549,1	8,8	240,0	3,8	20,3	0,3	1626,7	26,1	6234,5	100,0

Таблиця 6
Соціально-класова структура населення України

Сфера занять	Пролетаріат		Селянська біднота, напівпролетаріат		Середнє селянство, дрібна буржуазія		Куркулі, дрібні капіталісти		Середня і велика буржуазія		Поміщики		Інтелігенція, службовці		Всього	
	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %	в тис. чол.	в %
Сільське господарство	2074,2	9,8	7749,8	36,5	7119,9	33,5	3898,0	18,4	—	—	295,2	1,4	79,4	0,4	21216,5	100,0
Промисловість, торгівля, кустарні промисли, державна служба та ін.	4427,4	44,3	799,1	8,0	1886,8	18,9	686,2	6,9	240,0	2,4	—	—	1958,5	19,5	9998,0	100,0
Разом	6501,6	20,8	8548,9	27,4	9006,7	28,9	4584,2	14,7	240,0	0,8	295,2	0,9	2037,9	6,5	31214,5	100,0

селенні не була значною, а ще менше було поміщиків — 1,1% сільського населення. Таким чином, класові антагонізми в переджовтневому селі були виражені достатньо яскраво. Селянство залишалось величезною силою буржуазно-демократичної революції, а його бідняцько-пролетарська частина нагромадила величезний революційний потенціал, який у всій повноті був реалізований у ході соціалістичної революції.

Підрахунками, результати яких наведені в таблиці № 4, не охоплене населення міст і селищ міського типу, загалом — 6234,5 тис. чол. Соціальні межі у його складі простежуються досить чітко.

Велику його групу становили робітники. За даними М. А. Рубача, загальна кількість робітників усіх галузей народного господарства (в т. ч. сільського господарства) в 1917 р. дорівнювала 3612,0 тис.³⁹, а враховуючи членів сімей — 6501,6 тис.* Як свідчать дані з таблиці № 4, в сільських поселеннях жило 5057,8 тис. робітників (з членами сімей), або 77,8% загальної їх кількості в усіх сферах занять. Для решти — 1443,8 тис. робітників і членів їх сімей постійним місцем проживання були міські поселення. В окремих губерніях процент міських робітників був менший, ніж в цілому по Україні. Так, у Волинській губернії на поч. ХХ ст. він становив близько 10, в Київській губернії — 20,6⁴⁰. Причому серед сільських робітників лише 1932,0 тис. (разом з членами сімей) працювали в сільському господарстві. Решта — 3125, 8 тис. чол. — були зайняті в кустарно-ремісничих промислах, на транспорті, в гірничій промисловості, в фабрично-заводській індустрії тощо. В. І. Ленін відзначав, що не менше (а, мабуть, і більше) половини загальної кількості фабрично-заводських і гірничих робітників Європейської Росії зосереджено поза містами⁴¹. Для України це особливо характерно, бо в сільській місцевості тут працювала більша частка робітників основних галузей народного господарства, ніж в центральних районах Росії.

Значну частину міського населення України напередодні революції становили так звані середні верстви між пролетаріатом і буржуазією. Середні верстви включали інтелігенцію і службовців, різні категорії власників — від напівпролетаріату до дрібнокапіталістичної верхівки, яка виділялася в дрібнотоварному міському виробництві. За підрахунками М. І. Вострикова, ці групи в цілому по країні становили 52% міського населення⁴². Дві третини їх кількості — це інтелігенція і службовці, одна третина — дрібні власники⁴³. Але, як свідчать дані по окремих містах, на Україні частка останніх була більшою, ніж по всій країні, і становила близько половини загальної кількості середніх верств⁴⁴. І навпаки, процент інтелігенції і службовців був

³⁹ Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні Жовтневої революції, с. 35.

* З розрахунку, що на одного працюючого робітника у всіх галузях народного господарства припадало в середньому 0,8 членів сім'ї (Див.: Писарев І. Ю. Населення и труд в СССР. М., 1966, с. 31).

⁴⁰ Рашин А. Г. Указ. соч., с. 210.

⁴¹ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 496.

⁴² Востриков Н. И. Борьба за массы: Городские средние слои накануне Октября. М., 1970, с. 14—15.

⁴³ Средние слои современного капиталистического общества. М., 1963, с. 480; Изменения социальной структуры советского общества: Октябрь 1917—1920 гг. М., 1976, с. 268.

⁴⁴ Ааронский Н. В. Указ. соч. Приложения, с. 4—8; Биск И. С. К вопросу о социальном составе населения г. Киева: По данным переписи 1917 г. К., 1920, с. 8; Вайнтрах А. М. Основные черты экономики Одессы и Одесского округа. Одесса, 1927, с. 22.

менший, що пояснюється цілим комплексом причин економічного, політичного і культурного характеру, зв'язаних з своєрідним становищем України в складі Російської імперії. Знаючи загальну кількість міського населення України (6234,5 тис. чол.) і частку в його складі «середніх верств» (52%), неважко визначити і абсолютну чисельність останніх: 3241,9 тис. чол., причому кількість інтелігенції і службовців дорівнювала 1620,9 тис. чол., а дрібних власників — 1621,0 тис. чол.

При визначенні внутрішньої структури дрібних власників слід керуватися сформульованим вище положенням, що співвідношення класових груп у кустарно-ремісничому населенні і серед інших категорій дрібних власників міст істотно не відрізнялося від відповідних пропорцій в селянстві. Як зазначено в таблиці № 1, бідняки становили 49,3% загальної кількості селянства, середняки — 33,3%, куркулі — 17,4%. Звідси одержуємо, що напівпролетарська частина дрібних власників міського населення в абсолютному обчисленні дорівнювала 799,1 тис. чол., прості товаровиробники — 539,8 тис. чол. і капіталістична верхівка — 282,1 тис. чол.

Незначну частку жителів міст становила велика і середня капіталістична буржуазія. Її кількість дорівнювала 71,0 тис. чол.⁴⁵, а з урахуванням членів сімей — 240,0 тис. чол.*

Решта 1308,8 тис. чол. (за вирахуванням робітників, середніх верств, великої і середньої буржуазії) становили своєрідну для міських поселень категорію населення, головним заняттям якого було сільське господарство. Так, в 98 найбільших міських поселеннях України (з загальної кількості 672) в кінці XIX ст. 5,4% жителів займалися землеробством⁴⁶.

Землеробське населення міських поселень у соціально-економічному плані істотно не відрізнялося від сільського, тому не буде помилкою розподілити його по класових групах у таких же пропорціях, як і селянство всієї України. Причому слід мати на увазі, що до складу даної категорії міських жителів не включено ту частку, яка в процесі розкладу перетворилася в «промисловців», в т. ч. і сільськогосподарських робітників. Це означає, що перерозподіл провадився авторами на основі співвідношення між різними категоріями сільського населення, основним заняттям якого було сільське господарство (див. таблицю № 4). В результаті підрахунків одержуємо, що в складі землеробського населення міст бідняків було 529,6 тис., середняків — 486,1 тис., куркулів — 267,0 тис., службовців поміщицьких маєтків — 5,8 тис. і поміщиків — 20,3 тис. 142,2 тис. були сільськогосподарськими робітниками.

Підсумки обчислень соціально-класового складу міських поселень наведено в таблиці № 5. З неї видно, що робітники в містах і селищах міського типу України в 1917 р. становили 23,2% населення. Однак вже перша російська революція показала, що сила пролетаріату «...в історичному русі незмірно більша, ніж його частка в загальній масі населення»⁴⁷. Соціальний потенціал робітничого класу визначається не лише його чисельністю, а й роллю в економіці країни, зв'язком

⁴⁵ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 15.

* Для визначення чисельності великої і середньої міської буржуазії (включаючи членів сімей) використано розрахунок І. Ю. Писарева. Див.: Писарев І. Ю. Народонаселення СССР. М., 1962, с. 69.

⁴⁶ Вологодцев І. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930, с. 97, 121.

⁴⁷ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 13.

з масою трудящих, організованістю. Ці риси В. І. Ленін вважав головними при визначенні революційних можливостей пролетаріату, його здатності до революційної дії⁴⁸. Саме вони й визначили величезну роль в економічному і політичному житті України її робітничого класу, який разом з напівпролетаріатом становив 44,5% міських жителів. Дрібна буржуазія і соціально близькі їй групи інтелігенції і службовців, які займали проміжні позиції між головними полюсами, становили понад 40% населення міст; експлуаторські класи — 12,9%.

Останнім етапом реконструкції соціально-класової структури є одержання узагальнюючих даних, які характеризують кількісний склад, процентне співвідношення і розподіл по основних сферах занять класів і соціальних груп в розрізі всього населення України. Для цього слід підсумувати результати обчислень, наведених в таблицях № 4 і № 5.

Результати підрахунків (див. таблицю № 6) свідчать, що робітничий клас становив 20,8%, а разом з напівпролетаріатом — близько половини всього населення України. Більш як третина жителів належали до дрібної буржуазії, інтелігенції і службовців. Питома вага експлуаторських класів дорівнювала 16,4% населення. В промисловості, торгівлі, кустарно-ремісничому виробництві панування капіталістичних виробничих відносин визначило формування соціально-класової структури, властивої капіталістичному суспільству. Разом з тим, звертає на себе увагу досить велика питома вага дрібних власників, що відбивало неоднорідність економічної структури, наявність в ній перехідних до капіталізму форм. В сільському господарстві типовий для капіталізму розкол на пролетаріат і буржуазію ускладнювався існуванням класу поміщиків і їх соціального антиподу — селянства, різні соціальні групи якого об'єднувалися певною спільністю інтересів.

В порівнянні з соціальною структурою країни в цілому структура України відрізнялася неістотно. За підрахунками І. Ю. Писарева, частка пролетаріату і напівпролетаріату в імперії в 1913 р. дорівнювала 53,2%, селян-середняків і міської дрібної буржуазії було 25,3, куркулів і дрібних капіталістів міста — 19,0%, 2,5% становила велика і середня буржуазія, поміщики, вищі чини⁴⁹. Співставлення цих даних з матеріалами таблиці № 6 дає змогу зробити висновок, що частка пролетаріату і напівпролетаріату на Україні була дещо меншою, ніж загалом по країні. Більшою виявилася питома вага дрібно-буржуазних верств населення. Ці відмінності пояснюються, головним чином, процентним співвідношенням соціальних груп у селянстві. В цілому по країні в складі селянства біднота становила 65, середняки — 20 і куркульство — 15%⁵⁰. На Україні бідняцькі господарства становили 57,6%, середняцькі — 30,1% і куркульські — 12,3% загальної кількості селянських господарств⁵¹. Уявлення про те, що на Україні куркульство було численнішим, ніж у центрі країни, справедливе, головним чином, для південних районів. В цілому ж по Україні процес диференціації селянства ще не зайшов так далеко, як в центральних районах Росії.

Таким чином, незважаючи на деякі відмінності, Україна напередодні Жовтня мала однотипну з центром країни соціально-класову

⁴⁸ Див.: Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 40, с. 22.

⁴⁹ Писарев І. Ю. Население и труд в СССР, с. 63.

⁵⁰ Советское крестьянство: Краткий исторический очерк. М., 1973, с. 12.

⁵¹ Див.: Історія селянства Української РСР, т. 2, с. 11.

структуру; майже співпадали також пропорції між окремими класами і соціальними групами. Це породжувало спільні тенденції, напрями, спільні інтереси і, в кінцевому рахунку, дало однакові результати боротьби трудящих з спільним ворогом за перемогу соціалістичної революції.

И. К. Рыбалка, Ф. Г. Турченко

СОЦИАЛЬНО-КЛАССОВАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ
НАКАНУНЕ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье дан анализ социально-классовой структуры населения Украины в канун победы Великого Октября.

Проти буржуазної фальсифікації історії

К. Е. ДМИТРУК (Київ)

БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — ВОРОГ ДРУЖБИ НАРОДІВ

Реальний соціалізм повністю і неспростовно довів пророчі слова В. І. Леніна про те, що справжнім інтернаціоналістам належить «вся майбутність соціалізму...»¹. Неухильно керуючись животворним вченням марксизму-ленінізму, послідовно і наполегливо втілюючи в життя ленінську національну політику, Комуністична партія згуртувала всі нації і народності СРСР у єдину братерську сім'ю.

Невід'ємними рисами радянських людей стали вірність справі комунізму, полум'яний патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, висока трудова та громадсько-політична активність, непримиренність до будь-яких національних і расових передсудів, класова солідарність з трудящими всього світу. «Партія,— наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв,— добилася того, що інтернаціоналізм перетворився з ідеалу купки комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів і мільйонів радянських людей усіх націй і народностей»².

Новим торжеством ленінської національної політики КПРС, свідченням неухильного розширення і зміцнення її інтернаціональних зв'язків з міжнародним комуністичним і робітничим рухом, з усіма борцями за мир і соціальний прогрес став XXVI з'їзд ленінської партії. Від імені делегацій братніх партій, що брали участь у роботі з'їзду, Генеральний секретар ЦК Компартії Чехословаччини Г. Гусак назвав його «великою школою пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму»³.

Найвищий форум комуністів Радянського Союзу зробив важливий теоретичний і практичний висновок про те, що єдність радянських народів сьогодні міцна, як ніколи. Це, однак, не означає, що всі питання у сфері національних відносин уже розв'язані. Динаміка розвитку такої великої багатонаціональної держави, як СРСР, породжує чимало проблем, які вимагають постійної уваги партії. Надзвичайно важливе значення має висунуте товаришем Л. І. Брежнєвим у Звітній доповіді ЦК положення про те, що КПРС боролася і завжди буде рішуче боротися проти таких чужих природі соціалізму проявів, як шовінізм чи націоналізм, проти будь-яких націоналістичних вивихів⁴.

Життя переконає, що інтенсивний економічний і соціальний розвиток кожної з радянських республік прискорює процес їх всебічного зближення. Відбуваються дальший розквіт і взаємозбагачення націо-

¹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи нашої партії).— Повне збір. творів, т. 31, с. 169.

² Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1974. Т. 4, с. 60.

³ Правда, 1981, 4 марта.

⁴ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 68.

нальних культур, формування культури єдиного радянського народу — нової соціальної та інтернаціональної спільності. «Цей процес, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — іде у нас так, як він і повинен йти при соціалізмі: на основі рівності, братерського співробітництва і добровільності. За додержанням цих лєнінських принципів національної політики партія стежить суворо. Від шх ми не відступимо ніколи!»⁵ Пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм був і залишається ідейним прапором радянських комуністів, нашою непереможною зброєю.

Цілі, зміст і основні напрями національної політики більшовицької партії, інтернаціонального і патріотичного виховання мас, безкомпромісної боротьби з будь-якими проявами буржуазного націоналізму були висунуті і всебічно обґрунтовані В. І. Леніним — геніальним теоретиком національного питання, борцем за торжество безсмертних ідей пролетарського інтернаціоналізму.

Вождь більшовицької партії вимагав від комуністів постійно і невтомно виховувати трудящих у дусі інтернаціоналізму, давати рішучу відсіч буржуазно-націоналістичним і великодержавно-шовіністичним тенденціям, закликав наполегливо боротися проти вузьконаціональної замкнутості і відособленості. Будь-який інший підхід до національної політики, до інтернаціональних завдань пролетарської партії, вчив Володимир Ілліч, означає сповзання до націоналізму, який є смертельним ворогом революційної справи. Націоналізм, писав В. І. Ленін, своєю тактикою роз'єднання і роздроблення «...перетворює в ніщо великий заповіт зближення і єднання пролетарів усіх націй, усіх рас, усіх мов»⁶.

Більшовики-ленінці невтомно працювали над згуртуванням робітників різних національностей на основі принципів інтернаціоналізму не тільки в Росії, а й відстоювали ці принципи в міжнародному комуністичному і робітничому русі. Спираючись на теорію марксизму, В. І. Ленін ґрунтовно розробив такі кардинальні питання пролетарського інтернаціоналізму, як діалектична єдність інтернаціонального й національного в соціалістичній революції, інтернаціональний обов'язок нашої партії і робітничого класу перед трудящими всіх націй, корінна протилежність між пролетарським інтернаціоналізмом і буржуазним націоналізмом, необхідність послідовної боротьби комуністів проти будь-яких перекирочень поняття і принципів пролетарського інтернаціоналізму тощо.

На основі аналізу соціально-політичного та економічного становища різних націй і народностей царської Росії — цієї тюрми народів — В. І. Ленін виробив принципово нову стратегію і тактику розв'язання національного питання в умовах багатонаціональної держави. Творчо застосовуючи теорію К. Маркса і Ф. Енгельса, Володимир Ілліч переконливо довів, що запорукою перемоги соціалістичної революції в умовах багатонаціональної держави є послідовне дотримання пролетарською партією принципів інтернаціоналізму, з'єднання в один могутній потік революційного і робітничого руху всіх народів країни.

В. І. Ленін всебічно розкрив місце і роль націоналізму в ідейному арсеналі буржуазії, показав, у чому полягає його особлива небезпечність для пролетарського руху. «Буржуазний і буржуазно-демократичний націоналізм, — писав Володимир Ілліч, — на словах визнаючи

⁵ Там же.

⁶ Ленін В. І. Останнє слово бундівського націоналізму. — Повне збір. творів, т. 7, с. 309.

рівноправність націй, на ділі відстоює (часто потай, за спиною народу) деякі привілеї однієї з націй і завжди прагне досягнення більших вигод для «своєї» нації (тобто для буржуазії своєї нації), розділення і розмежування націй, розвитку національної винятковості і т. д.»⁷.

У своїх геніальних працях з національного питання В. І. Ленін переконливо й аргументовано показав класову, експлуаторську сутність буржуазного націоналізму, довів, що, будучи класовим світоглядом і політикою буржуазії в національному питанні, він служить капіталістам для того, щоб обманювати маси так званими «позитивними» національними програмами, проводити «...на ділі роздроблення робітників, знесилення демократії, торгашеські угоди з кріпосниками про продаж народних прав і народної свободи»⁸.

Як відзначали більшовики-ленінці, буржуазно-націоналістична ідеологія, відбиваючи насамперед інтереси монополістичного капіталу, намагається в той же час об'єднати під своїми прапорами й інші контрреволюційні сили з числа ворогів прогресу і соціальних перетворень. З позицій махрового націоналізму та шовінізму нерідко виступали й виступають поміщики, куркульство, реакційна релігійна верхівка. Викриваючи спільну експлуаторську платформу великих землевласників, капіталістів і духовенства, Володимир Ілліч писав, що «...поміщики, попи і буржуазія пригноблених націй нерідко прикривають націоналістичними лозунгами прагнення роз'єднати робітників і одурити їх, укладаючи за їхню спиною угоди з поміщиками і буржуазією пануючої нації на шкоду трудящим масам усіх націй»⁹.

В. І. Ленін рішуче виступав за інтернаціональне згуртування всіх трудящих на основі марксистської ідеології, за створення такої організації революціонерів, яка б об'єднала пролетарські маси не лише в національному, а й в міжнародному масштабі. «...Нема іншого засобу боротьби з національною ненавистю,— писав він,— як організація і згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні, як об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу»¹⁰.

Невтомний борець проти будь-яких форм соціального і національного гноблення, полум'яний інтернаціоналіст В. І. Ленін завжди підкреслював життєву необхідність для долі України, її майбутнього братерської дружби російських і українських трудящих, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією. З діяльністю В. І. Леніна і очолюваної ним більшовицької партії нерозривно зв'язана історія революційної боротьби робітничого класу, всіх трудящих України за перемогу соціалістичної революції, за побудову соціалізму, за зміцнення монолітної єдності українського народу з російським та іншими народами Країни Рад.

В. І. Ленін розглядав історичний розвиток України і Росії в їх органічній єдності. Він зробив надзвичайно важливий висновок про

⁷ Ленін В. І. Ще про розділення шкільної справи за національностями.— Повне збір. творів, т. 24, с. 225.

⁸ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 115.

⁹ Ленін В. І. Резолюції літньої 1913 р. наради ЦК РСДРП з партійними працівниками.— Повне збір. творів, т. 24, с. 58.

¹⁰ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?: (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів).— Повне збір. творів, т. 1, с. 145.

те, що Україні як складовій частині Росії на початку ХХ ст. були властиві однакові з нею соціально-економічні риси та суперечності, спільними були й шляхи їх подолання.

Особливе значення цього ленінського висновку в умовах нинішньої ідеологічної боротьби на міжнародній арені полягає в тому, що він зводить нанівець жалюгідні зусилля буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, які намагалися й намагаються довести якийсь «специфічний» характер історії України, де, мовляв, не існувало капіталістичних відносин, не було національної буржуазії і пролетаріату, а отже, й об'єктивних передумов для соціалістичної революції.

Прикриваючись антинауковими теоріями «безкласовості» і «безбуржуазності», апологети українського буржуазного націоналізму намагалися заглушувати класову боротьбу всередині української нації, підірвати революційну єдність трудящих, посіяти ворожнечу між українським і російським народами, ослабити демократичну спрямованість національно-визвольного руху і тим самим підпорядкувати його своїм вузькокласовим, антинародним і антинаціональним інтересам.

Ідейний арсенал сучасних українських буржуазних націоналістів, що знайшли притулок на Заході, протягом останніх десятиріч не зазнав істотних змін. Як і раніше, він являє собою мішанину фашистських та інших архіреакційних буржуазних філософських, соціологічних та релігійно-містичних концепцій. І в наші дні буржуазно-націоналістичні ідеологи заперечують ідеї класової боротьби, проповідують наскрізь фальшиву антиісторичну «теорію» «безкласовості», «безбуржуазності» української нації. «...Буржуазія на Україні, — просторікував мюнхенський «Християнський голос» у січні 1977 р. у статті під претензійною назвою «Українська нація — безбуржуазна», — була неукраїнського походження, а до того ще й не визнавала України... Українці завжди були безбуржуазною нацією».

Доречно запитати: а ким же були в такому випадку відомі капіталісти, «цукрові королі» Терещенко й Харитоненко, власники банків, заводів і шахт Алчевський, Арандаренко, Войтенко, Рутченко та багато інших? А українські земельні магнати Кочубей, Лпзогуб, Родзянко, Скоропадський та інші, які, по суті, перейшли до капіталістичної системи ведення господарства? А сотні капіталістів, поміщиків, великих торговців, банкірів Західної України, серед яких, до речі, було чимало українських націоналістів і уніатів на чолі з графом Андрієм Шептицьким?

І сьогодні буржуазна верхівка української націоналістичної еміграції, особливо на американському континенті, багатьма економічними та політичними узами тісно зв'язана з монополістичним капіталом, з панівними верствами США, Канади та інших капіталістичних держав. Вона кровно зацікавлена в тому, щоб і далі відстоювати збанкрутілу «теорію безбуржуазності», ідейно роззброювати трудящих-емігрантів, відвертати їх від класової боротьби.

Взявши на озброєння пропагандистські міфи про «класове співробітництво» й «соціальний мир» в умовах нинішнього капіталістичного суспільства, бандерівські верховоди відверто підтримують «великий бізнес», обстоюють інтереси капіталу. Вони, як писав у травні 1981 р. лондонський журнал «Визвольний шлях», вважають, що приватна власність на засоби виробництва — «богом дане право кожної людини», а тому всіляко проповідують давно збанкрутілу теорію «гармонії» капіталістичного суспільства і, діючи в інтересах монополій, намагаються перекинути своєрідний місток між трудящими та експлуататорами.

Наведені факти ще й ще раз переконливо свідчать про політичну далекоглядність і актуальність принципової класової оцінки В. І. Леніним соціальної сутності українського буржуазного націоналізму, його ідейної і політичної бази та постійного контрреволюційного спрямування. Зриваючи ідеологічний камуфляж з української буржуазії, її партій і ватажків, Володимир Ілліч показав, що гасла про «безбуржуазність» і «безкласовість» української нації, про боротьбу за її «відродження» і поширення «національної культури» були для української буржуазії лише ширмою для відстоювання «права» безперешкодно грабувати «свій» народ. У статті «Як єпископ Никон захищає українців?» В. І. Ленін аргументовано довів, що, висуваючи гасло української «національної культури», православний владики, член Державної думи Никон та його однодумці на ділі проповідують чорносотенство українською мовою, ведуть пропаганду українсько-клерикальної культури, що є характерним для всіх буржуазних націоналістів — «...від чорносотенних до ліберальних і навіть до буржуазно-демократичних»¹¹.

Запорукою успішної боротьби трудящих усіх національностей за соціальне й національне визволення В. І. Ленін вважав їх інтернаціональне єднання, вмівши своєчасно і принципово викривати будь-яких найманців буржуазії — націоналістів, сіоністів, бундівців, що намагалися розпалювати національну неприязнь і ворожнечу. Непримиренно борючись вели більшовики-ленінці з представниками вузьколобого націоналістичного мішанства Л. Юркевичем, Д. Донцовим, В. Левинським та іншими націонал-соціалами, що групувалися навколо щомісячного журналу «Дзвін». Нищівній критиці піддав Володимир Ілліч одного з їх лідерів — Д. Донцова, віднісши його до «...малоповажного розряду людей...»¹². Подальша буржуазно-націоналістична діяльність Донцова, його захоплення італійським фашизмом і гітлерівським нацизмом повною мірою розкрили людиноненавистницьку, расистську сутність політичного кредо цього апологета войовничого націоналізму.

Виступаючи з послідовно класових позицій, більшовики-ленінці робили наголос на тому, що головним завданням як російських, так і українських робітників є наполеглива боротьба проти спільного ворога — самодержавства, що їх інтернаціональний обов'язок полягає у відстоюванні спільних інтересів пролетарського руху, у зміцненні солідарності та пайтіснішому згуртуванні робітників усіх націй. Заради цього, вчив В. І. Ленін, свідомі українські марксистки неодмінно повинні використовувати і закріпляти будь-яку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей. «Якщо український марксист,— писав Володимир Ілліч,— дасть себе захопити цілком законною і природною ненавистю до великоросів-гнобителів *наскільки*, що він перенесе хоч би частинку цієї ненависті, хоч би тільки відчуження, на пролетарську культуру і пролетарську справу великоруських робітників, то цей марксист скотиться тим самим у болото буржуазного націоналізму»¹³.

В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти єврейського буржуазного націоналізму, антигуманної сіоністської ідеології. Особливо гострій критиці він піддав марення сіоністів про «винятковість» і

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 9.

¹² Див.: Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 122.

¹³ Там же, с. 126—127.

«обраність» єврейської нації, розкрив справжній зміст їхніх догм, спрямованих на штучне протиставлення євреїв трудящим інших національностей. Критикуючи «теорію» окремої «єврейської нації», В. І. Ленін зазначав, що «...ця сіоністська ідея — зовсім хибна і реакційна по своїй суті»¹⁴.

В. І. Ленін науково довів, що розвиток єврейського народу, як і всіх інших народів, відбувається за загальними закономірностями, за законами класової боротьби. І хоч сіоністи намагаються протиставити класовому поділу капіталістичного суспільства поділ за національностями, проте, як вказував Володимир Ілліч, «при всякому справді серйозному і глибокому політичному питанні групування йде по класах, а не по націях»¹⁵.

Життя повністю підтвердило ленінські висновки про реакційну сутність сіоністської ідеології. Нині міжнародний сіонізм змикається з монополістичним капіталом, з найбільш реакційними течіями сучасного антикомунізму. Верховоди зарубіжних сіоністських організацій і тісно зв'язані з ними екстремістські кола Ізраїлю в єдиній упряжці з американськими «яструбами», пекінськими гегемоністами та іншими ворогами миру і прогресу намагаються отруїти міжнародну атмосферу, ліквідувати результати розрядки, відродити зловісну «холодну війну». У своїй зловорожій діяльності проти національно-визвольного руху Тель-Авів вдається до терористичних акцій і масових убивств мирного населення на окупованих арабських землях, здійснює збройні напади на міста і села суверенного Лівану; користується американською військовою технікою, піддає варварським бомбардуванням мирні об'єкти в сусідніх країнах, свідченням чого є, зокрема, бандитський наліт ізраїльської авіації на науково-дослідний атомний центр у Багдаді¹⁶.

Немає таких реакційних кіл, таких злочинних елементів, з якими б не вступала у брудні альянси сіоністська верхівка, сплукуючись не допустити дальшого зміцнення соціалізму, перешкодити поширенню комуністичних ідеалів, ослабити національно-визвольний рух. Прикладом такого ганебного кооперування на спільній антикомуністичній основі є зв'язки сіоністських найманців американського імперіалізму і закордонних оунівців. «Реакційні імперіалістичні кола, всілякі зарубіжні антирадянські українські буржуазно-націоналістичні та сіоністські центри,— зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— дедалі більше активізують свою підступну діяльність, намагаються зірвати розрядку міжнародної напруженості. Всі відверті і замасковані противники Радянського Союзу, в тому числі різноголоса згряга буржуазних націоналістів, сіоністів, маоїстів, ревізіоністів усіх мастей, змикаються на спільній платформі антирадянщини. Останнім часом українські націоналістичні організації за кордоном почали активно встановлювати контакти з сіоністами і маоїстами»¹⁷.

Буржуазно-націоналістичні ватажки розп'якують про свою «спільну долю» із сіоністами, про те, що у них «одні й ті ж вороги» за так званою «залізною заслоною». Подібне спілкування, в якому оунівці виступають у ролі прислужників та підспівувачів міжнародного сіонізму, гучно декларуючи своє «розуміння» проблем, які стоять перед

¹⁴ Ленін В. І. Становище Бунду в партії.— Повне збір. творів, т. 8, с. 69.

¹⁵ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання.— Повне збір. творів, т. 24, с. 130.

¹⁶ Правда, 1981, 10 юнія.

¹⁷ Щербицький В. В. Избранные речи и статьи. М., 1978, с. 169.

Ізраїлем, знову й знову неспростовно свідчить про спільну класову основу сїонїзму та українського буржуазного націоналізму, про те, що представники обох цих реакційних течій завжди були й залишаються виразниками волі експлуаторських класів. Платформою цього зловісного альянсу є відданість його учасників інтересам монополістичного капіталу, патологічний антикомунізм і антирадянщина¹⁸.

В останні роки оунівські та сїоністські трубадури імперіалізму, яких завжди об'єднувала і об'єднує класова експлуаторська сутність, ненависть до трудящого люду, до миру й прогресу, дедалі частіше влаштовують спільні зборища, де обмінюються досвідом антирадянської діяльності, та галасливі «маніфестації» біля дипломатичних представництв країн соціалізму на Заході, взаємодіють в організації провокацій проти радянських мистецьких і спортивних колективів, які згідно з існуючими домовленостями про культурні зв'язки вивідують ту чи іншу капіталістичну державу. З метою активнішого використання українських буржуазних націоналістів в інтересах сїонізму та ізраїльської вояччини на початку 1981 р. в Тель-Авіві було створене так зване «товариство єврейсько-українських зв'язків». Його учасники підтримують тісні контакти з ватажками зарубіжних ОУН, чимало з яких свого часу, перебуваючи в різного роду гітлерівських сїнзатц-групах і поліцай-легіонах, брали безпосередню участь у масових убивствах мирних радянських людей, в тому числі й євреїв.

Та це, як видно, не бентежить сїоністів. Нещодавно вони запросили до Ізраїлю кількох оунівських верховодів, вояж яких, за повідомленнями буржуазно-націоналістичної преси, сприяв дальшому «зміцненню дружніх взаємин» очолюваних ними організацій з ізраїльськими ультра. Дійшло до того, що сїоністи, як писала 14 червня 1981 р. паризька мельниківська газетка «Українське слово», запропонували групі націоналістично настроєної української молоді влітку або восени цього року приїхати до «землі обітованої» «для праці та відпочинку в ізраїльських кібуцах». При цьому йшлося не лише про використання дешевої робочої сили (адже єврейська молодь все більше тікає із сїоністського «раю»), а й про ідеологічну обробку молодих поселенців, зокрема шляхом проведення відповідно підготовлених «екскурсій», читання курсів «лекцій» з історії, політики і культури Ізраїлю тощо. Ганебний альянс українського буржуазного націоналізму і сїонізму — ще одне яскраве підтвердження глибокої правильності лєнінської оцінки їх класової, антинародної сутності.

Зразком послідовного інтернаціоналістського аналізу суспільних відносин і водночас яскравим прикладом безкомпромісного викриття ворожої пролетаріатові ідеології і політики чорносотенного шовінізму і буржуазного націоналізму стала опублікована в 1914 р. лєнінська праця «Про право націй на самовизначення».

Висунуті у цій визначній праці положення й оцінки, які не втратили своєї актуальності і в наші дні, глибоко розкривають класову природу та гносеологічні корені шовінізму й націоналізму, зокрема українського, показують наукову неспроможність «критиків» програми більшовицької партії з національного питання. Ні російські ліквідатори, ні бундівці, ні українські «націонал-соціали», ні опортуністи різних гатунків не могли, за словами В. І. Лєніна, навести «...ні єди-

¹⁸ Див.: Римаренко Ю., Панчук М. Змова приречених. К., 1975; Гомольський Л. Тризуб і «зірка» Давида. Дніпропетровськ, 1977; Добрецова В. Буржуазний націоналізм — зняряддя реакції. К., 1978; Симоненко Р. На утриманні реакції. К., 1977.

ного самостійного доводу...»¹⁹ проти більшовицьких принципів права націй на самовизначення. Роки, що минули з часу виходу в світ цієї праці, переконливо продемонстрували силу й життєвість ленінського вчення з національного питання, якому належить гідне місце в ідейній скарбниці світового комуністичного й робітничого руху. Народжена в горнилі соціалістичної революції братерська дружба народів стала тим животворним джерелом, яке дало українському народу сили вистояти в жорстоких сутичках з класовим противником, відстояти свою свободу у радянську державність.

Магістральним дороговказом для трудящих нашої республіки на всіх етапах боротьби за соціалізм була і є ленінська настанова про необхідність братерського єднання українського і російського народів у боротьбі за утвердження нового соціального ладу. «Ми хочемо, — писав вождь більшовицької партії у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», — добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді». Як заповіт комуністам, усім трудящим РРФСР і УРСР сприймаються заключні рядки листа Володимира Ілліча: «Хай же комуністам Росії і України вдасться терпеливою, наполегливою, упертою спільною роботою перемогти націоналістські підступи всякої буржуазії, націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй...»²⁰.

І трудящі нашої Батьківщини виконали цей ленінський заповіт. Добровільно об'єднавшись у могутній союзній Радянській державі з російським та іншими народами-братами, спираючись на їх безкорисливу допомогу, український народ рішуче став на шлях нового, соціалістичного життя. «Без перебільшення можна сказати, що тільки в співдружності радянських республік, об'єднавшись з ними і подесаєтеривши тим самим власні сили, зміг по-справжньому розправити свої плечі, знайти простір своїй трудовій енергії і талантам народ України!»²¹ Ці слова товариша Л. І. Брежнєва виражають думки і почуття всього українського народу.

Життя переконливо показало, що буржуазний націоналізм, як і буржуазна ідеологія в цілому, не мають майбутнього. Відбиваючи ідейну спустошеність та безперспективність сучасного антикомунізму, розтлінна націоналістична теорія і практика давно приречені, як приречений і капіталізм, на ґрунті якого вони народилися й існують. Така ж доля чекає й на нікчемні рештки українського буржуазного націоналізму, що отаборилися нині на Заході і перебувають під опікою ідеологічних і шпигунсько-підривних служб США та інших країн НАТО.

«На прикладі власної долі український народ, який переживає нині всебічний розквіт, справді золоту пору своєї історії, пізнав велику творчу силу ленінської національної політики Комуністичної партії, її пролетарського інтернаціоналізму, — писав товариш В. В. Щербицький. — Українські ж буржуазні націоналісти зазнали цілковитого політичного та ідейного краху. Їх антисоціалістичні ідеї український

¹⁹ Ленін В. І. Про право націй на самовизначення. — Повне збір. творів, т. 25, с. 245.

²⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 41, 45.

²¹ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті, т. 4, с. 54.

народ відкинув, а самі вони перетворились у деморалізовані емігрантські групки, які співробітничать з імперіалістичними розвідками»²².

Окопавшись за океаном, буржуазно-націоналістичні верховоди — усі ці колишні гестапівські прислужники, поліцаї, есесівці із створеної фашистами дивізії СС «Галичина» — продовжують підтримувати діяльність проти світу соціалізму²³. Відробляючи подачки шпигунських служб і центрів ідеологічної диверсії імперіалістичних держав, вони піддають цькуванню українські прогресивні організації, беруть участь в антирадянських кампаніях, постачають спецслужбам США та інших країн НАТО «кадри» шпигунів і диверсантів.

Особливо злісно нападають оунівці на політику розрядки й мирного співіснування. В унісон із засобами масової інформації монополій буржуазно-націоналістична преса виступає за нарощування американських збройних сил у різних частинах світу, вихваляє заходи адміністрації Рейгана по небаченому збільшенню воєнного бюджету, нарощуванню гонки озброєнь та дальшій мілітаризації Сполучених Штатів. Підспівуючи паліям нової війни, жовтоблакітники закликають верховодів капіталістичного світу активізувати втручання у внутрішні справи соціалістичних країн, зокрема Польщі, збільшити воєнну допомогу антинародним режимам у Чілі та Сальвадорі, Пакистані і Південній Кореї, посилити терористичну діяльність банд афганських найманців ЦРУ.

Підтримуючи мілітаристські марення реакційних політиків і генералів, зарубіжні оунівці на всі лади вихваляють сенаторів-«яструбів» типу Дервінського або Дентона, силкуються вислужитися перед «золотими галунами» Пентагону. Новим їх кумиром останнім часом є державний секретар США генерал Хейг. Лідерчуки націоналістичних організацій славословлять «тверду поставу» Хейга «до Москви», його глобальні, імперські амбіції, намагання розпоряджатися долею суверенних держав, грубу зневагу до справи збереження миру. Велику радість оунівських ультра викликала, зокрема, брутальна промова держсекретаря США в Сіракузькому університеті у травні 1981 р., в якій він обрушився з грубими випадами на адресу СРСР та інших соціалістичних країн і цінично доводив «право» Сполучених Штатів на «лідерство в усьому світі»²⁴.

І буржуазно-націоналістична преса почала роздувати фіміам навколо особи войовничого генерала, уклінно дякувати йому за вироблення нової «наступальної стратегії» американських збройних сил. Оунівці навіть порівнюють Хейга з відомим зброєпосцем «холодної» і «гарячої» війни — Даллесом. «Такої мови (щодо Радянського Союзу.— К. Д.), як вжив Олександр Хейг,— у лакейському захваті писала у травні цього року бандерівська газета «Свобода»,— ми не чули навіть за урядування Ейзенхауера і його державного секретаря Джона Фостера Даллеса».

Воістину блюзнірству націоналістичних політиканів, їх зоологічній ненависті до миру і розрядки немає меж. Вони готові підтримати кожного, хто вправляється в антирадянщині і антикомунізмі, хто, на-

²² Шербицкий В. В. Избранные речи и статьи, с. 206.

²³ Див.: Варварцев М. Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму. К., 1974; Замлинський В. Шлях чорної зради. Львів, 1969; Нагорна Л. Проти буржуазних фальсифікацій національної політики КПРС. К., 1974; Ринаренко Ю. Буржуазний націоналізм та його теорія нації. К., 1974; Чередищенко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм — зняряддя антирадянської політики імперіалізму. К., 1978 та ін.

²⁴ Правда, 1981, 11 мая.

магаючись стримати невпинне поширення марксистсько-ленінських ідей, ладен поставити світ на грань воєнної катастрофи.

Та даремні їх зусилля. Об'єктивні суспільно-політичні процеси, що відбуваються сьогодні в світі, незаперечно доводять історичну правоту інтернаціонального марксистсько-ленінського вчення. Здійснилося геніальне передбачення В. І. Леніна про те, що соціалізм «...творить нові, вищі форми людського співжиття, коли законні потреби і прогресивні прагнення трудящих мас *всякої* національності будуть вперше задоволені в інтернаціональній єдності...»²⁵.

Створена майже шістдесят років тому наша союзна Радянська держава втілила в собі ленінські принципи об'єднання вільних націй, відкрила перед усіма народами Країни Рад найширші можливості для всебічного співробітництва, соціально-економічного і культурного прогресу. В СРСР на ділі здійснено і закріплено в Конституції право націй на самовизначення. Кожна з радянських республік має соціалістичну національну державність. В основному розв'язано висунуте партією завдання вирівнювання рівнів економічного розвитку народів, забезпечено їх фактичну рівність в усіх галузях суспільного життя. Уперше в світі в нашій країні виникла нова історична спільність людей — радянський народ, який складається з дружніх класів і соціальних груп, братніх націй і народностей, спаяних єдністю економічного, політичного і культурного життя, спільністю мети, марксистсько-ленінським світоглядом. Всі радянські люди, в якій би республіці вони не жили, є синами й дочками однієї соціалістичної Батьківщини, палкими радянськими патріотами, інтернаціоналістами.

«Всіма своїми натхненними ділами український народ підтверджує непорушну вірність ідеалам комунізму,— заявив товариш В. В. Шербицький у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXVI з'їзду Комуністичної партії України.— Свій найвищий патріотичний та інтернаціональний обов'язок трудящі республіки бачать у тому, щоб і далі всемірно зміцнювати могутність і братерську дружбу народів нашої великої Батьківщини — Союзу Радянських Соціалістичних Республік»²⁶.

Втілення в життя Комуністичною партією ленінського плану розв'язання національного питання є незаперечним свідченням життєвої, всепермагаючої сили марксизму-ленінізму, торжества величного і вічно живого лозунга: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»

К. Е. Дмитрук

БУРЖУАЗНЫЙ НАЦИОНАЛИЗМ — ВРАГ ДРУЖБЫ НАРОДОВ

Резюме

В статье на основе ленинского учения по национальному вопросу разоблачается классовая сущность украинского буржуазного национализма, его антинародная практика на современном этапе, показано блокирование зарубежных оуповцев с самыми реакционными силами современности.

²⁵ Ленін В. І. Становище і завдання соціалістичного Інтернаціоналу.— Повне ібр. творів, т. 26, с. 34.

²⁶ Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981, с. 7.

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 1500-річчя Києва

В. І. ЛЕНІН І КИЇВСЬКА ПАРТІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ

П. М. ШМОРГУН (Київ)

Один з найвизначніших періодів у 1500-річній історії Києва пов'язаний з діяльністю місцевої більшовицької організації — складової частини єдиної всеросійської партії більшовиків-інтернаціоналістів. Київська організація РСДРП вишикла і зміцніла завдяки В. І. Леніну, його постійній допомозі і підтримці.

В. І. Ленін виявляв інтерес до Києва протягом усього свого життя. Перші відомості про його історію Володимир Ілліч почерпнув ще в дитячі роки, читаючи «Детский мир и хрестоматию» К. Д. Ушинського, а пізніше «Историю государства Российского» М. М. Карамзіна, праці професора С. М. Соловйова, статті революційних демократів. Чимало цікавого про минуле «матері міст руських» міг він почути і від свого батька — І. М. Ульянова, який очолював збирання пожертвувань у школах Сибірської губернії для спорудження в Києві пам'ятника Б. Хмельницькому¹.

Володимир Ілліч уважно стежив за літературою, в якій висвітлювалися різні питання, пов'язані з життям і боротьбою київських робітників. Як видно з каталога друкованих творів особистої бібліотеки В. І. Леніна, що нині зберігається в Кремлі, там є чимало книжок про Київ, Україну. Серед них — брошура В. В. Вакара (Правдіна) «Революционные дни в Киеве» (Женева, 1903), праця Г. Наумова «Бюджеты рабочих г. Киева. По данным анкеты, произведенной в 1913 г. Обществом экономистов и ремесленной секцией при Киевской выставке» (К., 1914), спогади М. М. Майорова «Из истории революционной борьбы на Украине. 1914—1919» (К., 1922), книга Є. Б. Бош «Национальное правительство и Советская власть на Украине» (М., 1919), Д. Заславського «Поляки в Киеве в 1920 году» (Пг., 1922), деякі номери журналів «Вестник народного хозяйства» (К., 1919) і «Революционная военная мысль» (К., 1921). На сторінках книг і журналів є особисті помітки В. І. Леніна².

В. І. Ленін залишив велику літературну спадщину, в якій не раз згадував Київ, давав оцінку важливим революційним подіям у місті, висловлював свої думки і критичні зауваження з приводу діяльності Київської партійної організації та її окремих представників. Досить сказати, що в Повному зібранні творів В. І. Леніна міститься 130 згадок про Київ і Київську губернію³. Володимир Ілліч дружив з багатьма партійними і державними діячами, що працювали в місті. У 1903—

¹ Див.: Трофимов Ж. «Кобзарь» в жизни Ульяновых.— Неделя, 1979, № 3, с. 5.

² Див.: Сарбей В. Г. Работа В. И. Ленина над литературными джерелами з історії.— УІЖ, 1981, № 4, с. 85—88.

³ Див.: Довідковий том до Повного зібрання творів В. І. Леніна. К., 1978. Ч. 2, с. 222.

1904 рр. тут жили його мати Марія Олександрівна, брат Дмитро, сестри Марія й Анна Ульянови. І хоч самому Володимирі Іллічу не довелося побувати в Києві, він добре знав про всі найважливіші події, які тут відбувалися.

Київський пролетаріат привертав до себе постійну увагу В. І. Леніна. Уже в написаній 1897 р. праці «Завдання російських соціал-демократів» Володимир Ілліч, закликаючи революціонерів розгорнути боротьбу за об'єднання розкиданих по всіх кінцях країни робітничих гуртків і соціал-демократичних груп у єдину соціал-демократичну робітничу партію, називав Київ у числі найбільших центрів пролетарського руху в Росії⁴. У книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899 р.) В. І. Ленін відзначив панування капіталістичної системи господарства в Київській губернії, а Київ відніс до великих міст країни, в якому, за переписом 1897 р., налічувалося 247,4 тис. жителів і за станом на 1890 р. було 125 фабрик і заводів, де працювало 5,9 тис. робітників⁵.

Створений В. І. Леніним у 1895 р. петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу» справив величезний вплив на розвиток і зміцнення соціал-демократичних організацій по всій країні, в тому числі й у Києві. У петербурзькому «Союзі боротьби» працювали активні учасники марксистських гуртків Києва П. К. Запорожець та Я. М. Ляховський, які продовжували підтримувати зв'язки із своїми товаришами, зокрема, привозили їм листівки, праці В. І. Леніна. Так, у 1895 р. П. К. Запорожець за завданням «Союзу боротьби» здійснив інструктивну поїздку до Києва і привіз учасникам революційного підпілля книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»⁶.

Розповсюджувалися в місті й інші ленінські праці. М. М. Ессен, яка в 1897—1898 рр. працювала в Київській соціал-демократичній організації, згадувала: «Кожну статтю Леніна, що друкувалась у легальних марксистських журналах того часу — «Новое слово», «Начало», «Жизнь», — ми чекали з гарячим нетерпінням, а видана в 1899 р. праця Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» стала для кожного з нас настільною книгою»⁷⁻⁹.

Під впливом ленінських ідей та петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» соціал-демократи Києва почали переходити від пропаганди марксизму в гуртках до політичної агітації в робітничих масах. У березні 1897 р. за прикладом петербурзького вони створили київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Після I з'їзду РСДРП у Києві був організований комітет РСДРП, але до його керівництва незабаром прийшли прихильники «економізму». Коли в 1899 р. вони від імені комітету опублікували опортуністичну платформу, В. І. Ленін піддав гострій критиці помилкові погляди Київського комітету¹⁰.

Вирішальну роль в ідейному розгromі «економізму», згуртуванні розрізнених соціал-демократичних організацій в єдину революційну партію відіграла створена В. І. Леніним у 1900 р. загальноросійська марксистська політична газета «Искра». Під її впливом у Київській організації РСДРП розгорілася запекла боротьба за подолання впливу «економізму», за розгортання масової пропаганди й агітації серед ро-

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 2, с. 439, 445.

⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 575.

⁶ Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981, с. 34.

⁷⁻⁹ Эссен М. М. Первый штурм. М., 1957, с. 29—30.

¹⁰ Див.: Ленін В. І. З приводу «Profession de foi». — Повне збір. творів, т. 4, с. 302.

бітників. Дуже багато для викриття «економістів» і зміцнення іскрівських позицій у Києві зробили агенти «Искры», учні й соратники В. І. Леніна — М. Е. Бауман, П. А. Красіков, Ф. В. Ленгнік, М. М. Літвінов, Г. І. Окулова, О. Г. Шліхтер. У червні 1901 р. в місті була створена група сприяння «Искре».

Володимир Ілліч уважно стежив за розгортанням внутріпартійної боротьби в Київській організації, своїми порадами та критичними зауваженнями допомагав її членам якнайшвидше подолати існуючі труднощі. Київський комітет РСДРП дедалі більше відходив від «економізму» і наприкінці 1902 р. відкрито порвав з ним, ухваливши резолюцію про визнання «Искры» своїм керівним органом. Та незабаром «економісти» скористалися від'їздом з Києва ряду іскрівців і скасували прийняте раніше рішення. Довідавшись про це, В. І. Ленін у листі до агента «Искры» Ф. В. Ленгніка гостро критикував його за допущені промахунки і радив відразу ж увійти до складу комітету. Володимир Ілліч вимагав від Ф. В. Ленгніка та його пайближчих товаришів негайно дати «генеральний бій» опортуністам, постійно викривати їхню дезорганізаторську діяльність, докладаючи всіх зусиль для відвоювання комітету. «...Нехай Зарін (революційна кличка Ф. В. Ленгніка.— П. Ш.),— писав В. І. Ленін,— проявить потрібну енергію і відстоїть Київ,— це вже його перший обов'язок»¹¹.

Завдяки ленінському керівництву діяльністю іскрівських агентів у Києві «економісти» тут були ідейно розгромлені, і в січні 1903 р. місцевий комітет РСДРП підтримав створення Організаційного комітету (ОК) по скликанню II з'їзду РСДРП, а 21 березня опублікував офіційну заяву про приєднання до «Искры»¹².

Все це сприяло посиленню авторитету Київського комітету РСДРП, зростанню його ролі у загальнопартійному житті. У квітні 1903 р. з Харкова до Києва було переведено Організаційний комітет по скликанню II з'їзду партії, з яким В. І. Ленін підтримував постійний зв'язок. На прохання ОК Володимир Ілліч написав листа «До питання про доповіді комітетів і груп РСДРП загальнопартійному з'їздові», якого було розмножено на гектографі у друкарні Київського комітету¹³.

Під керівництвом В. І. Леніна ОК успішно виконав своє завдання і забезпечив скликання II з'їзду РСДРП, на якому була утворена політична партія робітничого класу Росії, партія більшовиків, партія нового типу. В роботі з'їзду взяли участь і делегати Київського комітету П. А. Красіков та І. К. Нікітін, які в усіх питаннях порядку денного підтримували В. І. Леніна. П. А. Красіков був обраний у бюро з'їзду, а Ф. В. Ленгнік — агент «Искры» в Києві — увійшов до складу ЦК партії.

Після II з'їзду Київ став місцем перебування Російської частини ЦК РСДРП. Зв'язки В. І. Леніна з Києвом ще більше посилювалися. В цей час Володимир Ілліч вів жваве листування з членами ЦК Г. М. Кржижановським та Ф. В. Ленгніком, які працювали в місті. Через них він спрямовував діяльність партійних організацій країни, керував боротьбою проти меншовиків, які намагалися будь-що зірвати рішення з'їзду і захопити в свої руки центральні органи РСДРП та найбільші партійні комітети, зокрема Київський. Велику роль у зміцненні зв'язків

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 46, с. 240.

¹² Див.: Искровские организации на Украине: Сб. док. и материалов. К., 1950, с. 48—51.

¹³ Див.: Хороших А. В. Листовки революционных социал-демократических организаций на Украине (1895—1904 гг.) как исторический источник: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. К., 1974, с. 12.

В. І. Леніна з Києвом відіграла родина Ульянових, яка проживала тут у 1903—1904 рр.¹⁴

Серйозним бойовим іспитом для київських більшовиків була буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр.— перша народна революція епохи імперіалізму. Спираючись на підтримку передових робітників, більшовики міста на початку 1905 р. вирішили порвати зв'язки з меншовиками, що захопили керівництво комітетом РСДРП, і виступити як окрема організація під назвою групи «Вперед». Безпосередню участь у її створенні взяв член нового більшовицького центру — Бюро комітетів більшості — М. М. Лядов, який мав спеціальне доручення В. І. Леніна зв'язатися з місцевими більшовиками і організувати «паралельну меншовицькому комітетові групу»¹⁵. За спогадами М. М. Лядова, на скликанні з цього приводу нараді було приблизно 12—15 чол., причому всі вони після тривалої дискусії погодилися приступити до оформлення групи. У листі від 28 лютого 1905 р. Н. К. Крупська повідомляла Одеський комітет: «Майте на увазі, що в Києві утворилась літературна група більшості, є техніка, видаватимуться листки, брошури і передрукуюватимуться статті з «Вперед» — усє це для більшовицьких комітетів»¹⁶.

Київська група «Вперед» підтримала повідомлення Бюро комітетів більшості про скликання III з'їзду партії. 16 березня 1905 р. ленінська газета «Вперед» назвала її в числі комітетів і груп, що висловилися за необхідність цього важливого заходу. Однак свого представника на з'їзд група не послала, а сама вона не оформилася до кінця як самостійна організація, що було серйозною помилкою. Незважаючи на це, київські більшовики проводили велику роботу в масах. Вони очолювали трудящих у період січнево-лютевих страйків та під час всеросійського жовтневого страйку 1905 р., брали активну участь у створенні й діяльності Ради робітничих депутатів, профспілок, робітничих клубів, у розповсюдженні першої легальної більшовицької газети «Новая жизнь», що виходила в Петербурзі під редакцією В. І. Леніна, який 8 листопада повернувся з еміграції. Активну участь брали більшовики міста і в місцевій легальній пресі. На сторінках газети «Киевское слово», наприклад, виступали О. Г. Шліхтер, В. В. Вакар та інші. У цій же газеті 18 листопада було передруковано з «Новой жизни» написану В. І. Леніним «Постанову Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 р. про заходи боротьби з локаутом»¹⁷.

Значну агітаційно-масову роботу проводили більшовики серед солдатів 3-ї саперної бригади, що дислокувалася в Києві і комплектувалася головним чином з промислових робітників, які мали певну технічну підготовку. В. І. Ленін високо оцінив збройний виступ саперів Київського гарнізону 18 листопада 1905 р. «За морським боєм у Севастополі,— писав він,— йдуть, без усякої перерви, сухопутні бої у Воронежі і Києві. Збройне повстання в цьому останньому місті робить, як видно, ще крок вперед, крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»¹⁸.

¹⁴ Див.: Ремезовский И. Д. Ульяновы в Киеве: 1903—1904 гг. К., 1979, с. 36—37.

¹⁵ Лядов М. Из жизни партии в 1903—1907 гг.: Воспоминания. М., 1956, с. 77—78.

¹⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им заграничных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины: (1901—1905). К., 1964, с. 550.

¹⁷ Див.: Сарбей В. Г. Праця В. І. Леніна в «Киевском слове» в 1905 р.— УІЖ, 1977, № 4, с. 59.

¹⁸ Ленін В. І. Умирающее самодержавство і нові органи народної влади.— Повне збір. творів, т. 12, с. 114.

Після придушення грудневого збройного повстання, в умовах поступового відступу революції, більшовики Києва вирішили видавати щоденну легальну газету, в якій би популярно висвітлювалися насущні завдання пролетаріату і перспективи його дальшої боротьби. Своїм планом вони поділилися з Володимиром Іллічем, який підтримав цю ініціативу і прислав для першого номера свою статтю «Напередодні».

Перший номер легальної більшовицької газети (вона дістала назву «Работник») вийшов у Києві 8 червня 1906 р. тиражем 8 тис. примірників. Центральне місце в ньому займала згадувана стаття. Вона була опублікована на першій полосі за підписом «Н. Ленін» з приміткою: «Стаття отримана редакцією від автора з Петербурга по телеграфу». Рукопис цієї ленінської праці, на жаль, не зберігся, але нещодавно виявлено телеграфні бланки, що засвідчують абсолютно точно їх відтворення видавцями робітничої газети¹⁹. Більшовицький напрям «Работника» викликав репресії з боку царських властей, і вже перший його номер був конфіскований, а після виходу другого — газету взагалі закрили. Незважаючи на це, видання її, особливо публікація ленінської праці, мало велике значення.

Після поразки революції і виїзду В. І. Леніна за кордон більшовики Києва продовжували підтримувати безпосередній зв'язок з Володимиром Іллічем. Налагодити його вдалося насамперед завдяки О. Ф. Розмирович та Т. Ф. Людвинській, які емігрували у Францію. Київський комітет РСДРП одним з перших підтримав ухвалу про скликання VI (Празької) партійної конференції, делегував на неї свого представника і схвалив її рішення. Велике значення для роз'яснення прийнятих конференцією резолюцій та зміцнення зв'язків київських більшовиків з В. І. Леніним мало відвідання міста членом новообраного ЦК РСДРП Г. К. Орджонікідзе. Повідомляючи Володимира Ілліча про підтримку рішень Празької конференції місцевими парторганізаціями, Г. К. Орджонікідзе писав також про значний попит на її матеріали: «Скрізь і всюди просять резолюцій, тільки шкода, що їх немає у великій кількості, шліть по кілька примірників на адреси, які є. В Києві дуже міцно. Щотижня виходять листки і ведеться робота»²⁰.

Виняткову роль у згуртуванні місцевих партійних організацій навколо ЦК РСДРП, В. І. Леніна відіграла щоденна легальна більшовицька газета «Правда», що почала виходити 22 квітня 1912 р. з ініціативи робітників Петербурга, яких підтримали їх київські брати по класу. Ще з січня 1912 р., відразу після завершення роботи Празької конференції, вони почали надсилати внески на створення газети. В. І. Ленін, аналізуючи у статті «Підсумки піврічної роботи» дані про грошові надходження у фонд «Правды», відзначав провідну роль у цій справі трудящих Петербурга. «Зауважимо,— писав далі Володимир Ілліч,— що на чолі провінціальних міст стоїть Київ — 12 групових зборів...»²¹. У 1913 р. в Києві і губернії налічувалося понад 60 передплатників «Правды». Наступного року їх кількість зросла до 317²². Ленінська «Правда» сприяла зміцненню більшовицького впливу в Київській організації РСДРП. У 1913 р. вона об'єднувала вже близько 200 робітників — членів партії.

¹⁹ Див.: Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.): Показчик архівних документів. К., 1977, с. 149.

²⁰ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 — февраль 1917 г.): Сб. док. и материалов. К., 1960, с. 392.

²¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 21, с. 412.

²² Див.: Логинов В. Т. Ленинская «Правда» (1912—1914 гг.). М., 1972, с. 392.

В. І. Ленін нещадно викривав контрреволюційну, антинародну політику і практику українських буржуазно-націоналістичних партій і, зокрема, діячів УСДРП Юркевича, Донцова, Садовського та інших, які на сторінках київського журналу «Дзвін», що видавався наприкінці 1913 — у першій половині 1914 рр., розгорнули посилену агітацію за виділення українських робітників з РСДРП в окрему місцеву партію. Вони навіть опублікували в меншовицькій газеті «Луч» відозву із закликом розпочати збирання коштів для створення «своєї» української газети. Володимир Ілліч різко засудив ці розкольницькі дії буржуазних націоналістів і в листі до редакції «Дзвону» висловив глибоке обурення «... проповіддю відокремлення українських робітників в окрему с.-д. організацію...»²³.

У період першої світової війни зв'язки Київської більшовицької організації з В. І. Леніном підтримувалися через Петроградський комітет РСДРП. Влітку 1915 р. його відвідав член Київського комітету М. М. Майоров²⁴. Навесні 1916 р. до Петрограда їздив представник більшовиків Києва М. П. Тарногородський. Звіди він привіз із собою кілька листівок Петербурзького комітету, присвячених 4-м роковинам Ленських подій. А в грудні 1916 р. до Києва навідався агент ЦК РСДРП І. С. Гавеський. Очевидно, в результаті цього візиту у другому номері нелегального органу Бюро ЦК РСДРП — «Осведомительном листке» за лютий 1917 р. з'явилася кореспонденція про роботу Київської партійної організації.

Після повалення царського самодержавства в лютому 1917 р. партія більшовиків узяла курс на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. З квітня 1917 р. до Петрограда з еміграції повернувся В. І. Ленін. Наступного дня він виступив із своїми знаменитими Квітневими тезами, в яких накреслив конкретний план боротьби за перехід до соціалістичної революції. Більшовики Києва сприйняли їх з великим піднесенням. Член Київського комітету РСДРП М. О. Савельєв під час прибуття В. І. Леніна був саме в Петрограді і зустрічав його на ст. Белоостров. Згодом він розмовляв з Володимиром Іллічем, а перед своїм від'їздом одержав від нього тези ще до того, як вони були опубліковані в «Правде». «Я списав їх олівцем,— згадував пізніше М. О. Савельєв,— і з цим новим евангелієм революційного комунізму приїхав у Київ»²⁵.

Уже 7 квітня М. О. Савельєв інформував членів Київського комітету про Квітневі тези В. І. Леніна. Згодом вони ще кілька разів поверталися до обговорення цього документа, але під впливом опортуніста Г. Пятакова більшістю в три голоси відхилили його як «неприйнятний»²⁶. Це рішення прихильники Пятакова намагалися нав'язати й загальним зборам місцевої організації РСДРП. Проте останні не погодилися з позицією комітету і прийняли запропоновану О. Ф. Розмирович резолюцію про необхідність проведення детального обговорення тез на спеціальних зборах та опублікування їх у місцевій більшовицькій газеті «Голос социал-демократа». Однак комітет порушив волю партійної організації, зірвав далі обговорення тез і не допустив їх публікації у згаданому органі. Незважаючи на опір групи Г. Пятакова, більшовики Києва ознайомилися з ленінським документом через «Прав-

²³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 48, с. 278.

²⁴ Див.: Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні. К., 1928, с. 17.

²⁵ Савельєв-Петров М. О. На шляху до Великого Жовтня.— УІЖ, 1957, № 1, с. 129.

²⁶ Див.: Протоколи Київської організації РСДРП (більшовиків) 1917 року.— Літопис революції, 1931, № 4, с. 185.

ду», примірники якої надійшли у місто 10 квітня, та розмножену на гектографі листівку «Тези Леніна», до якої було включено 8 тез із 10 (з частковим скороченням четвертої та сьомої тез)²⁷.

Після ознойомлення з рішеннями VII (Квітневої) конференції Київська більшовицька організація, незважаючи на відчайдушний опір Пятакова, стала на правильний шлях, поклавши в основу своєї діяльності Квітневі тези В. І. Леніна.

Від Київської більшовицької організації, чисельність якої за період після виходу з підпілля і до кінця квітня 1917 р. зросла з 200 до 1900 чол., на згадану конференцію було обрано чотирьох делегатів — Є. Б. Бош, О. Г. Горбачова, М. М. Майорова і Г. Л. Пятакова, що виступали проти Квітневих тез. У ході роботи конференції Бош, Горбачов і Майоров частково усвідомили свої помилки. Під час конференції В. І. Ленін зустрічався з Бош, а після її закінчення — з Горбачовим, що справило на них незабутнє враження²⁸.

Важливу роль у мобілізації мас на здійснення ленінських настанов про перехід до соціалістичної революції відіграла газета «Голос соціал-демократа», яка почала більше уваги приділяти ленінському політичному курсу партії, викриттю імперіалістичної політики Тимчасового уряду. На сторінках газети, що виходила тиражем від 5 до 15 тис. примірників, були опубліковані ленінські резолюції про війну і з аграрного питання, схвалені VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б), статті В. І. Леніна «Чи є шлях до справедливого миру?», «Про необхідність заснувати спілку сільських робітників в Росії» та ін. Загалом газета опублікувала 12 ленінських праць (15 публікацій у 15 номерах із 100, що вийшли за час з 14 березня до 25 жовтня 1917 р.)²⁹. Особливу роль у діяльності місцевої організації продовжувала відігравати ленінська «Правда», через яку настанови вождя партії доходили до найширших народних мас.

Більшовики Києва, озброєні ленінською теорією соціалістичної революції, ідеями пролетарського інтернаціоналізму, викривали антинародну, класову суть Центральної ради та українських націоналістичних партій, що намагалися відвернути робітників і селян України від революційного руху і залучити їх під свій жовто-блакитний прапор. Використовуючи збори, мітинги, періодичну пресу, більшовики наполегливо виховували трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів, роз'яснювали їм об'єктивну необхідність спільних революційних дій з трудящими всієї Росії як єдино можливого шляху досягнення своїх соціальних і національних вимог. «Не в союзі з буржуазією, — наголошувалося в газеті «Соціал-демократ», — а в союзі з робітниками і біднішими селянами Росії, всього світу зможуть робітники і бідніші селяни України домогтися своїх прагнень»³⁰.

Однак Київський комітет РСДРП(б) під впливом опортуніста Г. Пятакова виявляв у ряді випадків непослідовність у ставленні до Центральної ради, що не могло не заважати викриттю її контрреволюційної суті³¹. Загальноміська конференція більшовиків неодноразово

²⁷ Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. К., 1977. Ч. 1, с. 94.

²⁸ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографическая хроника. М., 1973. Т. 4, с. 121; Горбачов О. Г. Сторінки спогадів про партійну роботу. — В кн.: Борьба за перемогу Радянської влади на Україні. К., 1957, с. 86.

²⁹ Див.: Солдатенко В. Ф. Большевицкая пресса Украины в 1917—1918 гг.: Историко-библиограф. обзор. К., 1979, с. 29.

³⁰ Голос социал-демократа. 1917, 20 авг.

³¹ Див.: Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевицские организации Украины в Октябрьской революции. К., 1980, с.164—165.

вказувала на помилковість дій Г. Пятакова та його однодумців, але не вжила до них рішучих заходів, що, як писав секретар обласного комітету Південно-Західного краю А. В. Гриневиц у листі до ЦК РСДРП(б), пояснювалося «відсутністю працівників і слабкістю організації»³².

Незважаючи на антиленінську, розкольницьку лінію Г. Пятакова та окремі помилки з національного питання деяких членів комітету, Київська більшовницька організація здійснила велику й плідну роботу по інтернаціональному вихованню робітників, усіх трудящих, по підготовці їх до збройної боротьби проти контрреволюційної буржуазії. Особливо інтенсивно розгорнулася ця діяльність після VI з'їзду РСДРП(б), який схвалив курс на збройне повстання.

6 серпня на Київській міській партійній конференції, що розпочала свою роботу ще до закінчення VI з'їзду, виступили його делегати Є. Б. Бош та А. В. Іванов, які щойно повернулися з Петрограда. Незважаючи на протидію Г. Пятакова та його небагатьох прихильників, що продовжували виступати з антиленінських позицій, заперечуючи можливість перемоги соціалістичної революції в Росії, конференція схвалила рішення з'їзду партії і поставила завдання привести київський пролетаріат і місцевий гарнізон у повну бойову готовність, не дати меншовикам та есерам поховати революцію, зміцнити робітничий рух і «довести його до переможного кінця»³³.

Як тільки з Петрограда в Київ надійшла телеграма про перемогу Жовтневої революції і повалення Тимчасового уряду, міський комітет РСДРП(б) прийняв рішення розпочати збройний виступ на підтримку робітників столиці. За повстання висловилися й більшість учасників засідань виконкомів Рад робітничих і солдатських депутатів, які відбулися ввечері 25 жовтня. Однак на перешкоді стала буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка поспішила створити «Крайовий комітет по охороні революції», намагаючись під його прикриттям утвердити свою владу.

Щоб не допустити виступу Центральної ради проти збройного повстання в Петрограді і перешкодити пропуску через Україну контрреволюційних військових частин з Південно-Західного та Румунського фронтів для його придушення, представники Київського комітету РСДРП(б) і місцевих Рад (Г. Пятаков, В. Затонський, І. Крейсберг) вирішили ввійти до складу цього комітету і визнати Центральну раду органом крайової влади за умови переходу всієї влади на місцях до Рад робітничих і солдатських депутатів. Проте цей тактичний хід Київського комітету РСДРП(б) не виправдав себе і призвів лише до дезорієнтації революційних сил³⁴.

Уже наступного дня Центральна рада віроломно порушила угоду, відкрито засудила збройне повстання в Петрограді і заявила про свій намір «енергійно боротися з будь-якими спробами підтримки цього повстання на Україні»³⁵. Водночас вона розпочала таємні переговори з командуванням Київського військового округу — оплотом Тимчасового уряду в Києві. За таких умов комітет РСДРП(б) розірвав свою тимчасову угоду з Центральною радою і розгорнув енергійну підготовку до збройного повстання.

³² Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март — ноябрь 1917 г.): Сб. док. и материалов. К., 1957, с. 681.

³³ Голос социал-демократа, 1917, 13 авг.

³⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 213.

³⁵ Робітнича газета, 1917, 27 жовт.

Збройний виступ київських пролетарів розпочався 29 жовтня 1917 р. і тривав три дні. Однак Радянська влада після перемоги повстання не була встановлена, бо в той час, коли робітники й революційні солдати під керівництвом більшовиків вели вуличні бої, Центральна рада, прикриваючись «нейтралітетом», стягнула до міста куркульсько-гайдамацькі загони і за їх допомогою захопила урядові установи та засоби зв'язку в свої руки. 7 листопада вона опублікувала універсал, у якому проголосила себе верховним органом влади на Україні, заявила про створення «Української народної республіки» та про намір скликати Українські Установчі збори, які пібито мали передати землю селянам, запровадити 8-годинний робочий день, встановити державний контроль над виробництвом і т. п.

Трудящі України на власному досвіді швидко переконалися в контрреволюційному, антинародному характері Центральної ради, в облудності всіх її заяв і обіцянок. Величезну роль у викритті цього «органу крайової влади» відіграв написаний В. І. Леніним і прийнятий 4 грудня 1917 р. Радою Народних Комісарів «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».

Переломним моментом у боротьбі трудящих України за встановлення Радянської влади став I Всеукраїнський з'їзд Рад. Натхненні його рішеннями, робітничий клас і трудяще селянство УСРР ще ширше розгорнули боротьбу проти Центральної ради, за перемогу соціалістичної революції на всій території республіки. В. І. Ленін, ЦК РСДРП(б) і уряд Радянської Росії подавали велику допомогу українському народові в організації збройних сил. Протягом листопада—грудня 1917 р. на засіданнях РНК РСФРР 45 разів обговорювалися питання про допомогу трудящим України зброєю, кадрами, військами, фінансами³⁶.

На початку січня 1918 р. за наказом Радянського уряду України червоні війська перейшли в загальний наступ на Київ. Велике значення для його успішного розгортання мало збройне повстання робітників міста, що розпочалося за рішенням більшовицького комітету в ніч з 15 на 16 січня. Щоб придушити виступ київських пролетарів, Центральній раді довелося зняти з фронту частину своїх полків. І хоч повстання в Печерському районі, де особливо відзначилися робітники заводу «Арсенал», 21 січня було потоплене в крові, в Подільському і Залізничному районах бої тривали аж до підходу радянських військ.

26 січня 1918 р. після запеклих боїв Київ було визволено. Одержавши звістку про цю історичну перемогу, В. І. Ленін звернувся до трудящих з радіограмою: «Всім, всім, всім! Радянські війська вступили у Київ... Всіма кипутий генеральний секретаріат Київської ради на чолі з Винниченком шез... Центральний Виконавчий Комітет Рад України з його народним секретаріатом у Харкові проголошений вищою владою України»³⁷.

Очолювані більшовицькою організацією трудящі Києва приступили до соціалістичних перетворень. Проте мирний період тривав недовго. Молодій Радянській державі довелося відстоювати своє право на існування в жорстокій боротьбі проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції. Під керівництвом В. І. Леніна, Комуністичної партії трудящі Країни Рад з честю пройшли через усі випробування.

Після переможного закінчення громадянської війни кияни, як і всі радянські люди, активно включилися в боротьбу за відбудову розореного господарства і втілення в життя ленінського плану соціалістичного

³⁶ Див.: Куліченко М. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. К., 1962, с. 21.

³⁷ Ленінський збірник XI, с. 24.

будівництва. Про свої успіхи вони звітували В. І. Леніну, надсилали йому листи, телеграми, подарунки. На знак любові до вождя світового пролетаріату трудящі обирали його почесним членом президії пленумів Київської міськради, почесним монтером міської телефонної мережі, почесним стрілочником станції Київ-І-Пасажирський, почесним курсантом 3-ї Київської військово-інженерної школи, почесним червонофлотцем повітряних частин військового округу і т. д. Так, у квітні 1923 р. арсенальці надіслали Володимирі Іллічу листа, в якому писали: «Ми, робітники Київського червоного «Арсеналу», поздоровляємо з 53 роковинами з дня народження друга і ідеолога робітників і нашого дорогого вождя і товариша Ілліча... На відзнаку дня твого народження і для більш тісного зближення з другом Іллічем ми зборами постановляємо включити тебе до списків робітників нашого заводу почесним токарем-металістом токарного цеху червоного Київського «Арсеналу»³⁸.

Кінчина В. І. Леніна була тяжкою втратою для Комуністичної партії, Радянської держави, всіх трудящих. У траурні дні робітники та представники інтелігенції Києва у численних листах, постановках, прийнятих на масових зборах і мітингах, клялися всіма силами підтримувати Комуністичну партію, активно боротися за справу Володимира Ілліча. Тоді ж Центральний район міста був перейменований на Ленінський, а Південноросійський завод — на завод «Ленінська кузня». Після смерті Ілліча тисячі робітників виявили бажання вступити до лав створеної ним партії. Враховуючи це, ЦК РКП(б) прийняв резолюцію «Про прийом робітників від верстата в партію». З великим піднесенням проходив ленінський призов у партію в Києві. В результаті його проведення міська партійна організація зросла більш як на 2 тис. чол.³⁹.

Вірна заповітам великого Леніна, Київська партійна організація виявила високу ідейно-політичну зрілість і організованість. Комуністи міста і області внесли вагомий вклад у здійснення соціалістичної індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції.

За роки Радянської влади при братерській допомозі російського та інших народів СРСР Київ перетворився в один з найбільших економічних, політичних і культурних центрів нашої Батьківщини. Два ордени Леніна і медаль «Золота Зірка» сяють на прапорі міста-героя. Ці високі нагороди свідчать про велике значення Києва в історії російського, українського і білоруського народів, героїзм, виявлений його населенням у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками під час оборони столиці Радянської України в липні—вересні 1941 р., про вистатні здобутки трудівників міста в соціалістичному і комуністичному будівництві, досягнуті під керівництвом Київської партійної організації.

³⁸ Трудящиеся Украины В. И. Ленину: Сб. док. К., 1960, с. 284—285.

³⁹ Див.: Очерки истории киевских городской и областной партийных организаций, с. 260.

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ КИЄВА В XVIII ст.

В. О. ЩЕРБАК (Київ)

Формування капіталістичних відносин в надрах феодално-кріпосницької системи та ряд реформ, що здійснювалися в Російській державі, сприяли дальшому розвитку соціально-економічного життя Києва

у XVIII ст. Саме тоді в ремесло, промисли, торгівлю почали прошикати нові тенденції. Для ремісничого виробництва стали тісними цехові рамки. Швидко зростало число позацехових ремісників, які перетворювалися практично в найманих робітних людей. Первісне нагромадження капіталу, що було вихідним пунктом становлення капіталістичного способу виробництва, найбільш яскраво виявлялося у виникненні перших підприємств мануфактурного типу. На них поряд з кріпосною застосовувалася і наймана праця. Розвиток промисловості супроводжувався поживленням торгівлі. Втягнення України в сферу всеросійського ринку сприяло посиленню зв'язків Києва з різними районами Російської держави, зокрема з такими містами, як Москва, Петербург, Новгород, Тула та ін.

Характерною рисою Києва XVIII ст. було те, що місто мало три окремі складові частини — Поділ, Печерськ та Верхнє місто (біля Софійського і Михайлівського монастирів). Кожна з них мала свої кріпосні споруди із земляних валів з баштами. Найбільш густонаселеним був торгово-ремісничий район — Поділ. У Верхньому місті та на Печерську розташувалися адміністративний та військовий центри.

Оснoву економічного розвитку Києва у XVIII ст. становило ремесло, яке, за визначенням В. І. Лєніна, було «першою формою промисловості, відірваною від патріархального землеробства, ...тобто виготовлення виробів на замовлення споживача»¹. Переважна більшість ремісників об'єднувалася в цехи, число яких не було постійним. Як правило, в них працювали майстри кількох спеціальностей. Так, в бондарський цех входили мельники та байдачники, в ковальський — стельмахи, малярський — сніцари². За магістратськими відомостями на 1742 рік, в 22 київських цехах налічувалося 2087 ремісників. Через 20 років у Києві було понад 4 тис. ремісників. В найбільших цехах — кушнірському та кравецькому працювало відповідно 327 і 302 чол., а в шевському — 643³.

Центром цехового життя був двір, на якому вирішувалися всі важливі питання. Щорічно, в січні місяці тут із складу цехової верхівки вибирали цехмейстра, якого з 1768 р. називали управським старшиною. Вся діяльність цеху регламентувалася статутом, положення якого ґрунтувалися на основі давніх обрядів та звичаїв. В основних пунктах цього документа зафіксувалися принципи рівності членів та поваги до старших. Визначалися в ньому також взаємовідносини членів цеху, статус вільних працівників та майстрів, коло професійних занять⁴. Так, у статуті цеху цирульників про підмайстрів зазначалося, що «каждый мастер от другого мастера молодика к себе отговаривать не должен», «молодникам мастерства цирульникова служить в своих мастерских... с третьей копейки, а на харчах и всех инструментах мастерских». Цехи були замкнутими корпоративними організаціями, що теж знаходило відображення в їх статутах⁵.

На виготовленні одягу спеціалізувався кравецький цех, бажаючих вступити до якого завжди було достатньо. Учнями, як правило, брали хлопчиків та дівчаток віком від 10 до 15 років. Майстрові, відповідно до статуту, дозволялося мати кількох учнів, які повинні були у всьому йому коритися. Період навчання тривав від 2 до 7 років, а інколи й

¹ Лєнін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне зібр. творів, т. 3, с. 313—314.

² Андриєвський А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. К., 1886. Вып. X, с. 15.

³ Йоґо ж. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. К., 1885. Вып. VIII, с. 171.

⁴ Киевская старина, 1883, № 11, с. 472.

⁵ Там же, с. 474.

більше⁶. Кравецької справи прагнули навчатися не лише міщани. Часто й поміщики віддавали своїх кріпаків у науку, щоб мати власних кваліфікованих майстрів.

Наступний щабель після учнів у цеховій ієрархії займали підмайстри, які, згідно з статутом, являли собою ремісників з певними пavidками. Вони повинні були відпрацювати в цьому ранзі не менше трьох років. Підмайстер вільного стану, записаний до цеху, користувався правами міщан. Він міг переходити до іншого цеху для вдосконалення своїх знань. В той же час йому заборонялося залишати майстра, не одержавши від нього атестата. Підмайстри становили основну частину виробників і одержували за роботу від 10 до 12 крб. на рік⁷⁻⁸.

Майстрові цеху слід було досконало володіти своїм ремеслом, мати власну майстерню і стільки інструментів, щоб їх вистачало для нього і, принаймні, для одного підмайстра. Крім того, він повинен був бездоганно поводити себе. Свої вироби він мав право продавати або у себе вдома, або на ярмарках, крім спеціально заведених лавок.

Своєрідну структуру мав рибальський цех, основу якого становили курені, об'єднані спільною власністю на човни, неводи та інші снасті. На чолі кожного з таких куренів стояв отаман, вибраний з найбільш досвідчених рибалок. Під час лову він одноособово керував роботою і розподіляв обов'язки між рибалками. Улов перевозили до цехового двору на Поділ, де знаходилися корита для живої риби, бочки для соління, льодник, два погребі, кілька крамниць. Виручені гроші ішли на потреби цеху та сімей його працівників: купувалися нові знаряддя праці, прикрашалася цехова світлиця (лише одна хоругва для неї коштувала від 50 до 70 крб.). Крім того, як і інші цехи, рибальський сплачував податок магістрату та по 5 крб. на одну з міських церков⁹.

Особливо заможним був різницький цех, двір якого теж знаходився на Подолі. На його території в шість тисяч квадратних сажнів розташовувалися крамниці, бані, погребі, льодники, кухня, сад. М'ясо продавалося під наглядом цехмейстера в крамницях по місту та в торгових рядах на базарах.

Виготовленням горшків, цегли, кахлів тощо займався гончарний цех. Для його нормального функціонування треба було мати спеціальний двір, вартість якого в кінці XVIII ст. становила 65 крб. Такої суми не міг зібрати окремий ремісник — гончар, тому більшість з них змушена була працювати найманими працівниками¹⁰. Найбільш високо оплачувалася робота по складанню печей, яка вимагала спеціальних знань та порівняно складних знарядь праці. Тому цех давав дозвіл на її виконання лише ремісникам, які мали необхідну кваліфікацію.

У другій половині XVIII ст. значна частина промислової продукції міста вироблялася позацеховими ремісниками — «партачами», основну масу яких складали піддані київських монастирів. Більшість з них, як правило, користувалися невеликими ділянками землі і відбудували повинність, інші — працювали палітурниками, кравцями, іконописцями, теслярами, столярами, одержуючи річну, або поденну платню¹¹. Продукція київських цехів та «партачів» збувалася в основному на місцевому ринку, незначна її частина при посередництві скупників — в інших містах.

⁶ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. Ч. 1, с. 94.

⁷⁻⁸ Там же, с. 96.

⁹ Історія Києва. К., 1963. Т. 1, с. 186.

¹⁰ Лазаревська К. Київські цехи.— В кн.: Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К., 1926, с. 278—292.

¹¹ «Киевская старина», 1888, № 1, с. 14—67.

Протягом XVIII ст. в економічному розвитку Києва активно проходив процес переростання дрібного товарного виробництва у мануфактурне. Елементи капіталізму чіткіше виявляються в промислах, які об'єднували досить значні групи ремісників і були вищим етапом в розвитку промисловості по відношенню до ремесла. Наявність розподілу праці та використання вільнонайманої робочої сили в промисловому виробництві міста свідчили про існування підприємств мануфактурного типу. «Щодо самого способу виробництва,— писав К. Маркс,— мануфактура, наприклад, відрізняється у своєму зародковому вигляді від цехового ремісничого виробництва навряд чи чимсь іншим, крім більшої кількості робітників, одночасно застосовуваних одним і тим самим капіталом. Майстерня цехового майстра тільки розширена»¹².

В другій половині XVIII ст. дедалі більше промислів перетворювалося на мануфактурне виробництво. Це можна простежити, зокрема, у винокурінні. Більшість винокурень міста перебувала у власності міського магістрату і монастирів — Софійського, Михайлівського, Печерського; інші належали козацькій старшині, заможним міщанам. В цілому винокурні мали примітивний характер і розташовувалися в господарських прибудовах або ж навіть у житлах самих виробників. Для більших будувалися спеціальні приміщення. Про характер винокурного виробництва як підприємства мануфактурного типу можна судити з опису інвентаря однієї з винокурень Києво-Печерської лаври за 1765 р.: «В винокурне печек глиняных пять, казанов медных рабочих с кругами, горшками и притрубками три. При всяком казане труб медных по три итого девять». Крім того, при винокурні згадується: «казан затиральный медный, заслопок железных до печек — 4, кадок затиральных — 5...»¹³. Обслуговували таку винокурню майстри та допоміжні робітники¹⁴, одержуючи за тяжку і виснажливу працю мізерну платню¹⁵.

Винокурні підприємства діяли на території міста та його околицях. В 60-і роки XVIII ст. на Куренівці і Пріорці їх налічувалося 62, на Сирці — 29¹⁶, у Хрещатицькій долині в 1778 р. їх було 22¹⁷.

На 21 лаврській винокурні, крім власного, на горілку перероблялося й куплене зерно. Прибутки лаврі приносив також продаж в своїх шинках скупованої горілки. Частина підприємств лавра здавала в оренду заможним міщанам та козакам.

Великі бариші від винокуріння мала козацька старшина. Київський сотник Михайло Гудим заснував в с. Плоске винокурню на 6 котлів. Відходи виробництва згодовувалися худобі. В цілому М. Гудим мав прибуток 450 крб. на рік¹⁸.

У другій половині XVIII ст. в результаті інтенсивної забудови міста значного розвитку досягло виробництво цегли. Хоча перший цегляний завод був заснований ще в 1725 р., на той час існували десятки майстерень цієї галузі¹⁹. Кількість робітних людей на кожному з них перевищувала в більшості випадків 15 чол. Так, на Нижньоліbidьському цегельному заводі Києво-Печерського монастиря в 1773 р. працювало 12 чол.²⁰ На цегельних підприємствах широко використовувалася

¹² Маркс К. Капітал.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 309.

¹³ Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. Львів, 1971, с. 59.

¹⁴ Там же, с. 65.

¹⁵ Киевская старина, 1888, № 1, с. 13.

¹⁶ Андриевский А. А. Из жизни Киева XVIII века. К., 1894, с. 8.

¹⁷ Киевская старина, 1888, № 1, с. 18.

¹⁸ Там же, с. 13.

¹⁹ Там же, с. 18.

²⁰ Пономарьов О. М. Назв. праця, с. 169.

наймана праця як постійних, так і тимчасових робітників. Подібне становище спостерігалось і в гутному виробництві. Наприклад, на Новій гуті Києво-Печерського монастиря працювали «подепно на заводе», а на Голубівській гуті — постійно «уконтрактыванные к разным гутейным работам»²¹.

Серед підприємств мануфактурного типу Києва в XVIII ст. чільне місце займав державний шовковий завод, заснований ще в 1725 р. Для налагодження виробничого процесу магістрат запросив французького інженера Фігерей. З метою навчання у його розпорядження було виділено 17 учнів²². За казенний рахунок на Подолі побудували заводські приміщення для виготовлення шовку. Поблизу них, а також в Кловській долині посадили великі сади, в яких розводили шовкопрядів. За перше десятиріччя існування завод випустив понад 3 пуди 35 фунтів шовку, більшу частину якого було відправлено до Петербурга²³. В наступні роки на цьому підприємстві виробництво тканини дещо скоротилося²⁴.

Крім державного, в Києві існували й приватні шовкові заводи. В 1724 р. Степан Михайлов та Іван Дірей заснували завод по виробництву таких тканин. Через п'ять років відкрилася шовкова мануфактура Юрія Леонтєва. Однак й на цих підприємствах налагодити справу у великих масштабах не вдалося.

Мануфактурна організація виробництва була характерна також для київських друкарень, на яких працювали наймані друкарі, художники, столяри, слюсарі. Підприємства, близькі за своїм характером до мануфактур, існували і в ряді інших галузей промисловості.

Одночасно з розвитком промислового виробництва у Києві XVIII ст. йшов процес формування предпролетаріату. «...При кріпосному праві, — зазначав В. І. Ленін, — про виділення робітничого класу із загальної маси кріпосного, безправного, «нижчого», «чорного» стану не могло бути й мови»²⁵. Робітні люди були типовими предпролетарями з своїми характерними ознаками, зокрема, по походженню та складу. Серед них було багато селян, які тимчасово або сезонно працювали в промисловості.

В 1764 р. у Києві виникає нове державне підприємство по виготовленню і ремонту артилерійського спорядження «Арсенал». Для організації ведення будівництва казна призначила військового інженера К. де-Шардона, виділивши при цьому 50 тис. крб. Двоповерхова цегельна споруда, що піднялася поблизу Печерської фортеці, мала в основі квадрат, кожна сторона якого досягала 100 сажнів. Сучасники відзначали, що «здание прекрасное из здешнего кирпича, который не краснеет даже от огня, желтая глина всегда сохраняет в нем свой цвет, так что стены арсенала кажутся почти похожи на фаянс»²⁶.

Робітники для «Арсеналу» підбиралися з числа рекрутів та вільнонайманих ремісників. Там працювали майстри найрізноманітніших професій — ковалі, столяри, різьчики, порохівники, колісники, — які виготовляли і ремонтували гармати, лафети, колеса, зарядні ящики, снаряди тощо²⁷. Завод обслуговував польову та осадну артилерію навколишніх укріплень.

²¹ Там же, с. 149.

²² Андреевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, вып. VIII, с. 43.

²³ Там же, с. 48.

²⁴ Там же, с. 45.

²⁵ Ленін В. І. З минулого робітничої преси в Росії. — Повне збір. творів, т. 25, с. 90.

²⁶ Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. К., 1904, с. 56.

²⁷ «Арсенал» ім. В. І. Леніна. 1764—1964. К., 1964, с. 13—15.

В 1798 р. київський магістрат видав указ про будівництво у приміщенні колишнього Межигірського монастиря фаянсової фабрики. В документі, що зберігся, зазначалося: «Отдать под фабрику место погоревшего и упраздненного Межигорского монастиря с состоящими в окрестности около и оставшимся от пожара разным строением..., из крестьян казенного селения творцев, в делании глиняной посуды упражняющихся, выбрать для сей новозаводимой фаянсовой фабрики подобное без излишеств число способных работников и мальчиков к обучению коих и причислить к фабрике без разбивки целыми семьями». Умови праці робітників на цьому підприємстві були надзвичайно важкими. Робота тривала 15 годин на добу, а зарплата не перевищувала 10 копійок на день²⁸.

На схилах Андріївської гори з другої половини XVIII ст. розташовувався аптекарський сад (державний «огород» лікарських рослин). Його продукція поступала в гарнізонну аптеку при госпіталі на Печерську, а також в засновану німецькими поселенцями приватну на Подолі. Значна частина лікарських рослин вивозилася також до Петербурга та Москви.

З 40-х років з розвитком садівництва у Києві заготовлявся значний запас варення для царського двору. З цією метою був посланий сюди «конфетный подмастерье» Ф. Андреас з учнями²⁹. В другій половині XVIII ст. в місті створюється кілька кондитерських майстерень, продукція яких користувалася значним попитом в російських містах і навіть за кордоном. Початок кондитерської промисловості поклав швейцарець Больї, який прибув до Києва під час подорожі імператриці Катерини II в 1787 р. Однак підприємства київських міщан Кисельових, Балабухи, Григоровича-Барського успішно конкурували з ним, і наприкінці століття він змушений був закрити свою майстерню. Фабрики по виробництву сухого варення, цукатів, цукерок та пастил Балабухи та Григоровича-Барського проіснували аж до початку ХХ ст.

Важливу роль в економічному житті міста в XVIII ст. відігравали монастирі, яким належали десятки містечок і сіл, величезні земельні та лісові угіддя на території Києва та за його межами. Так, в Пакульській вотчині Києво-Печерської лаври в середині XVIII ст. діяло 5 винокурень, 3 гуті, 2 папірні, 12 водяних млинів та 2 вітряки, рудня. Вони обслуговувались 844 монастирськими кріпосними селянами³⁰. Лавра в той час мала більше 80 тис. кріпаків, які, крім відробітку панщини, платили подушне та різноманітні натуральні податки. В деяких селах панщина була щоденною, тому селяни скаржилися, що «обремененные непосильными работами сами о себе с женами и детками нашими пропитаться не можем»³¹.

Розвиток товарного виробництва у XVIII ст. сприяв поживленню торгівлі. До Києва приїжджали торгові люди з Правобережжя, Лівобережжя, Білорусії, Москви, Петербурга, Польщі, Молдавії, Угорщини. Царський уряд був зацікавлений у розвитку торгівлі міста. В грамоті Петра I, виданій киянам на початку XVIII ст., говорилося: «Иметь им киевским мещанам в Киеве свободную торговлю»³². Загальний стап

²⁸ Нестеренко О. О. Назв. праця, ч. 1, с. 298–300.

²⁹ Андриевский А. А. Исторические материалы из архива киевского губернского правления. К., 1883. Вып. III, с. 154–164.

³⁰ ЦДА УРСР, ф. 128, оп. 1, спр. 181, арк. 5.

³¹ Крикотун В. М. Как жили крепостные крестьяне Киево-Печерской лавры. К., 1958, с. 7.

³² Труды Саратовской ученой архивной комиссии. Саратов, 1910. Вып. 26, с. 49–52.

міської торгівлі другої половини XVIII ст. характеризують магістратські відомості за 1775 р. В них зазначається, що «здешніе мещане и некоторые ремесленники (цеховые) производят в лавках немецкими и малороссийскими шелковыми, бумажными, шерстяными, пушными и железными товарами, а некоторые держат отъезжие торги за границу в Польшу, в Цесарию, Саксонию, в Гданьск, возят товары великороссийские пушные, китайку, холст, крашенину, малороссийское говяжье сало и воск»³³. За свідченням сучасника Йоганна Меллера в Києві в кінці XVIII ст. продавалися деякі китайські товари — чай, ревінь, шовкові тканини тощо, які привозилися з Москви³⁴.

Монопольним правом на організацію та ведення торгівлі володів міський магістрат. У великих торгових рядах на Подолі збувалася основна частина промислових виробів та сільськогосподарської продукції. Зростання попиту на продукти харчування і товари широкого вжитку стимулювало розвиток постійної торгівлі. Заможні міщани та купці відкривали крамниці, магазини, які інколи мали універсальний характер, пропонуючи десятки і навіть сотні назв різноманітних товарів. Так, у крамницях Г. Григоровича-Барського продавалися чай, цукор, кава, свічки, капелюхи, кучерські каптани, парасольки, музичні інструменти, папір, гудзики, вакса, персидський порошок, окуляри, взуття, тютюн, парфуми, дзеркала, клейонки, шпалери, карнизи, рукавички, трикутні капелюхи, шпаги, гребінці, лото, дитячі іграшки, різні тканини, золоті і срібні вироби»³⁵.

Магістрат відстоював торгові інтереси міщан і не раз звертався з цього приводу до законодавчих органів у Петербурзі. У грамоті Петра I (1710 р.) підкреслювалося: «Приезжим людям в Киев торговым, на обиду киевским мещанам, в лавках не сидеть и никаких товаров в лотки, фуфты и золотники не продавать»³⁶. Роздрібна торгівля заборонялася приїжджим купцям і «ратним людям». Ця заборона неодноразово повторювалася в ряді наступних грамот та сенатських наказів. У гетьманському універсалі першого десятиріччя XVIII ст. заборонялося шинкування козакам та духовним особам — «не явным, ани потаенным, а не иным яковым способом», оскільки від цього ратуші київській «чинится убыль и оскудение»³⁷. Лише в окремих випадках представникам козацької старшини вдавалося налагодити самостійну торгівлю. Київський сотник П. Гудим, який володів на Подолі чотирма крамницями, після довгих тяжб з магістратом при підтримці гетьмана К. Розумовського одержав дозвіл вести торгівлю³⁸.

Тричі на рік на Подолі у великих торгових рядах проходили великі ярмарки: Соборна — на другому тижні «великого посту», Миколаївська — в травні та Успенська — в серпні. Для приїжджих купців було споруджено гостиний двір. Значним поштовхом для розвитку торгівлі у Києві стало переведення в 1797 р. з Дубно Контрактової ярмарки, яка збиралася на Подолі двічі на рік. Тут підписувалися договори поміщиками та купцями на продаж сільськогосподарської та промислової продукції на великі суми.

З січня 1714 р. були офіційно відмінені ярмаркові податки з київських купців в містах Лівобережної України. В той же час на користь магістрату купці зобов'язувалися за ввезення у Київ горілки, іноземних

³³ Иконников В. С. Указ. соч., с. 63.

³⁴ Киевская старина, 1895, № 9, с. 66.

³⁵ Киев в восьмидесятих годах: Воспоминание старожила. К., 1910, с. 182.

³⁶ Чтения исторического общества Нестора летописца (далі — Чтения ИОНЛ). К., 1892. Кн. XI, с. 171.

³⁷ Киевская старина, 1892, № 4, с. 126—128.

³⁸ Там же с.

вин платити певну суму³⁹. Закупівлю горілки для відправки в Москву, Петербург та інші міста проводила й казна.

В середині XVIII ст. зросла роль Києва в економічних зв'язках з Російською державою. Велике значення у цьому мала ліквідація в 1754 році митних кордонів між Лівобережною Україною та Росією. В Києві з'явилися багато російських торгових людей: Бубнови, Свешнікови, Смородинови та ін. Розширилася географія торгових відносин. В описі Києва за 1782 р. відзначається, що «жителі сего города упражняются в торговле товарами шелковыми, суконными, шерстяными, холщевыми, пушными, кожевными, дегтем, лесом... съестными и питейными припасами. Привозятся оные купцами из Москвы, Санкт-Петербурга, Калуги, Тулы, Костромы, Трубчевска, Орла, Севска, Путивля и Курска»⁴⁰.

Київ у XVIII ст. був також важливим центром транзитної торгівлі. Через таможні і застави проходили купецькі валки з Правобережжя та Західної України на Лівобережжя, Слобожанщину в центральні райони Росії. З півночі по Дніпру йшли торгові каравани в Туреччину, на Балкани. Особливо тісні економічні зв'язки Київ підтримував з слов'янськими країнами, куди вивозились, як правило, метал та хутра. З Болгарії, Сербії, Чорногорії до Києва надходили бавовняні ткашини, болгарський каракуль, східні товари — оливкове масло, мигдаль, цитрусові. Торгові люди переганяли великі гурти худоби в Польщу і Чехію, а звідти везли промислові товари⁴¹. В торгових операціях, крім українських, брали участь російські, болгарські та сербські купці⁴².

Із зростанням промисловості і торгівлі міста дедалі більшого значення набував Дніпро, який був магістраллю не лише внутрішньої, а й зовнішньої та транзитної торгівлі. Баржі та парусні човни з товарами постійно гуртувалися біля причалів київської гавані, розташованої на річці Почайні. Проте таке розташування порту було незручним для заходу в нього суден, які припливали з півночі. Почайна була відокремлена від Дніпра довгою піщаною косою, яку потрібно було огнати. Для скорочення шляху довелося прокопати канал. Змінивши течію, дніпровські води пішли через канал, розмили піщану косу і поглинули Почайну, затопивши при цьому десятки дворів на подільській набережній.

Таким чином, протягом XVIII ст. в економічному розвитку Києва відбувалися істотні зміни, що було зумовлено формуванням нового, капіталістичного ладу. Ремесло поступово переростало в дрібнотоварне виробництво. Підвищувався технічний рівень промислів, які набували рис підприємств мануфактурного типу, застосовувалася наймана праця. Розвиток промислового виробництва сприяв пожвавленню торгівлі, зросли кількість і масштаби ярмарок. Розширилася географія зовнішньоторговельних відносин. Включення України в сферу всеросійського ринку, що формувався, стимулювало посилення тісних економічних зв'язків Києва з містами Російської держави.

³⁹ Чтения ИОНЛ. К., 1902. Вып. IV, кн. XVI, с. 79—82.

⁴⁰ История городов и сел Украинской ССР: Киев. К., 1979, с. 83.

⁴¹ Иконников В. С. Указ. соч., с. 64.

⁴² Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963, с. 23.

3 історії селянства України

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА І ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

В. М. ШЕВЧЕНКО (Ніжин)

Питання економічного розвитку Росії, в тому числі й України, у пореформенний період дістали висвітлення в ряді колективних праць та монографій радянських дослідників¹. Проте воши, за невеликим винятком, головну увагу приділяли вивченню господарства найбільш розвинутих в економічному відношенні регіонів. Водночас у менш розвинутих районах, до яких належала й основна частина Лівобережної України, воно також мало свої характерні риси й особливості, які ще не стали предметом спеціальних історичних досліджень. А без цього неможливо скласти повне уявлення про багатогранність і суперечливість здійснюваних у країні пореформених перетворень. Не претендуючи на повне висвітлення проблеми, спинимося лише на її деяких аспектах.

Скасування кріпосного права в Росії було закономірним наслідком соціально-економічного й політичного краху всієї системи феодального способу виробництва. Проте реформа 1861 р., проведена «згорі» самими ж кріпосниками, не могла досягти своєї мети. Передбачаючи її незавершеність, К. Маркс ще у жовтні 1858 р. писав: «...Не можна звільнити пригноблений клас, не завдавши шкоди класові, який існує за рахунок його гноблення, і не вносячи одночасно розкладу в усю надбудову держави, основу на такому похмурому соціальному фундаменті»². На ділі реформа призвела до жорстокого пограбування селян, у тому числі й Лівобережної України. Поміщики відрізали в них більше 700 тис. десятин землі, тобто майже 31% їх дореформених наділів; зокрема, у Чернігівській губернії — 21,9%, Харківській — 28,3%, у Полтавській губернії — 37,4%³. У багатьох районах процент відрізків значно перевищував середні показники. Так, наділи селян містечка Зміївки Гадяцького повіту скоротилися після реформи на 62,4%⁴. В ряді сіл інших губерній Лівобережжя відрізки нерідко досягали 50%, 60% і навіть 90% дореформених наділів⁵. Отже, пресловуте «звільнення» селян виявилось звільненням їх від землі.

¹ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книг. К., 1978. Т. 3, 4; Історія робітничого класу Української РСР. К., 1967. Т. 1; Історія селянства Української РСР. К., 1967. Т. 1; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. (60-е годы XIX ст.). К., 1959; Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX — начало XX века). М., 1969; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине. К., 1962; Парасунько О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины в 60–90-х годах XIX в. К., 1963; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. К., 1955; Лещенко М. Н. Классовая борьба в украинском селе в эпоху монополюстичного капитализма (60–90-е годы XIX ст.). К., 1970; Лугова О. І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. К., 1965 та ін.

² Маркс К. Питання про скасування кріпосного права в Росії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 572.

³ Зайончковский П. А. Указ. соч., с. 240.

⁴ ЦДІА СРСР. ф. 577, оп. 30, спр. 56, арк. 18 зв., 31.

⁵ Лещенко М. Н. Классовая борьба в украинском селе в эпоху монополюстичного капитализма, с. 31.

Не задовольнившись пограбуванням землі, поміщики майже повсюдно відводили селянам гірші за якістю наділи, водночас позбавляючи їх прав користуватися луками, водооями, лісами тощо. Так, жителі ряду сіл Старобільського повіту Харківської губернії скаржилися міністру внутрішніх справ, що «нинішня земля мало чим відрізняється від сипучого піску, на якому нічого не росте»⁶. В с. Черняхівці Костянтинградського повіту Полтавської губернії наділи суцільно були вкриті ярами та промоїнами, а тому виявилися зовсім непридатними для користування⁷. В ряді населених пунктів Мглинського повіту на Чернігівщині селяни одержали землі на болоті⁸. Траплялися випадки, коли наділи відводилися настільки далеко від господарств, що ними взагалі неможливо було користуватися. Таке становище спостерігалося, зокрема в с. Калайдицях Лубенського повіту, де наділи місцевих селян знаходилися за 80 верст від їхніх осель⁹. Таким чином, одержавши юридичну свободу, селяни водночас були обплутані міцними путами економічної залежності від своїх колишніх власників. «Раніше, — писав К. Маркс у праці «Замітки про реформу 1861 р. і пореформений розвиток Росії», — в часи кріпацтва, поміщики були заінтересовані в тому, щоб підтримати селянина як необхідну робочу силу; це відпало»¹⁰.

Остаточне розорення селянства довершили грабіжницькі розміри викупу за надільну землю, який значно перевищував її справжню ціну. На Лівобережній Україні за одержані наділи воно змушене було сплатити поміщикам і державі близько 163,7 млн. крб., що майже в 5 разів перевищувало їх вартість¹¹. Характеризуючи викупну операцію, В. І. Ленін зазначав, що селянам, «...яким була залишена лише частина їхньої землі, довелося *викупати* її як зовсім чужу річ у поміщиків та ще до того викупати по ціні, штучно підвищеній»¹². Цілком зрозуміло, що реформа 1861 р. не задовольнила одвічних прагнень основної маси селянства. «Не про великодушність уряду свідчить наша селянська реформа, — підкреслював Володимир Ілліч у праці «Робітничка партія і селянство», — навпаки, вона є найяскравіший історичний приклад того, до якої міри спаскудженою виходить усяка справа з рук самодержавного уряду»¹³.

Однак скасування кріпосного права все ж стало переломним моментом в історії Росії, ознаменувавши собою перемогу капіталістичних відносин над феодальними. У країні створилися умови для більш швидкого розвитку капіталізму, зокрема великої машинної індустрії. «З 1861 р. в Росії починається розвиток сучасної промисловості в масштабі, гідному великого народу», — писав Ф. Енгельс у листі М. Ф. Даніельсону в Петербург¹⁴. Швидко збільшувалася питома вага вільнонайманої праці, зростали ряди робітничого класу. Росія пізно стала на шлях капіталістичного розвитку. Внаслідок затяжного панування феодально-кріпосницьких відносин у надрах старого ладу зріс і сформувався могутній потенціал, що дав змогу за порівняно короткий про-

⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1291, 1-е діловодство, 1866, оп. 2, спр. 56, арк. 9.

⁷ Там же, спр. 312, арк. 10.

⁸ Там же, 1868, оп. 2, спр. 455, арк. 2—5.

⁹ Там же, ф. 1291, 6-е діловодство, 1892, оп. 70, спр. 203, арк. 4 зв.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 413.

¹¹ Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., с. 422.

¹² Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі), 1895 р.— Повне збір. творів, т. 1, с. 441.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 4, с. 410.

¹⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 38, с. 253.

міжок часу здійснити перетворення, на які інші країни Європи витратили цілі століття.

Розвиток зовнішнього й внутрішнього ринків вимагав насамперед сталих і зручних шляхів сполучення. Тому своєрідною віссю промислового перевороту в 80—90-х роках XIX ст. було будівництво залізниць. За визнанням міністра фінансів С. Ю. Вітте, у пореформенний період ця галузь господарства країни розвивалася набагато інтенсивніше, ніж інші¹⁵. Не вистачало залізниць і на Лівобережжі. Відсутність зручних шляхів до ринків збуту сировини (а саме сировина для потреб легкої і харчової промисловості була основою економіки лівобережних губерній) в умовах зростання товарного виробництва негативно впливала на загальний розвиток регіону. Прокладання Вітебсько-Київської, Харківсько-Катеринославської, Любаво-Роменської та інших залізниць певною мірою поліпшило становище. Проте віддалені райони все ще мали поганий зв'язок з центральними. Про це, зокрема, свідчать неодноразові прохання органів міського управління Чернігова, Козельця та Городні Чернігівської губернії на ім'я міністра шляхів сполучення щодо проведення залізниці, яке могло дати «змогу цьому краю зручно й швидко збувати місцеву продукцію сільського господарства, зробити дешевими доставку й вивезення товарів і тим самим забезпечити зростання й розвиток як цих міст, так і наближених до залізниці поселень»¹⁶.

Отже, недосконалість шляхів сполучення була однією з причин економічного відставання ряду районів Лівобережної України. Проте, хоча й повільно, тут теж розвивалася фабрично-заводська промисловість. Тільки протягом останнього десятиріччя XIX ст. на Лівобережжі стали до ладу близько 350 підприємств капіталістичного типу¹⁷. Водночас відбувався зворотний процес — зменшення кількості підприємств за рахунок розорення більш дрібних, які не витримували конкурентної боротьби. Процес концентрації виробництва особливо посилювався в період економічної кризи 1900—1903 рр. «А кризи — всякого роду, економічні найчастіше... — підкреслював В. І. Ленін, — у величезних розмірах посилюють тенденцію до концентрації і до монополії»¹⁸. Тільки протягом 1901 р. кількість підприємств на Чернігівщині скоротилася на 35, у Харківській губернії протягом одного лише 1900 р. — на 1061¹⁹. Щодо останньої, то високий ступінь концентрації виробництва пояснюється, на наш погляд, такими причинами. По-перше, Харківська губернія мала значно вищий рівень промислового розвитку порівняно з іншими районами Лівобережжя. Тому процеси, властиві економіці періоду імперіалізму, відбувалися там значно інтенсивніше. По-друге, наведені дані припадають саме на період апогею кризи. Все це дає підстави зробити висновок, що на Лівобережжі, як і по всій країні в цілому, процес концентрації виробництва відбувався інтенсивніше в економічно розвинутих районах. Це підтверджується також даними по Полтавській губернії, де кількість підприємств,

¹⁵ Вітте С. Ю. Воспоминания. М., 1960. Т. 1, с. 99.

¹⁶ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 145, оп. 1, спр. 10, арк. 17 зв.

¹⁷ Лугова О. І. Міські промислові осередки на Україні (кінець XIX — поч. XX ст.). — Український історико-географічний збірник. К., 1971. Вип. 1, с. 184; Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. с. 40.

¹⁸ Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму, 1916 р. — Повне збір. творів, т. 27, с. 305.

¹⁹ ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9048, арк. 9064; ЦДА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 5619, арк. 334 зв.

переважно дрібших, за період кризи навіть збільшилася на 203, що зумовлювалося низьким рівнем розвитку там промисловості капіталістичного типу²⁰.

Отже, на рубежі XIX—XX ст. Лівобережна Україна мала ще низький рівень розвитку капіталізму в промисловості. Більша її частина була тісно пов'язана з переробкою сільськогосподарської продукції. Досить швидко, зокрема, розвивалися такі її галузі, як цукроваріння та тютюництво. Причому характерною рисою цукрової промисловості був її капіталістичний характер. На початку XX ст. на підприємствах цієї галузі працювали понад 25% усіх робітників Лівобережжя, переважна більшість яких зосереджувалася на заводах мільйонерів Харитоненка (738 робітників), Терещенка (1127) та ін.²¹ За кількістю виробленого цукру Лівобережна Україна займала друге місце в Європейській Росії після правобережних губерній, де працювало близько 70% цукрових підприємств країни. Тільки в 1901 р. на Лівобережжі було вироблено близько 9 млн. пудів цукру-піску, тобто 21% від загально-російського виробництва²².

Тільки протягом 1901—1905 рр. загальний обсяг продукції традиційної для Лівобережної України тютюнової промисловості збільшився від 1,7 млн. до 2,7 млн. пудів, або на 65%, і становив майже половину загально-російського²³. Вирощування тютюну, як і цукрових буряків, на початку XX ст. зосереджувалося переважно у великих господарствах капіталістичного типу. Ця галузь спеціально-торгового землеробства, за словами В. І. Леніна, який у праці «Розвиток капіталізму в Росії» аналізував відомості по трьох повітах Полтавської губернії (Лохвицькому, Прилуцькому і Роменському), «...більш зосереджена в руках капіталістів, ніж землеробство взагалі»²⁴.

У північно-східних районах Чернігівської губернії розвивалися суконна, деревообробна та сірникова промисловість. На початку XX ст. тут діяло 13 лісопилних заводів, 8 сірникових та стільки ж суконних фабрик, окремі з яких також були великими капіталістичними підприємствами. Так, на суконній фабриці купця Барішнікова в Суразькому повіті працювали близько 1,4 тис. робітників, на сірниковій фабриці в Новозибкові — 1,2 тис.²⁵ тощо. Проте більшість у цих галузях все ж становили дрібні підприємства напівкустарного типу.

Отже, порівняно низький рівень економічного розвитку більшості районів Лівобережної України пояснювався, по-перше, відсутністю сировинної бази, необхідної для роботи підприємств важкої промисловості; по-друге, недостатньою мережею шляхів сполучення з економічно розвинутими районами країни; і, по-третє, капіталістичний розвиток гальмувався там численними залишками кріпосництва, зокрема, існуванням дрібних поміщицьких господарств.

Скасування кріпосного права, розвиток промисловості, зростання міст, внутрішньої й зовнішньої торгівлі — все це сприяло більш інтенсивному проширенню капіталістичних відносин у сільське господарство. Це у свою чергу дало поштовх до зростання безстановості землеволодіння, особливо з перетворенням землі у предмет купівлі-продажу. Як відомо, у пореформений період частина поміщиків продовжувала

²⁰ ЦДА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 5551, арк. 135—139; спр. 5749, арк. 360—364 (Підрахунки автора).

²¹ ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9048, арк. 25, 127.

²² Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и некоторых иностранных государств. Год первый. СПб., 1907, с. 49—52.

²³ Там же, с. 57—62.

²⁴ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 3, с. 285.

²⁵ ЧОДА, ф. 127, оп. 1, спр. 9048, арк. 180—183; спр. 9064, арк. 37.

досить широко використовувати у своїх господарствах дармову працю тимчасово зобов'язаних селян, практично не дбаючи про пристосування до повних історичних умов. Після повного ж переведення селян з панщини на викуп, коли дійсність поставила поміщиків перед необхідністю перебудовувати господарства на капіталістичних засадах, вони вже не мали на це потрібних коштів. Одержаний під час реформи викуп був розтрачений, а прибутків з власних господарств, переважно дрібних, для такої перебудови явно не вистачало. Тим часом капіталістичне виробництво, як підкреслював К. Маркс, вимагає пасамплед «...значних мас капіталу і робочої сили в руках товаровиробників»²⁶. Тому значна частина поміщицьких господарств почала втрачати свою рентабельність. Ця обставина, а також гостра потреба в коштах призвели до того, що поміщики почали закладати свої маєтки у кредитних установах, здавати їх в оренду або взагалі продавати представникам інших станів. Уже на кінець 80-х років XIX ст. до товарного обігу на Лівобережжі надійшло не менше 2,3 млн. десятин землі на суму майже 85 млн. руб.²⁷

Як уже зазначалося вище, перетворення землі в товар приводило до значного скорочення поміщицького землеволодіння. Так, протягом 1859—1896 рр. кількість землі у поміщиків зменшилася на 1,2 млн. десятин²⁸. Причому на Лівобережжі цей процес проходив інтенсивніше, ніж в інших районах України. За підрахунками М. Н. Лещенка, протягом 1877—1905 рр. земельні володіння поміщиків скоротилися там на 39,5%, у той час як відповідний середній показник по Україні становив лише 35,2%²⁹. Земля переходила до інших станів, а також у власність різноманітних громад і товариств. В умовах класового розшарування селянства основна її частина потрапляла до рук заможних селян. Так, їх земельні володіння збільшилися протягом 1877—1905 рр. майже на 721 тис. десятин³⁰. Незначна група заможних селян, скуповуючи землю, збагачувалася й перетворювалася в сільську буржуазію. Водночас основна маса селянства ставала сільськими пролетарями або поповнювала ряди робітничого класу.

З розвитком капіталізму поряд з продажем землі значного поширення набула так звана опосередкована оренда. Сільська буржуазія (куркулі), орендуючи в поміщиків частину землі, у свою чергу здавала її в оренду біднішим селянам, але вже роздрібно й за значно вищу ціну. У звіті харківського губернатора за 1891 р., зокрема, відзначалося, що сільська буржуазія, орендуючи казенні землі, роздає їх селянам невеликими ділянками, «беручи за неї вдвічі, втричі більше проти цін, затверджених на торгах»³¹. Землі ж, орендовані у поміщиків, роздавалися селянам на умовах відробітків. Небачених розмірів досягла опосередкована оренда на Чернігівщині. Вона негативно позначалася на становищі біднішого селянства, яке потрапляло під подвійний гніт поміщиків і сільської буржуазії. Водночас ця оренда відіграла й певну прогресивну роль, сприяючи знищенню основ феодального землеволодіння.

Важливим наслідком розвитку капіталістичних відносин на селі

²⁶ Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 674.

²⁷ Временник Центрального Статистического Комитета МВД, 1889, № 8, с. 9—17 (Підрахунки автора).

²⁸ Бехтєв С. С. Хозяйственные итоги истекшего сорокалетия и меры к хозяйственному подъему. СПб., 1902, с. 14.

²⁹ Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму, с. 43—44.

³⁰ Статистика землевладения. 1905 год. Вып. 33, 47, 48.

³¹ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 591.

було зростання ролі найманої праці, яка поступово витіснила менш продуктивну відробіткову і перетворилася наприкінці XIX ст., за визначенням В. І. Леніна, в найпоширенішу форму «...не тільки в промисловості, але й у землеробстві»³². Наймана праця застосовувалася і в селянських господарствах Лівобережної України, про що свідчать, зокрема, зміни в її оплаті. Наприклад, у Харківській губернії середня оплата праці чоловіків зросла протягом 1891—1901 рр. на 40, а жінок — на 33%³³. Такі ж зміни відбулися і в оплаті праці поденних найманих робітників. Протягом 1886—1900 рр. вона зросла на Лівобережжі на посівних роботах від 0,97 до 1,14 крб., на сінокосінні — від 0,96 до 1,19 крб., на збиранні зернових — від 0,75 до 1,1 крб.³⁴ Проте питома вага найманої праці порівняно до відробіткової залишалася ще дуже незначною. Як свідчать дані таблиці, на одне приватновласницьке господарство, в якому переважала наймана праця (маються на увазі ті, що мали не менше 500 десятин землі), припадало в середньому по регіону 81 господарство з переважаючим використанням праці відробіткової³⁵. Основна причина цього, як уже зазначалося, полягала в тому, що більшість поміщицьких господарств були дрібними. А це гальмувало розвиток капіталістичних відносин на селі. В. І. Ленін з цього приводу писав, що перехід від барщинного ведення господарства до капіталістичного не міг відбутися через численні залишки кріпосницьких пережитків. «...Капіталістичне господарство не могло відразу виникнути, — підкреслював Володимир Ілліч, — панщинне господарство не могло відразу зникнути. Єдино можливою системою господарства була, таким чином, перехідна система, система, яка поєднувала в собі риси і панщинної і капіталістичної системи»³⁶. Як відомо, у Полтавській і Харківській губерніях існувала змішана система праці, а на Чернігівщині переважала відробіткова, що деякою мірою підтверджується й даними таблиці.

Губернії	Кількість господарств	Використовували працю		Співвідношення найму і відробітків
		найману	відробіткову	
Харківська	15 624	458	15 166	1 : 33
Полтавська	31 303	438	30 695	1 : 70
Чернігівська	64 492	460	64 032	1 : 139
	111 419	1356	109 893	1 : 81

Отже, для другої половини XIX ст. характерний процес капіталізації економіки Лівобережної України. Проте, як і в усій Росії, він гальмувався залишками кріпосництва, що в кінцевому підсумку призводило до посилення експлуатації робітників і селян, різкого погіршення їх економічного, соціального й морально-правового становища і було, таким чином, основною причиною загострення класових суперечностей напередодні першої російської революції.

³² Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії, 1896 р.— Повне збір. творів, т. 2, с. 91.

³³ ЦДІА СРСР, ф. 1263, оп. 2, спр. 4939, арк. 591; спр. 5619, арк. 330.

³⁴ Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. СПб., 1906. Вып. III, с. 42—43.

³⁵ Статистика землевладения. 1905 год. Вып. 33, 47, 48.

³⁶ Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії.— Повне збір. творів, т. 3, с. 178.

СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1846 р. У ГАЛИЧИНІ

О. А. ПОЛЯНСЬКИЙ (Львів)

Селянське повстання 1846 р. у Галичині було одним з найбільших виступів народних мас на території Австрійської імперії у першій половині XIX ст. Цьому питанню присвячено чимало праць¹. Проте досі немає жодного узагальнюючого дослідження, в якому б висвітлювалися історія селянського повстання 1846 р. у Західній і Східній Галичині та специфіка боротьби селян на першому і другому його етапах.

Повстання було зумовлене усім ходом соціально-економічного розвитку Галичини у першій половині XIX ст. Ввійшовши до складу Австрійської імперії внаслідок першого поділу Польщі, в 40-х роках Галичина була найвідсталішою частиною монархії. 90% її населення займалося сільським господарством. За даними 1841 р., на Галичнину з Буковиною припадало лише 3,4% промислових підприємств Австрійської частини імперії, в той час коли тут проживало 28,7% її населення². Ф. Енгельс писав, що «...в жодній країні феодалізм, патріархальщина і по-рабському покірливе міщанство, які охороняються батьківським кийком, не збереглися в такому недоторканному і цілісному вигляді, як в Австрії»³.

Незважаючи на проведення в останній чверті XVIII ст. аграрних реформ, становище галицького селянства було жахливим. Власником землі й надалі залишався поміщик, а селяни за право користування наділами змушені були виконувати феодальні повинності. Без дозволу пана вони не могли залишити свої наділи, а коли такий дозвіл і був, то користатися ним здебільшого не могли, бо не мали права на придбання землі. Феодали самовільно збільшували розміри селянських повинностей, встановлювали підвищені денні норми виробітку, які можна було виконати лише протягом кількох днів, вважаючи це за один день панщини. Вони також примушували селян працювати безплатно при осушенні боліт, очистці ставків тощо. Вся влада на селі належала шляхті, яка одночасно здійснювала й судочинство. Величезним лихом для селянства був голод, монополне право феодалів на млини і виробництво та продаж спиртних напоїв. Селяни змушені були виконувати повинності феодалові, духовенству і державі.

Жорстока експлуатація, різке погіршення економічного становища селян, сваволя та насильство над ними поміщиків зумовили посилення антифеодальної боротьби, яка проявлялася у різних формах. Найбільш поширеними з них були: подання скарг, втечі селян, по-

¹ Sala M. Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1847, Wien, 1867; Drdazki Moritz von Ostrow. Der Bauernkrieg vom Jahre 1846 in der österreichische Provinz Galizien. Wien, 1869; Франко І. Польське повстання в Галичині 1846 року.— Зоря, 1884, № 1—10, 14—19; Schnür-Perłowski S. Z przeszłości Galicyi, Lwów, 1895; його ж. Krwawa karta. Lwów, 1896; Ostaszewski-Barański K. Krwawy rok. Złoczów, 1896; Dembiński S. Rok 1846. Kronika dworów szlacheckich, Jasło, 1896; Limanowski B. Historia ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1846 r., Kraków, 1913; Kieniewicz S. Ruch chłopsko w Galicyi w 1846 roku, Wrocław, 1951; Wycech Cz. Powstanie chłopskie w roku 1846. Jakub Szał. Warszawa, 1955; Zychowski M. Rok 1846 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i Galicyi. Warszawa, 1956; Стеблій Ф. І. Селянський рух у Східній Галичині в 1846 р.— В зб.: З історії західноукраїнських земель. К., 1960. Т. 5; його ж. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; його ж. Східна Галичина і селянське повстання 1846 р.— МДК, 1971, № 5.

² Освободительные движения народов Австрийской империи. М., 1980, с. 78.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Початок кінця Австрії.— Твори, т. 4, с. 452.

трави панських посівів і лук, вирубування лісів, розправи над сільською старшиною, підпали панських садиб, гуралень та інших підприємств. Селяни також відмовлялися сплачувати державні податки, виконувати розпорядження адміністрації маєтків, ухилилися від рекрутчини, чинили опір виконанню феодалських повинностей тощо. Крім того, дедалі більш чітко проявлялася криза «верхів» — неспроможність поміщиків управляти по-старому. У Галичині в 40-х роках назріла революційна ситуація⁴.

Піднесення антифеодалного руху селянства намагалися використати для боротьби за національне визволення польських земель з-під гніту Австрійської монархії польські шляхетсько-буржуазні демократи, які готували збройне повстання. Вони всіляко згладжували класові суперечності і вважали за можливе створення загальнонаціонального фронту — від кріпака до поміщика. Сподіваючись, що шляхта піде на поступки селянам і очолить народні маси в національно-визвольній боротьбі, шляхетсько-буржуазні демократи викинули з своєї програми радикальні революційні лозунги. Їхня програма з аграрного питання була половинчатою і непослідовною. Поміщицьке землеволодіння залишалося недоторканим, а селянам планувалося надати право власності на ті землі, якими вони фактично володіли.

В таких умовах лише революційні демократи справді виражали інтереси селянства, прагнучи до повної ліквідації феодалських відносин революційним шляхом⁵.

Боючись, що народні маси першими піднімуться на боротьбу проти поміщиків, шляхетсько-буржуазне Польське демократичне товариство в січні 1846 р. прийняло рішення розпочати національно-визвольне повстання в ніч з 21 на 22 лютого. Непослідовність і нечіткість його програми і тактики, навмисне усунення від керівництва національно-визвольним рухом революційних демократів привели до того, що селяни до повстання не приєдналися і воно набрало характеру погано підготовленої шляхетської змови, приреченої з самого початку на невдачу⁶. Нечисленні й погано організовані шляхетські загони зробили спробу (18 лютого в Тарнівському окрузі, 21 — в інших) підняти повстання в Галичині проти Габсбургів. Але відсутність необхідних бойових і моральних якостей привела до того, що ці загони при найменших невдачах розпадалися.

Невдачу шляхетських повстанців селяни використали як привід до виступу проти поміщиків. Почавшись з роззброєння шляхетських загонів, селянське повстання незабаром переросло в масовий розгром поміщицьких маєтків та знищення їх власників. За кілька тижнів повстанці розгромили 474 панські двори і вбили 728 поміщиків, управителів та дрібних шляхтичів⁷.

У своєму розвитку повстання пройшло два етапи. На першому, що

⁴ Миллер И. С. Накануне отмены барщины в Галиции.— Ученые записки Института славяноведения АН СССР. М.-Л., 1949. Т. 1, с. 184.

⁵ Миллер И. С. Материалы к истории революционной агитации в Западной Галиции в 1846 г.— Краткие сообщения Института славяноведения. М., 1955. Вып. 14; Борис В. А. и Нефедов И. Н. К жизни и деятельности Юлиана Госляра (1820—1852).— Славянский архив, М., 1953; Борис В. Антифеодалная агитация в Східній Галичині в другій половині 30-х — на початку 40-х років XIX ст.— Архіви України, 1968, № 3; Стеблій Ф. І. До питання про антикріпосницьку агітацію польських буржуазних демократів у Східній Галичині в 30-х роках XIX ст.— Українське слов'янознавство, 1972. Вип. 6.

⁶ Нефедов І. М. До історії польського національно-визвольного повстання в Галичині в 1846 р.— Доповіді та повідомлення ЛДУ ім. І. Франка. 1958. Вип. 8, ч. 1, с. 97.

⁷ Выцех Ч. Воспоминания, статьи, исследования, М., 1965, с. 298, 377, 378.

розпочався в лютому і тривав до середини березня, селяни боролися з повстанськими шляхетськими загонами, здійснювали напади на поміщицькі маєтки.

Антифеодальне селянське повстання охопило широкі верстви населення Галичини. В ході боротьби формувалися великі загни, які очолили Я. Шеля, П. Жаба і К. Зузяк, В. Семпек і А. Генцак, брати Стремецькі, А. Дуткевич, Я. Дудзік, Піцак, Тварога, Струйвас та ін. Однією з основних проблем, яку прагнули вирішити галицькі селяни, було питання про земельну власність. Варто підкреслити, що вони розв'язували його радикальними засобами — захоплювали панську землю і ділили її між собою. «Для галицьких селян, — писав К. Маркс, — питання про власність зводиться до перетворення феодальної земельної власності в дрібнобуржуазну земельну власність. Воно має для них той самий смисл, який воно мало для французького селянства перед 1789 роком»⁸.

Найбільш активно діяли селяни Тарнівщини. З різних місцевостей округу до властей надходили повідомлення про напади селян на садиби поміщиків і священників, вбивства феодалів та їх слуг, сутички селянських загонів з урядовими військами. Всього тут було розгромлено 89,1% садіб феодалів⁹. Особливо виділявся загін під керівництвом Я. Шелі, основним місцем перебування якого стало с. Смажова. Селяни під його керівництвом розгромили 30 маєтків і вбили 48 поміщиків. Загалом район діяльності Я. Шелі охоплював 50 сіл: 33 — в Ясельському і 17 — в Тарнівському округах¹⁰.

Другим значним осередком селянського руху були околиці Ценжкович, Горлиць і Нового Сонча. Тут діяв селянський загін під керівництвом Кориґи. Район його діяльності поширювався на частину Бохенського, Ясельського і Новосандецького округів. Віце-президент губернського управління Л. Лазанський у своєму зверненні до населення Новосандецького округу закликав селян припинити виступи і погрожував суворо карати тих, хто не виконуватиме феодальних повинностей¹¹. Проте, незважаючи на заклики австрійської адміністрації, антифеодальні заворушення тривали. Так, селянський загін під керівництвом Янохи розгромив 92 маєтки. За кількістю розгромлених поміщицьких маєтків Новосандецький округ йшов відразу за Тарнівським — 77,5%¹². У лютому 1846 р. було здійснено напади на фільварки у Вісньовій, Новій Вербі, Кобельниках і Венглювці Бохенського округу, що належали казні¹³.

На боротьбу з феодальним гнобленням піднялося також селянство Східної Галичини. Найбільш активно виступили селяни Сяпоцького округу. В ході повстання тут було розгромлено 12,9% поміщицьких дворів¹⁴. У Самбірському окрузі проти шляхти виступили селяни маєтку Велика Горожанка, до якого належало 6 сіл. Слідом за ними

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Моралізуюча критика і критикуюча мораль. — Твори, т. 4, с. 291.

⁹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 50, арк. 2819; спр. 52, арк. 3384; спр. 54, арк. 4992; спр. 55, арк. 5180; спр. 59, арк. 6914, 7529.

¹⁰ Wyczech Cz. Powstanie chłopskie..., s. 145—146; Zychowski M. Rok 1846..., s. 217.

¹¹ ЦДА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 53, арк. 3938.

¹² Schnür-Perłowski St. Z przeszłości Galicyi (1772—1862). Lwów, 1895, s. 438.

¹³ Rok 1846 w Galicyi. Materiały źródłowe. Zebrali i opracowali Józef Sieradzki i Czesław Wyczech. Warszawa, 1958, s. 185—186.

¹⁴ Стеблій Ф. І. Східна Галичина і селянське повстання 1846 р. — УІЖ, 1971, № 5, с. 23.

виступило селянство Перемишльського, Бережанського та Станіславського округів.

Австрійські власті особливо боялися поширення повстання в Східній Галичині. Керівник губернського управління Ф. Кріг у листі до генерал-губернатора Ф. д'Есте вимагав збільшення чисельності військ у цьому регіоні, мотивуючи це тим, що українське селянство у боротьбі проти шляхти є більш небезпечним, ніж польське в Західній Галичині, і його важче приборкати¹⁵.

Для придушення селянських виступів направлялися військові каральні загони, в яких налічувалося від кількох десятків до кількох сотень солдатів¹⁶. Селянські виступи придушувалися надзвичайно жорстоко. Так, у с. Лубне Перемишльського округу селяни, які чинили опір військовій команді, «були на місці убиті»¹⁷. Та спроби властей придушити селянське повстання на самому його початку не вдалися. Воно поширювалося й далі.

Боротьба селян носила в основному стихійний характер, але її аналіз у різних місцевостях дає змогу виділити загальні риси та особливості, що були характерними для всього регіону. Найчастіше на маєток нападали селяни з кількох сусідніх сіл. В одному випадку такий напад був одноразовим актом і після цього загін розпадався. В іншому — селяни не обмежувалися розгромом «свого» маєтку, а брали участь у нападах на кілька маєтків. Найвищою формою селянської організації було утворення в окремих місцевостях селянського самоврядування. Подекуди під час нападів на панські садби селяни влаштовували суд над поміщиками¹⁸. Мали місце випадки руйнувань поміщицьких гуралень.

На першому етапі повстання головний удар селяни спрямували проти поміщиків і духовенства, яке перебувало в союзі з ними. Селяни сподівалися, що із ліквідацією феодалів буде скасована і панщина. Вони прагнули не тільки скинути з себе ярмо феодальних повинностей, а й добивалися поділу панської землі та наділення нею безземельних і малоземельних селян.

З другої половини березня 1846 р. почався другий етап селянського руху, характерною рисою якого була відмова селян від виконання панщини та інших повинностей. Це найбільшого поширення набуло в Ясельському і Тарнівському округах, де діяв загін Я. Шелі. 1 квітня він від імені 50 громад подав прохання до Крайової президії, в якому було викладено скаргу на те, що окружні власті в Тарнові й Яслі наказують селянам й надалі відробляти панщину, застосовують військову силу, використовують духовенство, яке проповідує покірність поміщикам і погрожує селянам карами. В проханні стояла конкретна вимога: обмеження панщини до одного дня на рік від морга землі і заміна решти на чинш. Далі в ньому говорилося: «Якщо ця прозьба не дала б результатів, то краще б нам забрали життя, ніж ми маємо повертатися до колишніх надзвичайних панщизняних робіт»¹⁹. Я. Шеля твердив, що шляхта повинна володіти лише тими землями, які сама може обробити.

Австрійські власті були дуже стурбовані його діяльністю. Ясельський староста Рейсс у березні 1846 р. звернувся до губернських вла-

¹⁵ Там же, с. 24—25.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 49, арк. 2483; Класова боротьба селянства Східної Галичини (1772—1849): Документи і матеріали. К., 1974, с. 312, 329, 330, 333, 334, 340, 346.

¹⁷ ЛНБ АН УРСР, Відділ рукописів, ф. 46, Жел. 53/п 2, арк. 36.

¹⁸ Rok 1846 w Galicyi. Materiały źródłowe, s. 267.

¹⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 49, арк. 2484.

стей з пропозицією про арешт Я. Шелі. «Якщо поширенню його впливу не буде покладено край,— писав він,— то піддані побачать, що й самі зможуть урядувати»²⁰. Скарги на селянського ватажка надходили від Жешівського старости і церковних властей. У квітні Я. Шелю було заарештовано й ув'язнено в Тарнові. Намагаючись знешкодити революціонізуючий вплив Шелі на селян Західної Галичини, власті відправили його в буковинське с. Сольку, де проживали німецькі колоністи.

Та селянські заворушення в Тарнівському окрузі не припинялися. Селяни не підкорялися наказам властей, чинили опір військовим командам. Коли один з окружних комісарів наказав селянам виконувати розпорядження поміщика і відробляти панщину, вони відповіли: «...Ми не потребуємо тут жодного пана і панщини робити не будемо»²¹.

Щоб придушити селянський рух, австрійський уряд звинуватив ряд заходів. 13 квітня був виданий імператорський декрет, згідно з яким скасовувалися літні помічні дні, гужова повинність, селяни одержали право подавати скарги на поміщиків безпосередньо окружному управлінню, минаючи панський двір, як першу інстанцію. Але панщина залишалася й надалі. Декрет попереджав, «що насильства і відмова від виконання повинностей... суворо каратимуться»²². Він викликав велике незадоволення у селян, які сподівалися на повну ліквідацію панщини. Заворушення охопили як західні, так і східні округи Галичини. На придушення виступів уряд відправив на села військові каральні експедиції, що влаштували жорстокі розправи над селянством. «Військо наводить порядок навіть з гарматами,— писав поміщик О. Батовський.— Свавільних селян б'ють, даючи по 100 і більше батогів»²³.

Для проведення пацифікації в Галичині було скоцентовано 55 763 чол. війська і 36 гармат²⁴. Розпочалася вона 14 квітня в Тарнівському, а слідом за ним в інших округах регіону. Тарнівський староста Брайнль повідомляв Краєву президію, що військові команди для придушення опору селян щодо виконання панщини застосовували екзекуції в таких громадах, як Ястржембка Стара, Домброва, Олесно, Цвіків, Сважів, Дульча Велька, Радомисль, Страшенци, Бітушова, Келяновичі, Унішова, Ковальова, Баранів, Пільзно²⁵. Згаданий вище О. Батовський в одному з листів писав, що селяни не хочуть відробляти панщину, яка, за їх словами, «на десять років наперед відроблена»²⁶.

В окремих селах військо змушене було перебувати по кілька тижнів підряд. Губернський секретар Ф. Гоппе з м. Сянока доповідав губернському управлінню про те, що «багато громад, незважаючи на урочисті обіцянки, знову відмовлялись від панщини, як тільки окружний чиновник зі своєю військовою асистенцією покидав село»²⁷.

Сяноцьке окружне управління в донесенні Краєвій президії від 10 травня 1846 р. інформувало, що двічі доводилося проводити екзекуції у 19 селах округу. Всього ж жорстокі репресії проти селян було застосовано у 48 селах округу²⁸.

На другому етапі повстання значно активізувало боротьбу се-

²⁰ Wyciecz Cz. Powstanie chłopskie..., s. 153.

²¹ ЛНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Баворовських, оп. 1377, 1244.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 50, арк. 2644.

²³ ЛНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Баворовських, оп. 1380, арк. 159.

²⁴ Kiepieniewicz S. Ruch chłopski..., s. 301.

²⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 50, арк. 2679; спр. 51, арк. 3007.

²⁶ ЛНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. Баворовських, оп. 1380, арк. 161.

²⁷ Класова боротьба селянства Східної Галичини. Документи і матеріали, с. 287.

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 51, арк. 3127; спр. 52, арк. 3693.

лянство Східної Галичини. Воно також масово відмовлялося виконувати панщину та інші феодалні повинності. Весною 1846 р. 150 громад цього регіону припинили відбувати панщину. Революційна відозва, що поширювалася в одному із сіл, закликала селян до боротьби із шляхтою: «Озбройтеся ножами і косами і винищуйте всіх, хто наважується вам наказувати. Лише тоді будете вільними і щасливими. ...Від сьогодні припиніть відробляти панщину»²⁹.

Почастішали випадки відмови селян від виконання панщини в Золочівському окрузі. Протягом тривалого часу боролися з поміщиками за право користуватися лісом, відмовлялися відбувати панщину, сплачувати чишш громади містечка Станіславчика, сс. Бордуляки і Монастирка. Проти них було послано військову команду, в якій налічувалося 166 солдатів³⁰. Вперто чинили опір виконанню феодалних повинностей громади сіл Суходоли і Дуб'є. Каральні військові загоны було послано проти селян фільварків та Словіти³¹.

Активізувалася боротьба проти феодалного гноблення на Самбірщині. Селяни с. Дорожева відмовлялися виконувати роботи за примусовим наймом. Проти них було послано 150 солдатів. Незважаючи на те, що 33 селянина зазнали тілесних покарань, вся громада й надалі відмовлялася виконувати вказані роботи. Селяни Д. Дворян і Д. Дудинський заявили: «Посічіть нас на кавалці, а не будемо за гроші робити, бо так вирішила громада»³². Відмовилися виконувати феодалні повинності громади Дублян і Кранцберга. На придушення опору туди було направлено військову команду. Каральні військові загоны були послані також проти селян Горожани, Горожанки, Бісковичів, Саски, Ричигова, Підвисоцького, Новосілки, Угерців Незабитовських³³.

Не менш напруженим було становище і в інших округах Східної Галичини. Так, у червні відмовилися виконувати феодалні повинності 21 громада в Бережанському і майже одночасно 14 громад в Станіславському округах³⁴. Ці виступи також були придушені військовою силою. Та, незважаючи на це, селяни продовжували боротьбу. Під час жнив у багатьох маєтках вони знову відмовилися виконувати панщину. Поміщики змушені були наймати за плату на жнива селян з сусідніх маєтків. Такі випадки мали місце в Тернопільському та Чортківському округах. Подекуди на поміщицьких полях урожай збирали паймані солдати³⁵.

Заворушення селян не припинялися і восени 1846 р. Вони й надалі виступали проти виконання панщини та інших феодалних повинностей. Спроби властей зламати опір селян зазнали поразки.

Однією з форм боротьби селянства проти феодално-кріпосницького гноблення були підпали житлих і господарських поміщицьких будівель. Збільшилася кількість сутичок селян з урядовими збройними силами. У пресі зазначалося, що коли б уряд не тримав Галичини в стані облоги і не зосередив величезних мас війська, випадки відвертого опору були б набагато чисельнішими і кривавішими. Більше того, деякі газети висловлювали думку, що у відносинах з селянством

²⁹ Класова боротьба селянства Східної Галичини. Документи і матеріали, с. 272—273.

³⁰ Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст., с. 174.

³¹ Класова боротьба селянства Східної Галичини. Документи і матеріали, с. 341—343.

³² Там же, с. 328.

³³ Там же, с. 311—312, 343.

³⁴ Там же, с. 327, 330—332.

³⁵ Zuchowski M. Rok 1846., s. 325—326.

«треба запровадити щось конкретне, бо селяни не дають змоги відбутися обіцянками»³⁶.

Селяни вдавалися до вирубування лісів і потрав угідь феодалів, нападали на поміщицькі садиби. Окружному комісарові, який прибув у с. Седліска Тарнівського округу, вони заявили: «Обдурювали нас обіцянками про ліквідацію панщини, роздачу нам поміщицької землі, але не виконуєте своїх обіцянок, тому ми вас і не думаємо слухати, бо не боїмося нікого»³⁷.

В ході повстання посилилася боротьба селян проти духовенства, яке тісно співробітничало з властями і вороже ставилося до боротьби народних мас. Селянство, перекопуючись у тому, що духовенство є таким же експлуататором, як і феодали, виступило проти нього. Значною була кількість нападів селян на плєбанії (52) і костьоли. В парафіяльній хроніці с. Дзекановичі Тарнівського округу під 1846 р. записано: «Селянство кинулося на шляхетські двори, грабуючи і знищуючи все, не виключаючи костьолів»³⁸.

Спільними зусиллями властей, поміщиків і духовенства, застосовуючи жорстокі репресії, селянське повстання восени 1846 р. було придушене. Щоб розрядити обстановку в краї, уряд вжив деякі заходи. 25 листопада 1846 р. було видано три циркуляри, згідно з якими селяни мали право продавати земельні наділи, передавати їх у спадщину, заставляти до $\frac{2}{3}$ їх вартості. Щоправда, поміщики залишалися верховними власниками цих наділів³⁹. Але й це не допомогло. Окремі виступи і заворушення продовжувались і в наступні роки.

Селянське повстання 1846 р. у Галичині — одна з найяскравіших сторінок антифеодальної боротьби народних мас у першій половині ХІХ ст. Могутня хвиля цієї боротьби стала однією з вирішальних передумов скасування панщини не тільки в Галичині, а й у всій Австрійській монархії під час буржуазно-демократичної революції 1848 р. Більше того, повстання вплинуло на активізацію боротьби народних мас всієї імперії Габсбургів, сприяло посиленню антифеодального руху в ряді інших країн, справило вплив на громадсько-політичну думку країн Європи.

*

³⁶ Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego, 5.IX. 1846; 22.IX. 1846.

³⁷ Dembiński S. Rok 1846. Kronika dworów szlacheckich, s. 91.

³⁸ Rok 1846 w Galicyi. Materiały źródłowe, s. 22, 134.

³⁹ Стеблій Ф. І. Селянський рух у Східній Галичині в 1846 р., с. 55.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИЦТВ УКРАЇНСЬКОГО ШТАБУ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА ФРОНТАХ

Ю. В. БАБКО (Київ), А. В. КЕНТІЙ (Київ)

Народна війна в тилу німецько-фашистських військ стала невід'ємною частиною боротьби радянського народу з агресором. За завданням ЦК ВКП(б) безпосереднє керівництво партизанським рухом на тимчасово окупованій території через свої оперативні групи здійснювали партійні комітети, відділи та управління Народного комісаріату внутрішніх справ, військові ради фронтів та армій¹.

¹ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 4, с. 125.

Навесні 1942 р. у зв'язку з розширенням масштабів дій народних месників одним з невідкладних завдань стала централізація керівництва збройною боротьбою у ворожому тилу. Численні пропозиції з цього питання надходили до ЦК ВКП(б) від військових рад фронтів, ЦК компартій союзних республік, обкомів партії. На їх підставі Державний Комітет Оборони СРСР (ДКО СРСР) 30 травня 1942 р. ухвалив постанову про створення при Ставці Верховного Головнокомандування (ВГК) Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР). Для безпосереднього керівництва партизанськими загонами та з метою організації їх взаємодії з частинами Червоної Армії було сформовано фронтові штаби партизанського руху — Брянський, Західний, Калінінський, Ленінградський, Карело-Фінський — при військових радах зазначених фронтів, а також Український штаб партизанського руху (УШПР) при Військовій раді Південно-Західного напрямку².

Всі штаби підпорядковувалися ЦШПР та військовим радам відповідних фронтів. До їх складу входили представники військового командування та місцевих партійних органів. Штаби партизанського руху (ШПР) діяли в межах певних фронтів, армій (зокрема Український штаб партизанського руху — в районі Південно-Західного та Південного фронтів, західних областей України, Криму та Молдавської РСР).

Всі ці заходи дали можливість створити чітку систему спеціальних органів керівництва партизанським рухом, головним завданням яких була організація планомірної та цілеспрямованої всенародної збройної боротьби в тилу ворога. В ній важливе місце належало фронтовим ШПР, завдяки яким здійснювалася взаємодія партизанських загонів з радянськими військами. Вони також займалися питаннями планування та управління бойовими діями в тилу противника.

Діяльність фронтових ШПР, а згодом і створених на їх базі представництв штабів партизанського руху ще не знайшла належного висвітлення в історичній літературі. В ряді спеціальних досліджень мова йде лише про сам факт організації цих специфічних органів³. Автори даного повідомлення вбачають своє завдання в тому, щоб на підставі документальних джерел показати роль і місце представництв ШПР у героїчній боротьбі радянських патріотів проти окупантів.

Вже на початку своєї діяльності штаби партизанського руху зіткнулися з труднощами організаційного характеру. Вони пояснювалися насамперед тим, що в оперативні межі фронтів нерідко входила територія різних областей і республік. Підпорядкування партизанських формувань, в одному випадку, фронтовим ШПР, а в другому — місцевим партійним органам, привело на практиці до децентралізації керівництва бойовими операціями, негативно вплинуло на їх ефективність. Тому необхідно було терміново вдосконалювати організаційні форми керівництва всенародним рухом для того, щоб не лише поліпшити координацію дій партизанських загонів у межах певних районів, а й водночас забезпечити тісний зв'язок з фронтовим командуванням.

Першим кроком у цьому напрямі стало перетворення наприкінці червня 1942 р. УШПР з фронтового в республіканський штаб партизанського руху. У вересні 1942 р. ДКО СРСР прийняв рішення про створення інших республіканських, а також обласних ШПР. Вони підпорядковувалися ЦШПР, ЦК компартій союзних республік, обкомам пар-

² Там же, т. 5, с. 284.

³ Абсаямов М., Андрианов В. Организация партизанских сил и формы руководства их боевой деятельностью в Великой Отечественной войне.— Воспитно-исторический журнал, 1966, № 9; Лесняк Г. Совершенствование руководства партизанским движением.— Воспитно-исторический журнал, 1967, № 7; Андрианов В. Оперативное использование партизанских сил.— Воспитно-исторический журнал, 1969, № 7

тії. Водночас ДКО СРСР реорганізував фронтові штаби партизанського руху, створивши представництва ЦШПР⁴. У грудні аналогічні представництва було сформовано на Воронезькому, Південно-Західному й Сталінградському фронтах.

Таким чином, восени 1942 р. у загальних рисах було завершено складний процес створення мобільної системи координації бойових дій партизанів на тимчасово окупованій території СРСР. Її значення полягало, по-перше, в посиленні ролі місцевих партійних організацій у керівництві партизанським рухом; по-друге, в підпорядкуванні завдань всенародної збройної боротьби у ворожому тилу стратегічним планам Ставки ВГК.

У лютому 1943 р. після розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом Червона Армія вийшла до східних районів Української РСР. Створилися сприятливі умови для дальшого розгортання партизанської війни на території республіки. В зв'язку з цим ЦШПР для поліпшення координації бойових дій партизанів підпорядкував УШПР свої представництва на Південно-Західному і Сталінградському фронтах.

Досвід їх діяльності підтвердив доцільність наближення органів керівництва боротьбою народних месників до оперативних районів. Тому в березні 1943 р. за рішенням ДКО СРСР представництва ЦШПР на Воронезькому, Південно-Західному й Південному (колишній Сталінградський) фронтах були повністю передані під контроль УШПР. Український штаб партизанського руху направив у ці органи своїх керівних працівників з метою налагодження зв'язку, уточнення бойових завдань, подання активної допомоги й т. ін. Представництва УШПР при військових радах фронтів підпорядковувалися безпосередньо УШПР і через нього (в оперативному відношенні) — фронтовому командуванню. Начальники штабів представництва УШПР були включені до складу військових рад фронтів, що значно піднесло їх роль у вирішенні важливих завдань розвитку партизанського руху у ворожому тилу.

Представництва мали таку організаційну структуру: оперативне, розвідувальне відділення, а також відділення зв'язку, кадрів, матеріально-технічного забезпечення, фінансове, загальноотаємне, шифрувальне⁵. При них також функціонували пересувний радіовузол та учбовий пункт для формування й навчання резервів партизанських кадрів. У штаті представництва налічувалося 64 чол. військовослужбовців та осіб вільного найму, в тому числі 28 чол. у відділеннях, 36 — у пересувному радіовузлі⁶. У складі представництва УШПР на Південно-Західному фронті діяв і політвідділ, створений відповідно до домовленості з політуправлінням фронту.

Наприкінці червня 1943 р. ДКО СРСР розробив заходи щодо спрощення структури й скорочення штату представництв УШПР. Їх чисельність дещо зменшилася. Було визнано за доцільне ліквідувати окреме розвідувальне відділення й передати його функції оперативному. В зв'язку з розширенням підготовки партизанських кадрів у спецколах УШПР було розформовано учбові пункти представництв. Підлягали також ліквідації посади начальників радіовузлів. Радіостанції, які входили до складу останніх, безпосередньо підпорядковувалися на-

⁴ История второй мировой войны 1939—1945. М., 1975. Т. 5, с. 287.

⁵ Андрианов В. Оперативное использование партизанских сил.— Военно-исторический журнал, 1969, № 7, с. 23, 25.

⁶ ПА ИП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 54, арк. 9—10.

чальникам відділень зв'язку. В такому вигляді штати й структура представництв проіснували до кінця війни.

Ці органи Українського штабу партизанського руху організували свої оперативні групи при військових радах окремих армій. Спираючись на них, представництва мали змогу більш оперативно й конкретно керувати бойовими діями партизанів.

Крім оперативних груп, у ряді випадків було створено тимчасові оперативні групи чисельністю 8—12 чол., які засилялися у ворожий тил з метою розвитку партизанського руху. Їх завданням було встановлювати зв'язок з діючими на окупованій території місцевими партизанськими загонами й групами, організувати з числа радянських патріотів нові бойові одиниці, навчати методам ведення партизанської війни, перевіряти виконання наказів і розпоряджень представництв УШПР і т. п.

Функціональні обов'язки структурних підрозділів представництв регламентувалися особливим положенням, затвердженим Центральним штабом партизанського руху⁷. Оперативні відділення повинні були вивчати райони бойових дій і розробляти на підставі цього плани використання партизанських загонів і груп (в тому числі організації й проведення диверсій), здійснювати заходи, спрямовані на розвиток партизанського руху й створення нових бойових формувань у ворожому тилу, поширювати досвід всенародної боротьби, перевіряти стан боездатності загонів. У коло обов'язків розвідувального, а згодом оперативного відділення входили організація всіх видів розвідки з метою одержання інформації про ресурси та плани пересування й дислокацію військ противника.

Діяльність відділення зв'язку спрямовувалася на встановлення й підтримання постійного зв'язку представництв з УШПР та партизанськими формуваннями, організацію радіомережі у ворожому тилу. Відділення матеріально-технічного забезпечення займалися питаннями постачання зброї, боєприпасів, медико-санітарного та іншого майна, а також евакуації і лікування поранених та хворих партизанів. Відділення кадрів відбирало й укомплектовувало відповідними кадрами партизанські загопи та групи, вело персональний облік усіх бійців, готувало матеріали про їх нагородження тощо.

Важливе місце в повсякденній діяльності представництв належало радіовузлам, які були основним каналом зв'язку з УШПР, військовими радами фронтів, оперативними групами й формуваннями. До складу радіовузлів входило дві—три радіостанції типу РАФ і РСБ, у тому числі й змонтовані на автомашинах. Їх мінімальне середньодобове навантаження становило 15—20 годин. В 1943 р. представництво штабу на Південному, 4-му й 1-му Українських фронтах мало радіозв'язок з 25, у 1944 р. — з 76, а в 1945 р. — з 68 кореспондентами. Радіовузел представництва УШПР на Південно-Західному і 3-му Українському фронтах у 1943—1944 рр. обслуговував 112 кореспондентів, у тому числі 61 — у ворожому тилу⁸.

Активне використання радіозв'язку висувало високі вимоги до шифрувальної служби. Від правильного функціонування останньої багато в чому залежало збереження військової таємниці, якість одержуваної від партизанів розвідувальної інформації. Шифрувальники — радисти проходили спеціальну підготовку безпосередньо на місцях. За 1943—1945 рр. представництва УШПР підготували 131 спеціаліста⁹.

⁷ Центральний партійний архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, спр. 1, арк. 64.

⁸ ПА ІПІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 24, арк. 199—200.

⁹ Там же, арк. 200—201; спр. 54, арк. 35—36.

Значну організаційну роботу проводили й учбові пункти, які займалися питаннями формування та навчання партизанських кадрів. За роки війни представництва УШПР підготували близько 4000 чол.¹⁰ Вони діяли у ворожому тилу в складі партизанських загонів і груп. Поряд з курсантами спецкіл ЦШПР і УШПР учбові пункти були основним джерелом комплектування загонів народних месників. Після розформування учбових пунктів навчанням партизанів займався командний склад відділень представництв.

Важлива роль в розвитку партизанського руху в прифронтовій смузі відводилася оперативним групам представництв. Вони діяли згідно з щомісячним планом, який затверджувався командуючим армією та одним з членів військової ради й погоджувався з представництвом УШПР. У ньому вказувалися основні завдання оперативних груп, розроблялися практичні заходи з метою їх максимального, продуктивного використання. Зв'язок оперативних груп з представництвом УШПР підтримувався як за допомогою радіо, так і шляхом направлення спеціальних зв'язківців. Начальники груп щомісячно, в зазначений строк, особисто прибували в штаб представництва з доповідями про проведену роботу, а також з планами діяльності на наступний період.

Начальники груп здійснювали загальне керівництво роботою підпорядкованого їм особового складу й несли відповідальність перед представництвом УШПР за організацію партизанського руху у встановленому районі. Один із старших оперуповноважених був заступником начальника групи з питань розвідки. Він інструктував розвідників, готував одержані від них матеріали для передачі в штаб армії та представництво УШПР. Другий старший оперуповноважений керував підготовкою й навчанням партизанів, розробляв завдання для окремих загонів та груп, які готувалися до переходу лінії фронту. Два оперуповноважені займалися безпосереднім переправленням партизанських загонів і груп у тил ворога, переформуванням тих бойових одиниць, які повернулися з ворожого розташування, а також питаннями організації їх матеріально-технічного й продовольчого забезпечення.

В березні 1943 р. УШПР визначив основні напрями діяльності представництв по керівництву партизанським рухом у межах певного району бойових дій. Вони мали завдання організувати та переправляти нові загони та диверсійно-розвідувальні групи у ворожий тил, сприяти взаємодії партизанів з частинами Червоної Армії, встановлювати й підтримувати зв'язки з діючими партизанськими загонами і групами, подавати їм допомогу, а також евакуювати поранених і хворих бійців у радянський тил тощо¹¹.

Оперативні межі представництв УШПР, звичайно, залежали від району воєнних дій. Проте штаб, виходячи із завдань розвитку партизанського руху, що були зв'язані із створенням нових фронтів, змінював основні напрями діяльності своїх представництв і перерозподіляв між ними партизанські сили. Ці питання УШПР погоджував з Генеральним штабом Червоної Армії і ЦК КП(б)У. В січні 1944 р. УШПР з метою поліпшення керівництва партизанською боротьбою у смузі дій 2-го Українського фронту (до 20 жовтня 1943 р. — Степовий фронт) перевів сюди представництво з 1-го Українського, підпорядкувавши йому два з'єднання та п'ять загонів і груп¹².

Восени 1944 р., коли Радянська Україна була визволена від ні-

¹⁰ УІЖ, 1981, № 1, с. 82.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 39, арк. 152—154.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 12, спр. 62, арк. 27.

мецько-фашистських загарбників і Червона Армія перенесла бойові дії за межі нашої країни, представництво УШПР на 3-му Українському фронті було розформовано¹³. Водночас для поліпшення керівництва радянськими партизанськими формуваннями, які перебували на території Чехословаччини та Угорщини, було визнано за доцільне зберегти інші представництва. На початку вересня 1944 р. після створення 4-го Українського фронту штаб перевів сюди своє представництво з 2-го Українського фронту. Представництво УШПР на 1-му Українському фронті існувало до лютого 1945 р., а на 4-му Українському — до травня 1945 р.*

Представництва УШПР при військових радах фронтів очолювали кваліфіковані керівники: генерал-майор В. А. Андреев (4-й Український фронт), генерал-майор О. П. Асмолов (Південно-Західний і 3-й Український фронт), Герой Радянського Союзу підполковник І. М. Бовкун (4-й і 1-й Українські фронти), підполковник П. А. Метельов (Воронезький, Південний та 4-й Український фронти), підполковник Г. О. Перекальський (Південний фронт), полковник В. С. Погребенко (Воронезький, 1-й, 2-й і 4-й Українські фронти), полковник І. Г. Старинов (Південний фронт).

Представництвам відводилася помітна роль у загальних заходах УШПР по розвитку партизанського руху. Згідно з планом бойових дій партизанів України на весняно-літній період (1943 р.), затвердженим ЦК ВКП(б), перед представництвами УШПР було поставлене відповідальне завдання організувати й переправити за лінію фронту — на територію Дніпропетровської, Київської та Чернігівської областей — 31 організаторсько-диверсійну групу з метою проведення диверсій на основних залізничних комунікаціях у тилу німецько-фашистських військ¹⁴.

УШПР постійно тримав під своїм контролем бойову діяльність представництв і на підставі реальної оцінки становища на фронтах уточнював їх конкретні завдання, розробляв рекомендації, спрямовані на поліпшення методів і форм керівництва всенародною боротьбою, зокрема найбільш ефективного використання партизанських загонів та груп, підвищення результативності їх ударів по противнику.

Влітку 1943 р. УШПР рекомендував своєму представництву на Південному фронті ширше залучати радянських патріотів, що діяли на території Донбасу, до участі в диверсійних акціях на залізничних станціях, промислових підприємствах, інших об'єктах стратегічного призначення. Представництву пропонувалося посилити роботу по зміцненню зв'язків з місцевими підпільними організаціями, регулярно направляти їм зброю, вибухівку тощо.

УШПР постачав представництва різними оперативними матеріалами, в яких було узагальнено досвід партизанської боротьби. Серед них особливо важливе значення мали інструкції з питань формування груп, підбору керівних кадрів, відновлення зв'язку із загонами народних месників, які перебували за лінією фронту.

Успішна діяльність представництв насамперед залежала від конкретної допомоги з боку штабу у питаннях створення й матеріально-технічного оснащення партизанських формувань. Спецшколи УШПР готували кваліфіковані кадри спеціалістів — організаторів збройної

¹³ Там же с. спр. 63, арк. 177.

* Згідно з рішенням ЦК КП(б)У УШПР ліквідувався з 1 січня 1945 р. Для проведення цього заходу на базі штабу було створено групу по розформуванню УШПР, яка діяла до 1 липня 1946 р.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 38, арк. 86—87.

боротьби радянських патріотів на тимчасово окупованій території, мінерів-підричників, радистів. УШПР забезпечував радіоапаратурою партизанські загони й групи, які закидалися у ворожий тил. В окремих випадках штаб виділяв у розпорядження представництв транспортні літаки.

Представництва УШПР працювали у тісному контакті з військовими радами фронтів, за вказівками яких партизанським загонам і групам направлялися зброя, боєприпаси, медикаменти, продовольство, обмундирування, автотранспорт. Військові ради виділяли літаки для перекидання за лінію фронту людей і вантажів, а також залучали до цієї справи літаки транспортної, а іноді — авіації дальньої дії. На підставі їх рішень відділи кадрів фронтів та армій подавали активну допомогу представництвам з питань укомплектування штатів, формування загонів і груп.

Деякі проблеми представництва УШПР вирішували на місцях спільно з партійними та радянськими органами. При сприятливих умовах проводилася заготівля продуктів харчування, спорядження тощо. Частину своїх потреб вони задовольняли за рахунок шефської допомоги з боку трудящих ряду союзних республік. У 1943—1944 рр. представництво штабу на 3-му Українському фронті одержало для партизанів значну кількість продовольства й зимових речей від трудящих Вірменії, Узбекистану, Східно-Сибірської області РРФСР.

Бойова діяльність представництв УШПР здійснювалася на підставі щомісячних планів (інколи розроблялися на два місяці), які погоджувалися з Українським штабом партизанського руху й затверджувалися командуючим фронтом та одним із членів військової ради. Крім основних завдань, які стояли перед представництвом, у планах було накреслено й конкретні заходи по їх виконанню. Зокрема, вони стосувалися перекидання у ворожий тил загонів та диверсійно-розвідувальних груп, передислокації в інші райони, подання активної допомоги партизанським формуванням.

У ході виконання оперативних планів представництво, наприклад, яке діяло на Південному фронті, практикувало відрядження своїх співробітників з числа офіцерів оперативних відділень у спеціальні групи. Вони направляли роботу групи, встановлювали контроль за своєчасною передачею радянському командуванню оперативної та розвідувальної інформації.

Поряд з навчанням особового складу й формуванням партизанських загонів одним з найважливіших завдань представництв було закидання партизанів у ворожий тил. У цьому напрямі діяли всі їх структурні підрозділи. Перед відправленням за лінію фронту партизанські загони й групи одержували наказ, в якому вказувався конкретний оперативний район і основні напрями дій на ворожих комунікаціях. Керівництво діючими формуваннями здійснювалося за допомогою радіо. Розвідувальні та диверсійні групи забезпечувалися необхідним бойовим спорядженням, а також зразками документів, якими користувалися окупанти.

Кількісний склад партизанських формувань, методи та форми їх дій залежали як від поставлених перед ними завдань, так і від характеру місцевості, на території якої вони дислокувалися. Представництва організовували партизанські загони, полки, батальйони, групи та спецгрупи, а також з'єднання й бригади (з другої половини 1943 р). На час закидання цих бойових одиниць у ворожий тил в їх складі налічувалося: в партизанських загонах і групах — від 10 до 30 чол., в організаторських і диверсійних групах — від 6 до 12 чол., розвідуваль-

них — від 3 до 6 чол. Загони й групи постійно поповнювалися новими бійцями. Так, диверсійно-розвідувальна група під командуванням О. І. Костелова представництва УШПР на 2-му Українському фронті за період перебування за лінією фронту — з 7 червня по 10 вересня 1944 р. — перетворилася в загін, у складі якого було 72 чол.¹⁵ Були випадки, коли партизанські формування, в свою чергу, розпадалися й на невеликі диверсійні групи.

Основними бойовими одиницями представництв УШПР, що засилювалися у вороже розташування, були загони й організаторсько-партизанські групи. На Південно-Західному й 3-му Українському фронтах вони, наприклад, становили більше половини діючих формувань, а їх чисельність дорівнювала 779 чол. — із загальної кількості 1114 партизанів¹⁶. Частина їх діяла безпосередньо у прифронтовій смузі й після 5—10 днів перебування у ворожому тилу поверталася на базу. Подібна організація бойової діяльності не вимагала створення за лінією фронту партизанських баз, давала можливість легко розв'язувати завдання матеріально-технічного постачання партизанів.

Навесні 1943 р. представництво УШПР на Південно-Західному фронті з метою посилення ударів по противнику вирішило організувати 3 партизанські полки — кожний чисельністю 450 чол. — і 2 окремих батальйони — 120 чол. — для дій у глибокому тилу ворога¹⁷. Проте стабілізація лінії фронту на річці Міус та висока щільність оборони гітлерівців на цьому рубежі не дали змоги вивести у вороже розташування такі значні формування. Представництва УШПР відмовилися від створення великих партизанських загонів і зосередили головну увагу на закиданні у тил противника мобільних загонів, організаторсько-партизанських і диверсійно-організаторських груп по 8 — 15 чол.

Поряд з вдосконаленням організаційної структури представництва УШПР вели пошук доцільних тактичних форм боротьби з окупантами. В той час, як на Воронезькому й частково Південно-Західному фронтах, де в тилу ворога зустрічалися лісові масиви, могли діяти великі загони, на Південному фронті в умовах степової місцевості Донбасу такої можливості не існувало. Тому перед партизанами, які діяли на цій території, було поставлене завдання організувати диверсії на залізничному транспорті, промислових підприємствах, військових об'єктах. Досвід діяльності представництва УШПР на Південному фронті довів, що відкриті бойові дії партизанських загонів і груп, які не мали сховищ, були приречені на невдачу й приводили до серйозних втрат. У зв'язку з цим у ворожий тил засилювалися невеликі диверсійні групи чисельністю 5—8 чол.

Однією із складних проблем розвитку партизанського руху був вибір засобів закидання загонів народних месників у розташування німецько-фашистських військ. Особливого значення проблема набувала на тих ділянках фронту, де в тилу противника були відсутні великі лісові масиви. Представництво УШПР на Південному фронті дійшло висновку, що в умовах степової місцевості передислокація партизанських формувань без використання транспорту не мала сенсу. Гітлерівці швидко виявляли партизанів і організовували їх переслідування. З березня 1943 р. представництво почало перекидати загони і групи у ворожий тил лише літаками. Цей спосіб транспортування став основним і для інших представництв УШПР.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 2, спр. 525, арк. 5—7.

¹⁶ Там же, ф. 62, оп. 1, спр. 54, арк. 12—14.

¹⁷ Там же, арк. 12—13.

Питання одержання літаків, особливо транспортних, для представництв УШПР було одним з найскладніших. Як згадував генерал-майор О. М. Асмолов, представництво на Південно-Західному і 3-му Українському фронтах завжди відчувало гостру потребу в транспорті¹⁸. Це насамперед пояснювалося загальною нестачею літаків транспортної авіації. Крім того, військові ради фронтів і УШПР не мали у своєму розпорядженні транспортної авіації і повинні були надіслати заявки в ДКО СРСР. Однак і за цих умов робилося все можливе, щоб забезпечити представництва необхідною кількістю літако-рейсів.

Важливе значення мав і вибір місця посадки літаків у ворожому розташуванні. Нагромаджений досвід свідчив про те, що партизанські загони й групи потрібно було перекидати на бази вже діючих формувань з наступним їх виходом у район бойових дій. Тому УШПР вимагав від своїх представництв постійно дотримуватися цього принципу й проводити відповідну роботу по створенню спеціальних баз. При необхідності загони і групи транспортувалися безпосередньо на місце призначення. Вони мали завдання організувати бази для прийому людей і вантажів. Так, представництво УШПР на Південному, 4-му і 1-му Українських фронтах у 1943—1945 рр. облядало у ворожому тилу 46 площадок для висадки загонів і груп, у тому числі 6 — для посадки літаків¹⁹.

Усього протягом війни представництва направили за лінію фронту 355 партизанських загонів і груп, у складі яких налічувалося 4129 чол. Серед них було 738 організаторів партизанського руху, 500 мінерів-підричників, 947 розвідників, 196 радистів. 2541 чол. або 70% від загального числа партизанів були перекинуті повітрям. З цією метою використано 870 літако-рейсів²⁰.

Успішні дії загонів і груп значною мірою залежали від діяльності служб матеріально-технічного постачання. Радянські дослідники встановили, що самозабезпечення бійців становило 5—20% їх потреб. Переважна більшість зброї, боеприпасів, медикаментів надходила з радянського тилу. У 1943—1945 рр. партизанам загонів представництв було направлено 272 т вантажів, у тому числі 572 кулемета, 4788 автоматів, 958 гвинтівок, 13 мінометів, 137 ПТР, 5,6 млн. патронів, 8249 мін, 24213 гранат, 38 т вибухівки тощо²¹ — без врахування спорядження, яке вони мали на момент свого формування.

Особовий склад загонів і груп постійно зростав за рахунок прихованих резервів і виявлення місцевих партизанських формувань. Це можна проілюструвати на прикладі представництва УШПР на Південно-Західному й 3-му Українському фронтах. Направлені ним за лінію фронту загони та групи протягом 1943—1944 рр. збільшилися на 7774 чол., тобто майже в 7 разів. Водночас на облік було взято 75 місцевих загонів і груп загальною чисельністю 2491 чол., які на час з'єднання з радянськими військами налічували у своєму складі 3058 чол. При цьому 69% партизанського поповнення становили військовослужбовці з числа полонених і оточенців, а 13% — цивільного населення²².

Партизанські формування, організовані та очолювані представ-

¹⁸ Асмолов О. М. Фронт в тылу вермахта. М., 1977, с. 197.

¹⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 24, арк. 217.

²⁰ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы в трех томах. К., 1980. Т. 3, с. 233.

²¹ Там же.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 54, арк. 21, 24.

ництвами УШПР, були грізною бойовою силою, здатною вирішувати складні оперативно-тактичні завдання військового командування. До їх складу, наприклад, на 1-му і 4-му Українських фронтах входили 21 208 чол., на 2-му Українському — 22 136 чол., на 3-му Українському — 15 624 чол.²³

Діяльність загонів і груп представництв УШПР була спрямована на дезорганізацію оперативного тилу німецько-фашистських військ, які протидіяли відповідним фронтам Червоної Армії. Основною формою бойових дій партизанів були диверсії на ворожих комунікаціях, у тому числі знищення ешелонів з живою силою й технікою, руйнування залізничних і шосейних мостів, виведення з ладу залізничних станцій тощо. В оперативному плані представництва на Південно-Західному фронті (на період з 1 квітня по 30 травня 1943 р.) підкреслювалося, що «бойові дії всіх партизанських загонів, диверсійних груп і підпільних партизанських керівних органів спрямувати головним чином на руйнування залізничних магістралей ворога...»²⁴. Важливе значення мала й дезорганізація органів управління противника, зокрема знищення ліній зв'язку, розгром штабів частин і з'єднань.

Восени 1943 р. бойові дії партизанських формувань представництв УШПР набули нових рис. У ході битви за Дніпро патріоти активно взаємодіяли з наступаючими військами Червоної Армії. У вересні 1943 р. загони О. В. Тканка та І. К. Примака (представництво УШПР на Південно-Західному фронті) сприяли успішній переправі радянських армій через Дніпро на північ від Канева. Частина партизанів переправилася на правий берег річки — між населеними пунктами Григорівка й Луковиця, — де захопила та утримувала плацдарм до прибуття передових частин Червоної Армії. В першій половині 1943 р. загін під командуванням Г. Ф. Прокіна спільно з двома гвардійськими повітряно-десантними бригадами протягом кількох днів вів жорстокий бій з противником на захід і південний захід від Черкас.

Характеризуючи тактику загонів і груп представництв УШПР у період наступу радянських військ, необхідно відзначити, що вона мала яскраво виражений наступальний характер. На Південному й 4-му Українському фронтах партизанські формування чисельністю 5 тис. чол. власними силами або у взаємодії з армійськими частинами визволили від окупантів 73 населених пункти²⁵. Своїми сміливими діями партизани не дали ворогу можливість знищити важливі народногосподарські об'єкти й вивезти матеріальні цінності. Вони звільняли від вигнання в Німеччину мирних жителів, організовували напади на табори військовополонених.

Одним з важливих завдань діяльності загонів та груп народних месників була розвідка. Про це свідчить той факт, що питома вага розвідників у їх складі, які закидалися у ворожий тил, становила понад 20% від загальної кількості партизанів²⁶. До цієї справи залучалися не лише спеціальні розвідувальні групи, а й розвідники тих загонів, що діяли за лінією фронту.

Основним засобом передачі розвідувальних донесень було радіо. Радіограми, що надходили від загонів та груп, після відповідної обробки в шифрувальному відділенні терміново надсилалися начальнику штабу представництва. Останній (залежно від характеру одер-

²³ Там же, оп. 7, спр. 11, арк. 19 зв.

²⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 67, арк. 5—6.

²⁵ Там же, спр. 24, арк. 27—28.

²⁶ За підрахунками авторів.

жаних відомостей) інформував військову раду фронту. Потім дані розвідки узагальнювалися у вигляді зведень і направлялися в УШПР.

Про масштаби розвідувальних операцій свідчать, наприклад, повідомлення Південно-Західного й 3-го Українського фронтів. У 1943—1944 рр. представництво УШПР на цих фронтах перекинуло у ворожий тил 40 розвідувально-диверсійних, розвідувальних та спеціальних груп загальною чисельністю 212 чол.²⁷ Особливо активно діяли розвідувальна група в районі Нікополя та розвідувально-диверсійна, що дислокувалася південніше Кишинєва, які передали в штаб відповідно 25 і 60 донесень. Їх інформацію високо оцінило радянське командування. Всього за період своєї діяльності представництвом було підготовлено 74 розвідувальних зведення, в яких узагальнювалися дані багатьох повідомлень розвідників. Вони відіграли свою роль у зриві стратегічних планів ворога²⁸.

Успішні дії партизанських формувань забезпечувалися цілою системою політичних заходів. Серед них важливе значення мала партійно-політична робота, головним завданням якої було виховання особового складу в дусі радянського патріотизму й ненависті до загарбників. Її характерною рисою було те, що вона проводилася як у період формування загонів і груп, так і під час їх перебування за лінією фронту, й органічно поєднувалася з агітаційно-пропагандистською діяльністю серед населення тимчасово окупованої території, що значною мірою сприяло поповненню рядів народних месників. У штатах представництв не було спеціального структурного підрозділу — організатора партійно-політичної роботи. Це помітно відбилося на розгортанні ідейно-політичної роботи. На думку начальника штабу представництва УШПР на 3-му Українському фронті О. М. Асмолова, «життя диктувало необхідність мати при представництві УШПР політорган»²⁹.

Перед цим політорганом * було поставлено такі завдання: навчання особового складу загонів і груп методам агітаційно-масової роботи серед населення на окупованій території, забезпечення партизанів агітаційно-пропагандистською літературою й технічними засобами її розмноження в тилу ворога, створення в усіх партизанських формуваннях — залежно від їх чисельності — партійних та комсомольських організацій і груп тощо.

Уявлення про партійно-політичну діяльність представництв УШПР можуть дати матеріали Південно-Західного й 3-го Українського фронтів. Протягом 1943—1944 рр. у загонах і групах представництва відбулося 768 партійних і комсомольських зборів, для особового складу формувань та місцевого населення проведено відповідно 847 і 505 бесід, розповсюджено понад 1 млн. примірників газет, брошур, листівок, відозв тощо³⁰.

Особливого значення набула партійно-політична робота в тих представництвах УШПР, партизанські загони яких перебували на території країн Центральної та Південно-Східної Європи. Так, представництво штабу на 1-му Українському фронті, готуючись до закидання своїх бійців у відповідні райони Польщі й Чехословаччини, розробило цілу низку організаційних заходів, спрямованих на зміцнення дисципліни, мобілізацію комуністів та комсомольців на подання допомоги народам цих держав у їх боротьбі з фашизмом. Перед комісарами, парторганами й

²⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 54, арк. 17—19.

²⁸ Асмолов О. М. Указ. соч., с. 157.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 54, арк. 39—40.

* Створений в 1943 р. на 3-му Українському фронті, ліквідований в 1944 р.

³⁰ Там же, арк. 37—38.

комсоргами було поставлено завдання розгорнути агітаційно-масову й роз'яснювальну роботу серед місцевого населення.

В період формування партизанських загонів на 1-му Українському фронті, які готувалися до бойових дій на території зарубіжних країн, було проведено 11 партійних і 10 комсомольських зборів, відбулося 34 засідання партійного бюро, на яких розглядалися питання підвищення дисципліни та виховання партизанів у дусі пролетарського інтернаціоналізму. Загони й групи забезпечувалися агітаційно-пропагандистською літературою — російською, українською, польською, чеською та словацькою мовами³¹.

Отже, практичне розв'язання широкого кола питань, пов'язаних з організацією представництв УШПР і забезпеченням бойових потреб підпорядкованих їм партизанських загонів та груп, сприяло посиленню ударів народних месників по ворогу. За неповними даними, партизани із загонів та груп представництв за роки війни підірвали 654 ешелони, в тому числі 5 бронепоездів, зруйнували понад 90 мостів та інших споруд, розгромили 49 гарнізонів і 25 штабних установ, знищили майже 100 тис. ворожих солдатів і офіцерів³².

Бойова діяльність партизанських формувань представництв УШПР одержала високу оцінку партії та уряду. За хоробрість і мужність, виявлені в боях з німецько-фашистськими загарбниками, орденами й медалями Радянського Союзу лише в 1943—1945 рр. було нагороджено 1198 бійців загонів та груп представництв УШПР на Південно-Західному і 3-му, 4-му і 1-му Українському, Південному фронтах³³.

Організація представництв УШПР при військових радах фронтів, що діяли на території Української РСР, свідчила про вдосконалення форм керівництва всенародною збройною боротьбою у ворожому тилу. Представництва штабу стали важливою ланкою в системі керівництва партизанським рухом на окупованій території республіки. Вони спрямовували свою діяльність насамперед на здійснення взаємодії загонів народних месників з військами Червоної Армії, координацію їх дій. Спільно з партизанськими формуваннями, які діяли у розташуванні ворога, загони й групи представництв УШПР дезорганізовували тил противника, займалися збором розвідувальної інформації. Вони зробили вагомий вклад у розгром німецько-фашистських загарбників.

³¹ Там же, спр. 24, арк. 141—142.

³² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 1, спр. 24, арк. 247—249; спр. 54, арк. 53—54.

³³ Там же, спр. 24, арк. 248—249; спр. 54, арк. 16—17.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ І КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІВ ПО ВДОСКОНАЛЕННЮ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМІ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ОСВІТИ (1921—1937 рр.)

Г. І. ГОНЧАРУК (Одеса)

Ідейно-політичне виховання — один з важливих факторів формування комуністичної особи, розвитку її творчої активності у справі будівництва нового суспільства. В. І. Ленін вказував: «Ми доб'ємося всього, що треба, подолаємо всі перешкоди, які нам залишилися від старого ладу і які відразу відкинути не можна, треба перевиховати маси, а перевиховати їх може тільки агітація і пропаганда...»¹.

¹ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти 3 листопада 1920 р. — Повне збір. творів, т. 41, с. 388.

Наша партія приділяла і приділяє особливу увагу вихованню комсомольців, усієї молоді. Адже молодь — це наша зміна, наше майбутнє. Юнаки і дівчата завжди були і є активними учасниками будівництва соціалізму, комунізму. Важко навіть уявити собі таку ділянку господарського і культурного будівництва, де не знаходили б застосування енергія і творчість молодих.

В ідеологічній роботі серед молоді Комуністична партія спирається на свій історичний досвід ідейно-політичного виховання як на животно-творне джерело розвитку і вдосконалення процесу формування наукового світогляду, політичної свідомості молодих будівників комунізму. Говорячи про завдання виховної роботи серед молоді, товариш Л. І. Брежнев вказував на XXVI з'їзді КПРС: «...Від комуністів, від нас з вами, товариші, тут залежить дуже багато. У нас — досвід, перевірена десятиріччями переконаність у правоті марксизму-ленінізму. І все це багатство треба передати молоді. В цьому — надійна запорука того, що радянська молодь завжди буде високо нести прапор комунізму!»².

У виховній роботі серед молоді в сучасних умовах партійні організації активно використовують досвід попередніх періодів, зокрема 1921—1937 рр. В ці роки вся партія, в тому числі Компартія України, проводила велику роботу по ідейно-політичному вихованню молоді. Це був час становлення, зміцнення та розвитку системи комсомольської політичної освіти, яка є вузловою ділянкою ідеологічної роботи серед робітничої і селянської, колгоспної молоді. Від окремих шкіл політграмоти і гуртків політичних читань, політшкіл першого та другого ступеня, що працювали при клубах, хатах-читальнях, до розгалуженої системи політшкіл і гуртків, які діяли у комсомольських організаціях й були розраховані на диференційне охоплення політичним навчанням сотен тисяч юнаків та дівчат — такий шлях розвитку комсомольської політосвіти в зазначений період. Багато елементів цієї системи успішно функціонують і сьогодні.

Інтерес до історії комсомольської політичної освіти виявляли чимало вчених³, однак і досі недостатньо досліджений такий важливий її компонент, як учбовий процес, особливо навчальні плани, програми, підручники та посібники. А тим часом ця учбова і методична література дає можливість розглядати зміст ідейно-політичного виховання як послідовне застосування основоположних ідей марксизму-ленінізму у практиці виховної роботи нашої партії. Забезпечити ж високий ідейний рівень підручників та методрозробок, їх тісний зв'язок з економічними, соціальними, ідеологічними і політичними завданнями, що їх розв'язувала партія, врахування динаміки загальноосвітнього та політичного рівня і суспільної активності молоді, — все це було тоді дуже важливим у керівництві системою комсомольської політичної освіти. І тим значніші заслуги нашої партії, яка успішно розв'язувала це завдання у відповідності з настановою В. І. Леніна: «...ні на хвилину не випускати з уваги нашої кінцевої мети...»⁴.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 80—81.

³ Михайловський І. Н. Комсомол України в боротьбі за побудову соціалізму в СРСР. Львов, 1966; Сулемов В. А. Союз молодих борців. М., 1971; Мельников В. В. Культурная революция и комсомол. Ростов-на-Дону, 1974; Славний путь Ленинского комсомола. М., 1978; Гончарук Г. И. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием молодежи в период строительства социализма. Киев — Одесса, 1980; та ін.

⁴ Ленін В. І. Політична агітація і «класова точка зору». — Повне збір. творів, т. 6, с. 253.

Основоположним фактором удосконалення навчальної і методичної літератури комсомольської політичної освіти й підвищення її рівня було керівництво ЦК РКП(б). Важливе значення для розвитку цього процесу мало також використання комсомолом досвіду по складанню програм та учбових посібників для системи партосвіти.

В. І. Ленін підкреслював, що зміст комуністичного виховання повинні визначати тільки комуністи⁵. І ця вказівка вождя виконувалася. У грудні 1920 р. ЦК РКП(б) у листі до всіх губкомів і повіткомів вимагав дбати про постійне й регулярне забезпечення спілки молоді політичною літературою. Про це ж йшлося і в матеріалах V конференції КП(б)У⁶.

Враховуючи досвід підготовки політмінімуму в системі партосвіти, ЦК РКСМ на початку 1921 р. виробив відповідний політмінімум для комсомольців. У ньому вказувалося, що кожний член КСМ повинен бути ознайомлений в загальних рисах з експлуататорською суттю капіталістичного ладу, антагоністичними суперечностями, що ведуть його до загибелі; з сутністю комуністичного ладу, який має прийти на зміну капіталізму; війною 1914—1918 рр.; роллю ленінської партії у Великій Жовтневій соціалістичній революції; історією Інтернаціоналу; з основними поняттями про державу диктатури пролетаріату та її корінну відмінність від буржуазної держави; питаннями радянського державного будівництва, з господарськими завданнями країни. Кожний комсомолец повинен був засвоїти теоретичні основи молодіжного руху, історію, Програму і Статут РКСМ. Для комсомольців села рекомендувалося цей мінімум спростити, спираючись на конкретні, знайомі їм факти⁷.

На основі політмінімуму складалися програми політшкіл, що працювали переважно при клубах. Одна з перших програм на Україні, яка була розрахована на комсомольців першого року навчання (1921/22 р.), включала такі, зокрема, проблеми: «Французька буржуазна революція», «1848-й рік», «Паризька комуна», «Інтернаціонал», «Початок робітничого руху в Росії», «Перша революція в Росії 1905—1907 рр.», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Історія РКП(б)», «Історія Комуністичного Інтернаціоналу Молоді». Мета такої програми полягала в тому, щоб дати комсомольцям уявлення про основні етапи розвитку революційного робітничого руху, показати вирішальну роль робітничого класу і партії Леніна в перемозі Жовтневої революції, в захисті її завоювань від зовнішніх і внутрішніх ворогів, розвивати інтернаціоналістичну свідомість і почуття. У списку рекомендованої літератури вказувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, К. Лібкнехта, М. Горького, В. Гюго та інші⁸.

28 серпня 1923 р. ЦК РКСМ затвердив першу програму комуністичного гуртка при комсомольському осередку⁹. Вона помітно відрізнялася від названої вище програми політшколи. З 10 згаданих тем до неї ввійшло тільки дві: «Велика Жовтнева соціалістична революція» й

⁵ Див.: Ленін В. І. Директиви ЦК комуністам — працівникам Наркомосу. — Повне зібр. творів, т. 42, с. 309.

⁶ Наследникам революции: Документы партии о комсомоле и молодежи. М., 1969, с. 65; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. 1, с. 117.

⁷ Отчет ЦК РКСМ.— Известия ЦК РКП(б), 1921, 5 марта; Сборник материалов по политпросветительной работе: Постановление Всероссийского совещания политпросветов РКСМ 5 февраля 1921 года. Циркуляры и инструкции ЦК РКСМ. М., 1921, с. 7—14.

⁸ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 36, арк. 77.

⁹ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 8, арк. 22—23.

«Історія РКП(б)». Значну частину цієї програми було присвячено вивченню таких проблем, як суть непу, відбудова народного господарства, державний устрій. Це перша розгорнута навчальна програма для комсомольців — слухачів гуртків, при підготовці якої враховано досвід складання програм системи партосвіти. Більша частина тем комсомольської програми збігалася за назвою або була близькою за своєю суттю з програмою вечірньої партійної міської школи. Проте, якщо у програмі партосвіти приділялося більше уваги ролі профспілок у житті суспільства, то в програмі комсомольського політичного гуртка, і це природно, — комуністичному рухові молоді, комсомолу.

В той же час розвивався процес формування програм політчитань для сільської молоді, а також шкіл другого ступеня в місті. Проте в перших програмах ще не відбивалися повною мірою особливості життя сільських комсомольців і наступність навчального процесу комсомольців міста.

Разом з тим з цілковитою підставою можна стверджувати, що, незважаючи на окремі недоліки, вже у перші роки соціалістичного будівництва в мирних умовах робітничі і селянська молодь мала програму політичної освіти, яка давала можливість з марксистсько-ленінських позицій орієнтуватися у складних соціально-політичних, економічних і духовних процесах, які відбувалися в країні.

На смерть В. І. Леніна комсомол відповів різким підвищенням рівня політичної освіти. ЦК РКП(б) запропонував організувати для комсомольців гуртки по вивченню ленінізму (більшовизму). «Програма цих гуртків повинна будуватися як завершення програми політгуртків і повинна бути зв'язана з безпосереднім вивченням найважливіших творів В. І. Леніна»¹⁰, — вказував ЦК РКП(б).

У березні 1924 р. бюро ЦК РКСМ затвердило розроблену програму цих гуртків (на 16—17 занять). Дев'ять розділів її було присвячено вивченню творів В. І. Леніна й історії партії. Тут вдало поєднувалися нові теми, які становили переважну більшість, з рядом тем попередніх програм. У ній більше, ніж у програмі 1923 р., приділялося уваги історії ленінського комсомолу, суті диктатури пролетаріату, ролі партії у створенні нового суспільства. Завершувалася програма розділом «Завдання молодого партійця», що містив у собі виклад змісту ленінських заповітів молоді¹¹.

З 1924 р. почала функціонувати уже перебудована система політосвіти — гуртки першого і другого ступеня, які були досконаліші, ніж попередні політшколи. Політичні гуртки першого ступеня мали програму, розраховану на 30 основних занять протягом 4,5 місяця, 9 повторних — протягом одного місяця і 12 занять на поточні доповнення до програми, компенсацію пропусків протягом 1,5 місяця.

Заняття починалися в жовтні й закінчувались у травні, а раніше такої регламентації не було. Найбільш насиченим був розділ «Наша партія і В. І. Ленін». Незважаючи на те, що ця програма не додержувалася суворо принципів цільності, послідовності й повноти висвітлення історії партії, вона більш вдало, ніж програми перших політшкіл, з'єднувала викладання історії комсомолу з безпосередніми виробничими та політичними завданнями конкретного комсомольського осередку, відводила більше місця партійному керівництву комсомолом.

Програма гуртка другого ступеня була розрахована на комсомольців з вищим політичним рівнем і забезпечувала більшу наступність

¹⁰ Наследникам революции..., с. 110.

¹¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3,спр. 11, арк. 147—152.

проблематики. В цій програмі, як і в попередній, приділялася велика увага вивченню історії й діяльності ленінської партії¹². Програма гуртка другого ступеня була спрямована на те, щоб підготувати молодих людей до активної участі в будівництві нового суспільства, виховати їх дбайливими господарями соціалістичного виробництва, допомогти їм глибше сприйняти ленінське вчення про соціалізм, комунізм, про партію.

Уже в перших програмах комсомольської політичної освіти приділялася увага визченню історії боротьби партії проти ідеології та практики опортунізму. У зв'язку з активізацією антипартійної діяльності Троцького ЦК РКСМ у грудні 1924 р. схвалив рішення-інструкцію «Висвітлення питань про троцькізм у комсомолі». З огляду на це у відповідні розділи програм політичних гуртків вводилися дві бесіди про зрадницьку сутність троцькізму¹³.

В наступні роки вдосконалення програм продовжувалося. У 1925 р. політосвіта ЦК РКСМ виробила нові положення і програму для гуртків першого ступеня. Метою цього було допомогти комсомольцям підвищувати свій політичний рівень, брати свідому участь в роботі КСМ. У цій програмі значно скорочувалася кількість годин на розгляд суті капіталістичного способу виробництва і з більшою повнотою розкривалися роль В. І. Леніна у створенні та зміцненні комсомолу і значення ленінських заповітів, революційної діяльності вождя.

З огляду на те, що програма і підручник, складений у відповідності з нею, готувалися як методична основа політзанять для використання по всій країні, ЦК РКСМ зажадав від керівників комсомольських організацій доповнити їх матеріалами республіки, краю, району і т. д. В результаті у 1926 р. було підготовлено додаткове видання «Бесіди про Україну», в якому відбивалися місцеві умови боротьби трудящих на чолі з більшовицькими організаціями за перемогу Радянської влади, розв'язання національного питання¹⁴.

В зв'язку з переходом країни до соціалістичної індустріалізації народного господарства у 1927/28 навчальному році у програмі школи політграмоти першого ступеня один з чотирьох розділів присвячувався розглядові ленінського вчення і політики партії у справі здійснення індустріалізації та кооперування сільського господарства, зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства, розвитку національних відносин.

Утвердження класовості й партійності, конкретно-історичного підходу, зв'язку навчання з практичною діяльністю молоді становило характерну рису системи комсомольської політичної освіти уже з самого початку її існування.

В роки першої п'ятирічки програми комсомольської політичної освіти були спрямовані на виконання народногосподарських планів підприємств, здійснення колективізації сільського господарства, культурної революції, ленінської національної політики, на розв'язання завдань патріотичного й інтернаціонального виховання молоді. Виконуючи постанову Пленуму ЦК ВКП(б) від 2 вересня 1929 р. і постанову Пленуму ЦК КП(б)У від 18—21 листопада того ж року про поліпшення

¹² Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 61, оп. 1, спр. 133, арк. 59—97.

¹³ ЦК РКСМ: Освещение вопросов о троцкизме в комсомоле. — Известия ЦК РКП(б), 1925, № 1, с. 8.

¹⁴ Беседы об Украине: Добавочный материал к учебнику комсомольских политических школ первой ступени. Харьков, 1926.

ідейно- і політико-виховної роботи комсомолу¹⁵, партійні й комсомольські органи республіки підготували та видали ряд нових програм і підручників (для кожної теми окремо). Їх особливістю було те, що вони призначалися для молоді, зайнятої в основних галузях народного господарства, і сприяли високооперативній підготовці слухачів. У 1931/32 навчальному році, наприклад, було розроблено вісім програм початкових політичних шкіл: для комсомольців і неспівкової молоді вугільної (гірничої), металургійної та машинобудівної промисловості, транспорту, новобудов, районів зернових і технічних культур та тваринницьких районів.

Більшість програм мала такі спільні теми: «Комсомол — ударна бригада соціалістичного будівництва», «Дві системи (капіталістичні країни і СРСР)», «Завершуємо побудову фундаменту соціалізму», «Партія у боротьбі за ленінську генеральну лінію». В усіх програмах розглядалися питання про роль Рад, профспілок, кооперації під кутом зору їх участі у розв'язанні завдань відповідної галузі народного господарства, за винятком програм для молоді транспорту, де менше в цілому відводилося годин на заняття, а також програм для комсомольців сільськогосподарського виробництва, де взагалі відсутні були розділи про профспілки, оскільки їх ще тоді на селі не було створено.

Поряд з циклами політичним і поточною політикою ці програми містили техніко-економічний цикл, проблеми якого були тісно зв'язані з конкретною виробничою зайнятістю гуртківців. У програмі для комсомольців міста цей цикл включав теми: «Техніка в період реконструкції вирішує все», «Наш промфінплан», «Техніка. Організація виробництва і раціоналізація», а для вугільних районів — «Чорне золото (значення вугілля в соціалістичному будівництві)», «Боротьба за план і механізацію Донбасу», «Техніка. Організація виробництва і праці, планування, раціоналізація» і т. д. Молодь же зернових районів вивчала теми: «Техніка й агротехніка в період реконструкції вирішують усе», «Техкультура для промисловості», «Агротехніка, організація праці та механізація сільського господарства».

Така докладна диференціація програм викликала до життя нові види посібників — підручники-журнали, які видавалися з кожної теми окремо й надходили в комсомольські організації¹⁶.

Підручники-журнали розкривали ленінські положення з відповідних питань, висвітлювали рішення партійних з'їздів і конференцій, постанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, містили в собі великий фактичний і цифровий матеріал, контрольні питання, методичні поради, «Сторінку пропагандиста», діаграми й карти країни.

Поряд з програмами і підручниками початкових політшкіл функціонували програми політико-виробничої і політико-колгоспної шкіл, які включали політичний, загальноосвітній і технічний цикли, розраховані на 384 години на рік. Однак громіздкість цих програм і переважаність їх загальноосвітньою і технічною тематикою, яка не стосувалася політосвіти молоді, привели до того, що ними користувалися всього

¹⁵ Наследникам революції..., с. 265; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 1, с. 636—643.

¹⁶ ВКП(б) — партія робітничої класи. — Підручник-журнал ВПТН ЦК ЛКСМУ: Початкова школа вугільної, металургійної та машинобудівної промисловості. Харків, 1932; Ради — органи пролетарської диктатури: Для початкових політшкіл зернових районів. Харків, 1932; Чорне золото: Підручник-журнал ВПТН ЦК ЛКСМУ для початкових шкіл вугільної промисловості. Харків, 1932; Бойові завдання новобудов: Для початкових політшкіл новобудов. Харків, 1932; За здоровий паровіз: Підручник-журнал ВПТН ЦК ЛКСМУ для початкових політшкіл транспорту. Харків, 1932; та ін.

два роки першої п'ятирічки. В той же час завдяки своїй оперативності дістали дальший розвиток програми гуртків поточної політики, предметних і тематичних гуртків, гуртків молодіжного руху.

В зв'язку з напруженими планами розвитку економіки ЦК КП(б)У в березні 1932 р. поставив вимогу про те, щоб в основу занять гуртків комсомольської політосвіти було покладено вивчення історії більшовицької партії, а також наголосив на необхідності якнайтіснішого пов'язання теоретичного навчання з практичною боротьбою за здійснення народногосподарських завдань поточного року і другої п'ятирічки. Починаючи з літа 1932 р. відбувається процес уніфікації програм комсомольської політичної освіти. Ті з них, які раніше мали загальноосвітні, технічні й агротехнічні цикли, звільнялися від останніх або й самі в цілому переставали діяти.

Активізація політичної і трудової діяльності молоді зумовила вдосконалення програм, навчальних планів, посібників і методрозробок для комсомольського активу. Вони включали, зокрема, теми, спрямовані на підвищення теоретичного, політичного та методичного рівня слухачів, і теми, які сприяли посиленню участі кожного активіста в громадській роботі¹⁷.

В основі всієї ідейно-політичної підготовки комсомольського активу, як і раніше, лежало оволодіння теоретичними основами лєнінізму. Новим було те, що на допомогу активу, який вивчав питання лєнінізму за шеститомним виданням творів В. І. Леніна, випускалася серія методичної літератури під назвою «Вивчаймо Леніна». Методрозробки пропонували вивчати такі теми цього видання: два світи — дві системи, диктатура пролетаріату, клас і партія, боротьба партії на два фронти, генеральна лінія партії в галузі індустріалізації та соціалістичного перетворення сільського господарства, національна політика партії, техніка в період реконструкції, Комінтерн — штаб світової революції, комсомол — резерв і помічник Ленінської партії. Кожний випуск цієї серії присвячувався окремій темі. В ньому наводилися примірний план і докладне завдання для самостійної роботи над даною темою. Щоб з'єднати питання, які вивчалися, з поточними завданнями партії і комсомолу, в кінці випуску вказувалася відповідна література: резолюції з'їздів партії, пленумів ЦК, постанови конгресів Комінтерну і пленумів ВККІ. Крім цього, для вивчення тем за шеститомником використовувалися окремі твори К. Маркса, Ф. Енгельса, програми партії та Комінтерну.

Наприклад, план теми «Два світи — дві системи» складався, крім вступної частини, з таких чотирьох питань: система загниваючого капіталізму, система перемагаючого соціалізму, основні суперечності між соціалізмом і капіталізмом, неминучість загибелі капіталізму і перемоги соціалізму в усьому світі. Для розгляду цих питань рекомендувалося 20 назв творів, з них 17 — В. І. Леніна, зокрема «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму», «Про єдиний господарський план» та ряд інших.

Отже, в роки першої п'ятирічки програми комсомольської політичної освіти будувалися у прямій залежності від економічного, соціального та політичного розвитку радянського суспільства і були спрямовані на підвищення активності комсомольців та молоді в розв'язанні конкретних господарських завдань країни.

Завдання другої п'ятирічки, зрослий загальноосвітній і політичний рівень робітничої та колгоспної молоді зумовили дальше вдосконален-

¹⁷ Як організувати політнавчання в комсомолі. Харків, 1932, с. 19—22.

ня змісту політичної освіти. Підготовка до XVII з'їзду ВКП(б) і XII з'їзду КП(б)У, вивчення матеріалів з'їздів викликали до життя різноманітну тематику, спрямовану на підвищення ідейно-теоретичного і політичного рівня молоді й активізацію участі юнаків і дівчат у справі завершення соціалістичної реконструкції народного господарства.

При складанні програм для політосвіти молоді враховувався позитивний досвід минулих років. Тематика бесід з вступаючими до комсомолу багато в чому нагадувала програму попередніх років для шкіл новачків. У списку рекомендованої літератури були твори В. І. Леніна, документи партії¹⁸.

Слухачі гуртка по вивченню історії партії навчалися за підручником «Коротка історія ВКП(б)», а для слухачів гуртка, які вивчали її за першоджерелами, пропонувалося кілька варіантів тематик.

У вересні 1936 р. Пленум ЦК ВЛКСМ прийняв постанову «Про організацію пропагандистської роботи в комсомолі», в якій було зазначено практику механічного перенесення в комсомольські школи і гуртки програм по вивченню історії партії, що використовувалися в мережі партійної освіти¹⁹. На виконання цієї постанови бюро ЦК ВЛКСМ 17 грудня 1936 р. затвердило «Програму комсомольського гуртка по вивченню основних моментів історії ВКП(б)». Розрахована на 22 заняття, вона складалася з 10 розділів: як виникла партія більшовиків; партія більшовиків у першій російській революції 1905—1907 рр.; партія більшовиків у роки реакції, нового революційного піднесення та імперіалістичної війни; партія більшовиків у Великій Жовтневій соціалістичній революції; партія більшовиків у роки громадянської війни (1918—1920 рр.); партія більшовиків у боротьбі за відбудову народного господарства в 1921—1924 рр.; ВКП(б) — організатор перемоги соціалізму в СРСР та ін.

Особливістю цієї програми було те, що вона містила положення про партійне керівництво комсомолом, його історію, діяльність і завдання. Чільне місце в ній відводилося темам: «Партія більшовиків у Великій Жовтневій соціалістичній революції», «Партія більшовиків у роки громадянської війни», «Партія більшовиків у боротьбі за другу п'ятирічку». Для вивчення кожної з цих тем виділялося по три заняття. В цілому на вивчення історії партії до Великої Жовтневої соціалістичної революції виділялося 6 занять, а після Жовтня — 16. Це значно більше, ніж у попередніх програмах. Такі зміни були викликані, з одного боку, збагаченням самої історії партії, її досвіду, а з другого — зростанням масштабів і завдань соціалістичного будівництва й необхідністю залучення молоді до активнішої участі в ньому.

Значно зросла кількість годин на самостійну роботу молоді з книгою, що зумовлювалося підвищенням її загальноосвітнього і політичного рівня. Восени 1938 р. ЦК ВЛКСМ взагалі визнав самоосвіту провідним методом комсомольського політичного навчання.

У тісному зв'язку з удосконаленням методичної літератури для слухачів політшкіл і гуртків перебував процес розробки навчальних планів, програм, посібників для підготовки та перепідготовки пропагандистів як однієї з головних ланок усєї системи комсомольської політичної освіти. Ще 10 листопада 1922 р. ЦК РКСМ прийняв «Положення про роботу колективів пропагандистів»²⁰, у якому наголошувалося

¹⁸ О политическом самообразовании комсомольцев: Сб. Хабаровск, 1935, с. 11—16.

¹⁹ Товарищ комсомол: Документы съездов, конференций и ЦК ВЛКСМ. М., 1969. Т. 1, с. 561—562.

²⁰ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 3а, арк. 14—15.

на необхідності вивчення ними основних положень марксистсько-ленінської партії, обміну досвідом застосування тих чи інших форм і методів політико-виховної роботи.

Програма підготовки і перепідготовки районних пропколективів, що функціонувала на Україні восени 1924 р., складалася з таких питань: політичний огляд міжнародного становища, День урожаю, вибори до Рад; сільськогосподарський податок у поточному році; шість років ЛКСМУ; сім років Великої Жовтневої соціалістичної революції; про п'ятиріччя Комуністичного Інтернаціоналу; рішення VI з'їзду РКСМ та ін. У програму включалися теми наступних політичних читань для сільської молоді. Основними джерелами для них були матеріали центральних газет і література, яка надсилалася по лінії губкому. Програма міського пропколективу доповнювалася розділом про політику партії в галузі заробітної плати і тематику політичних гуртків²¹.

Таким чином, програми підготовки і перепідготовки пропагандистів будувалися з урахуванням програмних положень комсомольської політичної освіти й назрілих питань внутрішньої і міжнародної політики партії, життя країни.

Протягом досліджуваного періоду найбільш поширеною формою підготовки пропагандистів були семінари. Вони відрізнялися від різних курсів, зльотів своєю стабільністю, оперативністю і тим, що охоплювали навчанням усіх пропагандистів в основному без відриву від виробництва. Особливістю роботи цих семінарів було й те, що поряд з вивченням марксистсько-ленінської теорії та методики політичної освіти там розглядалися конкретні виробничо-побутові питання.

Семінар пропагандистів цієї мережі, наприклад, у весняно-літній період 1932 р. функціонував 5—6 разів на місяць. На першому занятті заслуховувалася інформація двох керівників політшкіл про проведення останніх занять (30 хв.); обговорювалися плани наступних занять; слухалася інформація господарського керівника про завдання підприємства у другому кварталі та завдання політосвіти; інформація голови колгоспу про хід весняної сівби і завдання мережі політосвіти для сільської молоді. Друге заняття присвячувалося питанню про остаточну ліквідацію капіталістичних елементів як одне з основних політичних завдань другої п'ятирічки. На наступному занятті перше місце відводилося темі «Методика з'єднання теорії з практикою», потім обговорювався план четвертого заняття та заслуховувалася інформація голови ФЗМК про боротьбу за поліпшення матеріальних умов робітників, а на селі — інформація агронома про методи боротьби за підвищення урожайності та завдання політосвіти. Четверте заняття присвячувалося ленінському вченню про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (3 год.).

На п'ятому занятті виступали пропагандисти політшкіл, що змагалися між собою, обговорювалися плани наступних занять та заслуховувалася інформація господарського працівника про ліквідацію знеосібки на заводі, а на селі — інформація голови колгоспу про виконання планів зміщення колгоспу і, відповідно, завдання мережі політосвіти. Заключне заняття присвячувалося вченню К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна про війни справедливі й несправедливі та питанню про боротьбу партії за мир²².

²¹ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 61, оп. 1, спр. 133, арк. 59.

²² За більшовицьке виховання комсомолу: Збірка програм, завдань і матеріалів по марксо-ленінському навчанням на весняно-літній час. Будинок партроботи Одеського обкому та МК КП(б)У. Сектор комсомольської роботи. Одеса, 1938, с. 18.

З окремих актуальних проблем для пропагандистів склалися тези обсягом близько 1 друк. арк. Такі тези були, зокрема, підготовлені й комсомольським кабінетом Будинку партійної роботи ЦК КП(б)У. Виходячи з рішень вересневого (1932 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) і жовтисевого (1932 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, тези містили в собі комплекс питань по створенню матеріальних передумов для поліпшення добробуту трудящих, що впливало з резолюції XVII конференції ВКП(б). Тут наводилися цифрові дані, які характеризували високі темпи розвитку промисловості, будівництва, транспорту, торгівлі та виробництва товарів народного споживання. В тезах містився також перелік питань з постанов пленумів ЦК і завдань для комсомольських організацій у світлі цих постанов²³.

У зв'язку із зростанням завдань будівництва соціалізму й підвищенням ролі молоді в їх розв'язанні, а також з піднесенням її загальноосвітнього і політичного рівня у роки першої і особливо другої п'ятирічок набрали великого поширення курси та школи підготовки й перепідготовки пропагандистів з відривом від виробництва. Їх програми характеризувалися значною насиченістю тематики з теоретичних, політичних і методичних питань. Разом з тим ЦК ВКП(б) у своїй постанові (червень 1935 р.) зажадав від партійних організацій покласти край сезонності в ідейно-політичному вихованні, звернути особливу увагу на вивчення праць В. І. Леніна, рішень з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б)²⁴.

Учбові плани курсів підготовки і перепідготовки робітничих пропагандистів у 1934/35 навчальному році були розраховані на місяць і півтора місяця. Вивченню програми з лєнінізму відводилося, відповідно, 60 та 100 годин і включала вона такі вузлові питання: лєнінізм — марксизм епохи імперіалізму і пролетарських революцій; теорія пролетарських революцій; диктатура пролетаріату; боротьба за перемогу соціалістичного ладу; аграрно-селянське питання при диктатурі пролетаріату; національно-колоніальне питання у період імперіалізму; вчення про партію; Комуністичний Інтернаціонал.

Як окрема дисципліна вивчалася протягом 20 і 30 годин «Рішення XVII з'їзду ВКП(б)». На вивчення історії та практики комсомолу відводилося, відповідно, 30 і 40, географії — 20 і 30 годин.

На семінарах розглядалися завдання, система й організація марксистсько-лєнінського виховання молоді в комсомолі; методика занять у початковій політшколі; зв'язок навчання з практикою; завдання організаційного і методичного керівництва політичною освітою.

Подібними були і плани курсів підготовки та перепідготовки пропагандистів для міських комсомольських організацій. Їх програми передбачали заняття протягом одного місяця (200 год.) і протягом півтора місяця (300 год.)²⁵.

Весь процес підготовки пропагандистів був високо класовим, партійним і сприяв зростанню їх ідейної переконаності й політичної зрілості. Комсомольськими пропагандистами працювало багато комуністів. Так, на початок 1936 р. серед пропагандистів системи комсомольської політичної освіти у промисловості налічувалося 52% комуністів, а серед

²³ Підсумки вересневого Пленуму ЦК ВКП(б) та жовтисевого Пленуму ЦК КП(б)У: Тези для пропагандистів та агітаторів. КСМ кабінет Будинку партроботи ЦК КП(б)У. Харків, 1932, с. 3—31.

²⁴ Про пропагандистську роботу в найближчий час: Постанова ЦК ВКП(б). — Чорноморська комуна, 1935, 15 черв.

²⁵ Учбовий план підготовки та перепідготовки комсомольських пропагандистів для міських організацій. Дніпропетровськ, 1934.

керівників гуртків по вивченню історії ВКП(б) в сільській місцевості — 70% членів партії та кандидатів у члени партії. Зростав їх освітній рівень. З 21 725 пропагандистів цієї системи з вищою освітою було 2844 чол., з середньою — 8569²⁶.

Система комсомольської освіти зростала й кількісно. Якщо в 1925 р. у школах політичної освіти I і II ступеня на Україні навчалось 107 100 комсомольців, у 1933 р. у школах і гуртках — 422 тис., то в 1938 — 857 398 чол.²⁷

Таким чином, відповідальним завданням політосвіти у досліджуваній період було підвищення політичної та виробничої активності комсомольців і молоді, посилення їх ролі в соціалістичному будівництві. Вона виховувала юнаків і дівчат у дусі відданості справі комунізму, необхідності рішучої боротьби з різними антипартійними і ворожими угрупованнями, сприяла ідейному загартуванню та духовному збагаченню молодих будівників нового ладу. Важливе значення в розв'язанні цих історичних завдань мала робота партійних і комсомольських органів по вдосконаленню навчального процесу в системі комсомольської політичної освіти в 1921—1937 рр.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 489, арк. 155—185.

²⁷ Там же, ф. 7, оп. 1, спр. 1021, арк. 23; ф. 1, оп. 13, спр. 489, арк. 155—185; Высоченко С. Итоги и перспективы работы ЛКСМУ. Харьков, 1926, с. 55—56.

РУХ ЗА ДЕМОКРАТИЗАЦІЮ ОСВІТИ В РОКИ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

В. І. КІЗЧЕНКО (Київ)

Перша російська буржуазно-демократична революція гостро поставила питання про необхідність проведення докорінних демократичних перетворень й у галузі народної освіти. Будучи фундаментом для розвитку всіх інших сфер культури, вона майже не зазнавала якісних змін, фактично лишаючись осторонь тих соціально-економічних зрушень, що відбувалися в країні у процесі переростання капіталізму в імперіалізм. Освіта, як і раніше, залишалася становою. Народні маси були обмежені в справі здобуття елементарної початкової, середньої й тим більше вищої освіти. «Такої дикої країни, — зазначав В. І. Ленін, — в якій маси народу настільки були б пограбовані в розумінні освіти, світла і знання, — такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії»¹.

Такі елементарні й водночас найважливіші принципи початкової школи, як загальнодоступність, обов'язкове і безплатне навчання, що на початку ХХ ст. запроваджувалися в більшості країн Західної Європи, нехтувалися царизмом. Розуміючи, що поширення освіти серед трудящих неминуче впливатиме на зростання їх свідомості, він робив усе, щоб культура не стала надбанням широких народних мас. «...Нема більш лютого, більш непримиренного ворога освіти народу в Росії, ніж російський уряд»², — підкреслював В. І. Ленін.

¹ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти (Доповнення до питання про народну освіту), 27 квітня 1913 р. — Повне збір. творів, т. 23, с. 123.

² Там же, с. 128.

Асигнування на розвиток цієї галузі лишалися мізерними. Мережа початкових шкіл була вузькою. Понад 80% дітей не мали змоги вчитися. Народні вчителі одержували настільки низьку заробітну плату, що більшість їх перебувала на грані зубожіння. Церковно-монархічна ідеологія, поліцейсько-бюрократичний нагляд, дріб'язкова опіка та регламентація шкільного життя, сухий формалізм насаджувалися самодержавством на всіх ділянках народної освіти, перетворюючи її з фактора розвитку культури на його гальмо.

На Україні, як і в інших країнах Російської імперії, реакційна політика царизму в галузі освіти посилювалася ще й національним гнобленням, навчання дітей рідною мовою заборонялося.

Революція 1905—1907 рр., піднявши народні маси на боротьбу із самодержавством, залучала їх до активного політичного життя, збудила небачений доти потяг до знань, висунула на порядок денний питання про широку демократизацію всієї освітньої системи, запровадження в країні загального початкового навчання та викладання в школах рідною мовою в національних районах.

У період революції в русі за проведення перетворень у галузі освіти брали участь найширші кола громадськості. Однак вимоги, які висувалися ними щодо шкільної реформи, методів і шляхів її проведення, залежали від класових позицій та політичної орієнтації тієї чи іншої суспільної групи, від її ставлення до революції.

Найбільш повно виражала й послідовно відстоювала інтереси трудящих з питань освіти, як і з усіх інших проблем суспільного життя, більшовицька партія. Її представники вважали революційний переворот єдиною реальною умовою та запорукою прогресивних змін в усіх соціальних сферах, у тому числі й у названій галузі. З цього випливали і вимоги більшовицької партії, які були викладені в Програмі РСДРП, прийнятій у 1903 р. на її II з'їзді. В ній йшлося про необхідність запровадження безплатної й обов'язкової загальної та професійної освіти для всіх дітей обох статей віком до 16 років, забезпечення дітей бідняків харчуванням, одягом і навчальним приладдям за рахунок держави, про відокремлення школи від церкви й право трудящих здобувати знання рідною мовою. Для цього потрібно, підкреслювалося в Програмі, створити навчальні заклади за рахунок держави та органів самоврядування³.

Підтримуючи прагнення мас мати школи з викладанням рідною мовою, більшовики підпорядковували це питання вимозі рівноправності націй в усіх сферах соціально-економічного, політичного й духовного життя. Так, у прокламації Київського об'єднаного комітету РСДРП, випущеній напередодні виборів до Державної думи, підкреслювалося: «Кожному народові необхідно забезпечити рівноправність, свободу рівно розпоряджатися своєю долею. Кожному народові, в тому числі й українському, повинно бути забезпечене користування рідною мовою в школах, судах, місцевому самоврядуванні та інших установах»⁴. Піднімаючи народні маси на боротьбу за повалення самодержавства, за революційне перетворення суспільства, партія більшовиків водночас висувала і лозунг демократизації всіх ланок народної освіти.

Вирішальну роль у боротьбі за цю справу відіграла основна рушійна сила революції — народні маси, очолювані пролетаріатом і його

³ Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. I, с. 62.

⁴ Цит. по кн.: Лось Ф. Е. Национально-освободительное движение на Украине в период первой буржуазно-демократической революции в России (1905—1907 гг.). Материалы сессии научного совета. М., 1964. Вып. I, с. 17—18.

партією. Трудящі, яких царизм віками тримав у темряві, позбавивши всіх людських прав, зокрема на освіту та культуру, були кровно зацікавлені в тому, щоб знищити самодержавство і завоювати собі й своїм нащадкам світле майбутнє. Під час страйків вони висували не тільки економічні та політичні лозунги, а й вимагали запровадження безплатного навчання дітей, створення на шахтах і заводах шкіл, бібліотек та інших культурно-освітніх закладів. Так, у січні дні 1905 р. робітники Петровського заводу в Єнакієвому та Макіївського рудника під час страйку вимагали запровадження безплатного навчання дітей за рахунок адміністрації. Аналогічну вимогу висунули страйкарі з Горodiщенських марганцевих копалень у травні того ж року⁵.

Під час липневого страйку 1905 р. металісти Горлівського металургійного заводу вимагали від адміністрації влаштувати за її рахунок клуб для робітників, школу і при ній бібліотеку; гірники з Вознесенських рудників — відкрити на кожній шахті безплатну бібліотеку й читальню. В ході всеросійського жовтневого страйку робітники Катеринославського гірничо-промислового товариства вимагали заснувати на кошти підприємців загальнодоступну безплатну щоденну читальню та двокласне училище, видати безплатно всі шкільні посібники, а шахтарі Макіївки — виділити приміщення для проведення робітничих мітингів і зборів, відкрити бібліотеку та школу⁶.

На початку 1906 р. робітники Катеринославської губернії склали наказ своєму депутату до Державної думи, гірнику з Щербинівського рудника М. Михайличенку, в якому поряд з політичними й економічними містилися вимоги й культурно-освітнього характеру. Зокрема, вони вимагали запровадження загального безплатного обов'язкового навчання у початкових школах, якими б відали органи місцевого самоврядування, а також організованої допомоги учням бідних батьків⁷.

Разом з дорослими у революційній боротьбі брали участь неповнолітні робітники, ремісничкі й фабрично-заводські учні. Вони, як і їх старші товариші, батьки і брати, виступали проти капіталістичної експлуатації, гніту самодержавства, за право вільно жити й учитися. Так, більшовицька газета «Пролетарий» інформувала читачів про страйк хлопчиків — робітників торговельно-промислових закладів і друкарень, слюсарів, заготівельників — віком від 9 до 13 років. Він відбувся влітку 1905 р. у Катеринославі. Газета вмістила на своїх сторінках промову 12-річного учасника страйку, який, зокрема, сказав: «Ми — нещасні діти пригнобленого пролетаріату — насамперед повинні добиватися таких умов праці, які б дали нам можливість учитися, мати час для свого розвитку...»⁸.

Революційна боротьба пролетаріату, його вимоги демократизації освіти примушували підприємців йти на поступки й збільшувати кількість навчальних закладів для робітників та їх дітей. Цілком закономірно, що там, де революційна боротьба трудящих була найбільш гострою і напруженою, вони добивалися найбільш відчутних результатів і в галузі освіти. Зокрема, у Донбасі, де виступи робітників переросли у збройне повстання, саме в роки революції було відкрито чимало

⁵ Модестов В. Рабочее и профсоюзное движение в Донбассе до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1957, с. 27; Кирзнер А. С. Горно-рабочие Донбасса и Криворожья в первой российской революции. Харьков, 1927, с. 47.

⁶ Донбасс в революции 1905—1907 годов. Сталино, 1955, с. 68—69; Кирзнер А. С. Указ. соч., с. 60—61, 73; Історія міст і сіл Української РСР. Донецька область. К., 1970, с. 531.

⁷ Кирзнер А. С. Указ. соч., с. 31.

⁸ Пролетарий, 1905, 22 (8) авг. (№ 13).

шкіл за рахунок підприємців та заводської адміністрації. З 1905 р. по 1907 р. їх чисельність на металургійних та металообробних заводах Півдня Росії, більшість яких знаходилася в Донбасі, зросла з 26 до 35, а кількість учнів у них — з 6 до 8 тис. чол. 8 шкіл, зокрема, діяли на Юзівському заводі, 6 — на Дружківському, 2 — на Костянтинівському, 3 — на Нікополь-Маріупольському. На інших заводах (Петровському, Донецько-Юр'ївському, Гартмана в Луганську тощо) було по одній школі⁹. Лише за один рік (з 1905 р. по 1906 р.) майже подвоїлася їх чисельність на шахтах Донбасу — з 46 до 71, а кількість учнів у них зросла з 5,7 тис. до 8,8 тис. чол.¹⁰ Характерно, що в наступні роки чисельність шкіл для дітей робітників там майже не зростала.

Революційна боротьба пролетаріату справляла великий вплив і на розгортання селянського руху в країні. Селяни також виступали за ліквідацію національного гноблення, проти утисків у галузі культури, за розвиток освіти. Так, у програмі їх масової революційно-демократичної організації — Всеросійської селянської спілки, що виникла влітку 1905 р., зокрема, зазначалося: «Народна освіта: початкове загальне обов'язкове навчання. Влаштування сільських університетів, освітніх курсів і лекцій»¹¹.

Вимоги демократизації освіти містилися також у рішеннях багатьох сходів, у наказах селян депутатам Державної думи. Так, жителі с. Великі Голяки Сквирського повіту Київської губернії у наказі депутату Думи писали: «Нам потрібне те, чого ми не маємо, а саме: земля, воля, рівноправність і освіта»¹². Селяни с. Калюженці на Полтавщині в грудні 1905 р. на сході ухвалили рішення, в якому вимагали: «Запровадити загальне, обов'язкове, безплатне навчання — нижче, середнє й вище. Викладання має вестися тією мовою, якою говорить місцеве населення...»¹³.

З визвольною боротьбою народних мас були нерозривно пов'язані діяльність і творчість видатних українських революціонерів-демократів, письменників М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Франка, інших представників української демократичної культури М. Лисенка, С. Васильченка, А. Тесленка, М. Леонтовича, К. Стеценка. Передова інтелігенція України виступала за вільний розвиток культури, зокрема друкованого слова, організацію культурно-освітніх товариств, різноманітних гуртків і курсів для трудящих, відкриття народних бібліотек і читалень, запровадження викладання рідною мовою в навчальних закладах. Так, 9 січня 1905 р. М. Коцюбинський виступив на зборі Чернігівської громадської бібліотеки з вимогою ліквідувати всі обмеження, що існували для української мови й культури¹⁴.

Боротьба трудящих України проти соціального й національного гноблення діставала гарячу підтримку з боку передової інтелігенції Росії, зокрема таких видатних її представників, як М. Горький, В. Короленко та ін.

Представники прогресивної інтелігенції України, насамперед народні вчителі, не задовольнялися висуванням вимог демократизації на-

⁹ Підрахунки зроблені за матеріалами статист. збірника «Железная промышленность Южной России в 1907 г.». Харьков, 1908, с. 24.

¹⁰ Підрахунки зроблені на основі статист. збірника «Каменноугольная промышленность России в 1906 г.». Харьков, 1907. Вып. II, с. XXXIII—XXXIV.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 650, арк. 370.

¹² Цит. за кн.: Заволока М. Г. Загальноосвітня школа України в кінці XIX—на початку XX ст. К., 1971, с. 85—86.

¹³ Революционные события 1905—1907 гг. на Полтавщине: Док. и материалы. Харьков, 1957, с. 146, 150.

¹⁴ Спогади про Михайла Коцюбинського. К., 1962, с. 422.

родної освіти, а безпосередньо включалися в боротьбу народних мас за неї, брали активну участь у революційних подіях 1905—1907 рр. Найбільш свідомі з них стали членами соціал-демократичних гуртків, розповсюджували нелегальну літературу й листівки, проводили агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих, а іноді були й безпосередніми учасниками збройних виступів робітників і селян.

В архівах зберігається чимало справ про обшуки й віддання до суду вчителів, що належали до РСДРП і працювали в її рядах. Так, у березні 1905 р. в Києві під час обшуку в учительки О. С. Пономаренко, яка раніше працювала в Петербурзькому комітеті Російської соціал-демократичної робітничої партії, було виявлено велику кількість нелегальних партійних видань. Квартира вчительки Г. С. Алексіної, як відзначали місцеві власті, служила «передаточним пунктом конспіративної переписки й літератури Київського комітету РСДРП (більшовиків)». Вчитель 2-ї гімназії Києва А. К. Де-Боккор належав до його ж військової організації. Викладач Золотоніської гімназії П. Д. Батлер був членом місцевого комітету соціал-демократичної організації і підтримував зв'язки з Київським комітетом РСДРП, часто був присутній на його засіданнях¹⁵.

Серед організаторів і учасників збройного повстання робітників у Донбасі, керівників робітничих дружин були вчителі — більшовик А. Гречнев, П. Дейнега, Л. Доброва та ін. Двоє останніх загинули під час збройного виступу дружинників, А. Гречнев після поразки повстання емігрував за кордон, де зустрівся з В. І. Леніним і розповів йому про боротьбу донецьких робітників¹⁶. Учитель співів Грининського училища, згодом відомий композитор М. Д. Леонтович організував хор залізничників, який у жовтні-грудні 1905 р. виступав з виконанням революційних пісень перед робітниками і дружинниками ряду станцій Донбасу¹⁷.

Крім народних учителів, у революційній боротьбі в 1905—1907 рр. брали участь і демократичні верстви учнівської молоді із середніх навчальних закладів, студентство, прогресивні викладачі вузів тощо.

Участь народних мас і представників демократичної інтелігенції в русі за демократизацію освіти сприяла його дальшій активізації. Вплоги широких верств народних учителів з цього питання відбивають, зокрема, документи організацій, що виникли в роки революції — Всеросійської спілки вчителів й її місцевих відділень, нелегальних з'їздів педагогів та ін.

У статуті Всеросійської спілки вчителів зазначалося, що основними своїми завданнями вона вважає боротьбу за політичну свободу в Росії й передачу влади до рук народу, за докорінну реорганізацію справ освіти на засадах її демократизації та децентралізації. Конкретні заходи в цьому напрямі спілка проголосила на своєму першому з'їзді, який відбувся нелегально у Фінляндії в червні 1905 р. У прийнятому нею документі зазначалося: «...Спілка не рахуватиметься з офіційними програмами та схваленнями, члени спілки вестимуть вільне викладання за вільно обраними програмами... Вони користуватимуться тими навчальними посібниками, які визнають за найбільш придатні для справи»¹⁸.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, т. 1, спр. 702, арк. 2,8; спр. 703, арк. 34; спр. 970, арк. 2; ф. 707, оп. 262, спр. 1, арк. 234.

¹⁶ Анисимов С. Восстание в Донском бассейне. М., 1929, с. 30; Шморгунов П. М. Большевицкі організації України в революції 1905—1907 років. К., с. 149.

¹⁷ Гордійчук М. М. М. Д. Леонтович. К., 1960, с. 25—26.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 227, спр. 110, ч. VII, арк. 19.

«Загальна програма з питань освіти», прийнята 2-м делегатським з'їздом Всеросійської спілки вчителів, який також проходив нелегально у Фінляндії наприкінці грудня 1905 р., передбачала втілення в життя таких основних принципів, як рівне для всіх громадян без різниці віросповідання, національності та статі право на освіту і знищення всіх існуючих у цьому плані обмежень; викладання рідною мовою; виключення релігії з програм; запровадження загального, безплатного та обов'язкового навчання в початковій школі; передача шкільної освіти у відання органів місцевого самоврядування тощо¹⁹.

Не дивно, що департамент поліції в циркулярі від 21 липня 1907 р. писав про Всеросійську спілку вчителів: «...Діяльність згаданої спілки набула безсумнівно антиурядового характеру і, незважаючи на те, що в основу її завдань входять професійні цілі, члени спілки у більшості присвячують себе політичній агітації»²⁰.

В період революції у різних районах Росії, в тому числі й на Україні, виникають місцеві відділення й групи Всеросійської спілки вчителів. Вони діяли, зокрема, у Чернігівській, Полтавській, Катеринославській, Херсонській губерніях²¹.

Передова частина народних учителів, не чекаючи проведення реформи зверху, прагнула поліпшити постановку шкільної справи. Так, 14 листопада 1905 р. у приміщенні Кобеляцької земської управи (Полтавська губернія) відбувся з'їзд народних учителів повіту. За прикладом Всеросійської спілки учасники з'їзду ухвалили статут своєї організації й постановили «ігнорувати всі вимоги і розпорядження шкільного начальства»²².

За реорганізацію освіти на основі демократизації всього суспільного ладу виступали й вчителі, які не входили до організацій Всеросійської спілки. Так, 6 лютого 1905 р. в Одесі відбулися загальні збори вчителів недільних і суботніх шкіл та вечірніх курсів. У резолюції, ухваленій зборами, зазначалося, що їх учасники «висловлюють своє глибоке переконання у невідкладній необхідності такої перебудови державного порядку країни, який гарантував би свободу особи, вільне управління самим населенням справами освіти народу. Такий порядок може бути здійснений лише в країні, вільно керованій самим народом...». Резолюцію підписали представники 15 шкіл міста — всього більш як 100 чол.²³

Проти реакційної політики самодержавства виступали і представники ліберально-буржуазної інтелігенції, які в роки революції активізували свою діяльність у земствах, різних легальних освітніх товариствах, у Державній думі тощо. Вони розробляли проекти, що передбачали запровадження загального початкового навчання в країні, нових шкільних програм, викладання рідною мовою.

Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним викривала цілковиту неспроможність буржуазних реформаторів, оскільки вони покладали надії не на революційну перебудову суспільного ладу та його найширшу демократизацію, а на проведення реформ зверху при збереженні самодержавного устрою.

Питання про вкрай незадовільний стан освіти, її невідповідність вимогам культурного розвитку країни порушувалося не лише в гро-

¹⁹ Протоколи 2-го делегатського съезда Всероссийского союза учителей и деятелей по народному образованию. Спб., 1906. Приложения, с. 107.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 276, оп. 1, спр. 62, арк. 23.

²¹ Там же, арк. 22—23.

²² Там же, ф. 707, оп. 227, спр. 110, ч. II, арк. 27, 28.

²³ ЦДІА СРСР, ф. 733, оп. 173, спр. 55, арк. 108.

мадських колах, так чи інакше пов'язаних з цією сферою. Воно обговорювалося на засіданнях і з'їздах різних громадських організацій та наукових товариств, що, на перший погляд, не мали до неї ніякого відношення. Так, з 4 по 11 вересня 1905 р. у Києві відбувався II з'їзд вітчизняних лікарів-психіатрів. На його першому засіданні виступив відомий учений академік В. М. Бехтерев з доповіддю «Особа та умови її розвитку і здоров'я», в якій піддав гострій критиці тогочасну освіту, що служила справі духовного гноблення людини. Офіційна педагогіка, зазначив він, «намагається придушити будь-який проблеск ініціативи й самодіяльності в учнях, прагне створити замість самодіяльних, добре підготовлених до життя особистостей покірних принижених слуг загального режиму, позбавлених всякої духовної самодіяльності... Однак навряд чи не гірше всього сказаного щодо наших шкіл — це... тенденція, яка вже принесла стільки зла Росії, тенденція, що зводиться до заперечення будь-якої освіти. Вважали, що освіта має бути зайвою і навіть шкідливою з загальнодержавної точки зору. Внаслідок такої запаморочливої політики величезні маси нашого люду залишились і лишайються до цього часу безграмотними»²⁴.

Різку оцінку дореволюційній школі у багатьох своїх працях давав В. І. Ленін. Він називав міністерство освіти «міністерством народного затемнення» і зазначав, що вся система освіти в царській Росії була спрямована на те, щоб «...намуштрувати для буржуазії покірних і спритних слуг, виконавців волі і рабів капіталу»²⁵.

Боротьба прогресивних сил за демократизацію освіти в країні дала певні позитивні результати. Як зазначав В. І. Ленін, революція 1905—1907 рр. примусила «навіть наше казенне відомство зрушити з мертвої точки»²⁶.

У період революції й після неї урядові асигнування на освіту збільшилися. Хоч і повільно, в країні зростала кількість початкових шкіл, зокрема тих, що перебували у віданні міністерства освіти. Так, якщо за період з 1900 р. по 1905 р. на Україні було відкрито понад 2,8 тис. початкових шкіл, тобто в середньому по 564 школи щорічно, то в 1906—1910 рр. — більше 4 тис., або по 817 шкіл кожного року²⁷. Водночас революція поклала край збільшенню чисельності церковних шкіл.

Міністерство освіти зробило також ряд незначних кроків у напрямі вдосконалення шкільних програм, демократизації внутрішнього життя й ослаблення поліцейсько-бюрократичного режиму в середніх і вищих навчальних закладах. У роки революції почався, а в наступний період тривав процес демократизації соціального складу учнів середніх шкіл та студентів вузів.

Значну роль відіграла революція 1905—1907 рр. і в розвитку вищої жіночої освіти. У найібільших культурних центрах Росії, в тому числі й на Україні (Київ, Одеса, Харків), за ініціативою прогресивних викладачів організуються приватні навчальні заклади — Вищі жіночі курси. Крім того, жінки були вперше допущені до навчання в університетах та окремих інститутах на правах «вільних слухачок».

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855, спр. 307, арк. 17.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 124; т. 37, с. 412.

²⁶ Ленін В. І. До питання про політику міністерства народної освіти. — Повне збір. творів, т. 23, с. 122.

²⁷ Однодневная перепись начальных школ в империи, произведенная 18 января 1911 г. СПб., 1913. Вып. I, ч. I, с. 6; Пг., 1914. Вып. III, с. 6; Пг., 1914. Вып. IV, с. 5 (Підрахунки автора).

Перша російська революція була важливим етапом і в розвитку позашкільної освіти та культурно-освітньої роботи. Skorиставшись тимчасовим ослабленням поліцейсько-бюрократичного нагляду, активізували свою діяльність легальні громадські культосвітні організації, зокрема товариства грамотності, по поширенню народної освіти. комітети народних читань, народні університети тощо. І хоча із спадом революції, в роки реакції самодержавство намагалось ліквідувати майже всі ці поступки, воно вже не змогло знищити повністю революційних завоювань народу.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІММІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ КАНАДИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

О. І. СИЧ (Чернівці)

Імміграція відіграла надзвичайно важливу роль в історії Канади, що склалась як країна в основному переселенська. Імміграція постійно впливала на формування національно-етнічного складу канадського суспільства; її масштаби істотно позначились на економічному розвитку держави. Природно, що імміграційна політика стала необхідним компонентом діяльності кожного канадського уряду. Вона не була статичною, і еволюція її відбилась на політичних та економічних настановах, критеріях відбору іммігрантів, на організації справи тощо, хоч деякі основні принципи залишались незмінними (наприклад, завжди віддавалась перевага імміграції з Великобританії).

Дана стаття є спробою охарактеризувати імміграційну політику Канади на рубежі ХІХ—ХХ ст., тобто її початкового етапу. Проте формування державного курсу імміграційної політики в часи, коли в ній відбулись помітні зрушення, не знайшло відповідної оцінки в науковій літературі. Тимчасом саме в той період спостерігається зміна джерел поповнення переселенських контингентів, вводиться нова система заохочення іммігрантів в регіоні господарського освоєння, у ставленні до нової імміграції з'являються елементи дискримінаційних обмежень. Саме на цьому рубежі стає масовою українська трудова імміграція, 90-річчя якої відзначається в цьому році. Це закономірно привертає увагу дослідників і громадськості до розглядуваного періоду.

Однією з найважливіших проблем молодого канадського держави була недостатня заселеність країни, її порівняно невеликий трудовий потенціал. Така ситуація викликала занепокоєння правлячих та ділових кіл Канади. По-перше, це звужувало сферу внутрішнього ринку, що негативно відбивалось на розвитку ряду галузей канадської економіки.

По-друге, в цей час молодий канадський капіталізм уже вступав у імперіалістичну стадію розвитку. Зростання великого індустріального виробництва, посилення його суспільного характеру потребувало широкої бази трудових ресурсів. Робочих рук не вистачало, зокрема на залізничному будівництві, яке розвивалося швидкими темпами. Промисловість не могла задовольнити його вимоги, не залучаючи повних контингентів робітників. Аналогічне становище існувало в усіх галузях канадської економіки. Без задоволення потреби в робочій силі не міг нормально функціонувати господарський механізм країни.

По-третє, одним з першорядних завдань було заселення і освоєння великих обширів на заході Канади. Це грандіозне починання було природним наслідком розвитку капіталізму вшир — процесу, всебічно проаналізованого В. І. Леніним на прикладі Росії¹⁻². Колонізація канадського Заходу була необхідною для формування капіталістичного сільського господарства. Для здійснення гігантських заходів по заселенню і освоєнню безкраїх прерій потрібні були сотні тисяч людей. Реалізувати це завдання власними силами Канада не могла.

По-четверте, значний вплив населення, особливо франкоканадців, у США в пошуках праці й більших заробітків³ не лише серйозно погіршував загальну демографічну ситуацію в країні, але й загрожував поставити в критичне становище економіку, ще більше загострюючи проблему трудових ресурсів. Компенсувати їх нестачу уряд сподівався шляхом залучення великих груп іммігрантів, які дали б господарству не тільки робочу силу, а й споживчий ринок. Крім того, у переселенцях правлячі кола бачили майбутніх платників податків, а бізнесмени — додаткове джерело високих прибутків.

В. І. Ленін писав: «...Капіталісти експлуатують якнайбезсовісніше робітників-переселенців»⁴. Про те, які можливості для збагачення давала нещадна експлуатація дешевої праці іммігрантів, особливо з Центральної та Південно-Східної Європи, свідчить хоч би приклад капіталістів США. «Якраз для імперіалізму така експлуатація праці *гірше оплачуваних* робітників з відсталих країн особливо характерна»⁵, — відзначав В. І. Ленін.

До утворення домініону імміграція у Канаду мала неорганізований характер. Не існувало навіть ніякого спеціального загальнодержавного органу, що займався б цією справою. За винятком північно-західних територій, якими керував федеральний уряд, провінціальні уряди самостійно контролювали імміграцію. Емігранти, що осіли в Канаді до 1892 р., були під контролем міністерства сільського господарства, а з 1892 по 1917 рр. — міністерства внутрішніх справ⁶.

Канадські власті намагались заохочувати приплив іммігрантів у країну. Однак на цьому шляху виникло чимало труднощів: конкуренція США, куди рухався основний потік переселенців, відсутність належного досвіду та координації в проведенні імміграційної політики та ін. Незважаючи на всі зусилля уряду, з 1881 по 1891 рр. населення домініону збільшилось лише на 11,76%, тобто значно менше, ніж за попередні 10 років⁷.

Дуже загострилася конкурентна боротьба між Канадою і США в справі вербування іммігрантів. По суті, як слушно відзначив А. Г. Мілейковський, це була боротьба за ринки, оскільки нове поповнення робочої сили водночас сприяло розширенню товарних ринків⁸. Проходила вона не на користь Канади: міграційний баланс країни був від'ємним, бо з неї виїжджало до Сполучених Штатів більше людей, ніж переселялось з Європи. Навіть розпочата колонізація канадського За-

¹⁻² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 533, 563.

³ В 1871—1901 рр. у США з Канади виїхало близько 2 млн. чоловік. Див.: Канада, 1918—1945. Исторический очерк. М., 1976, с. 6; Corbett D. C. Canada's Immigration Policy. A Critique. Toronto, 1957, p. 125—127.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 88.

⁵ Там же, т. 34, с. 351.

⁶ Potrebенко Н. No Streets of Gold. A Social History of Ukrainians in Alberta. Vancouver, 1977, p. 32.

⁷ История XIX века. Под ред. проф. Лависса и Рамбо, т. 7. М., 1939, с. 117.

⁸ Милейковский А. Г. Канада и англо-американские противоречия. М., 1958, с. 209—210.

ходу і земельний закон 1872 р., який визначав умови межування прерій, не дали бажаного ефекту. Американські імміграційні власті вели своєрідну контрагітацію, відраджуючи прибулим на американський континент їхати в Канаду і намовляючи їх залишатись у США. Вони лякали іммігрантів лютою зимою у Манітобі, непридатними для землеробства ґрунтами в північно-західних преріях і т. п. В результаті в середньому лише один з 30—40 переселенців потрапляв на канадський Захід, а решта перебиралась у США⁹. Навіть до Вінніпега, головного розподільчого пункту для іммігрантів на території Канади, прибували американські агенти, які радили завербованим переїжджати до Сполучених Штатів, де легше знайти роботу¹⁰.

Для канадського уряду понад силу виявилось суперництво із Сполученими Штатами і на європейському континенті, де американські посольства і консульства активно вербували емігрантів. Домініон же фактично не мав своїх представників за кордоном, крім агентств по еміграції в Лондоні, Парижі і Антверпені. А британська дипломатія залишалась цілком інертною, коли йшлося про інтереси Канади. Таке становище дуже дратувало канадську буржуазію, яка протягом десятиріч вела боротьбу з метрополією за право здійснювати незалежну зовнішню політику, зокрема самостійно визначати методи проведення своєї імміграційної політики.

Таким чином, на 90-ті роки XIX ст. успіхи Канади в справі імміграції були досить скромними і проблема не втрачала гостроти. Початок нового етапу припадає на кінець XIX ст., коли до влади в домініоні прийшов ліберальний уряд Уїлфреда Лор'є.

Інтенсивність «нової імміграції» пояснювалась зростаючою нерівномірністю розвитку капіталістичних держав, що вступали наприкінці XIX — на початку XX ст. в імперіалістичну стадію. Розвиток капіталізму зумовлював відмінності в рівні життя людей у різних країнах, приводив до появи відносно надлишкового населення¹¹, для якого не було місця у виробничому процесі. В. І. Ленін називав цей етап «*ноювою імміграцією*»¹², протиставляючи її «старій імміграції» з промислово розвинутих капіталістичних країн Європи — Великобританії, Німеччини, Голландії, скандинавських країн. Справді, з 90-х рр. XIX ст. найчисленніший міграційний потік утворювали вихідці з менш розвинутих індустріально, охоплених аграрною кризою країн Центральної та Південно-Східної Європи.

На кінець минулого століття запас вільних земель на заході США був практично вичерпаний. Канада ж мала неозорі обшири незайнятої землі й всі можливості для зростання капіталізму вшир, для залучення бажаних одержати земельну ділянку й стати фермерами. Нарешті, в цей період Канада відповідала тим умовам, які дають підставу зарахувати її до країн імміграції. Деякі дослідники цілком слушно визначають їх так:

1. Відносно невисока густина населення при наявності досить великих природних ресурсів (земельних, мінеральної сировини та ін.).
2. Достатньо високий рівень розвитку продуктивних сил, який може забезпечити іммігрантам відповідний рівень життя, а в разі піонерного заселення — дати їм певну допомогу для влаштування на новому місці.
3. Закіцавленість даної країни в заохоченні імміграції.

⁹ Bradley A. G. Canada. London, 1911, p. 202.

¹⁰ Land of Pain, Land of Promise. First Accounts by Ukrainians Pioneers 1891—1914. Research and Translation by Harry Piniuta. Saskatoon. 1978, p. 85.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 597.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 89.

Канадський уряд вміло використовував відзначені сприятливі обставини і різко активізував імміграційну політику. Докладались значні організаційні зусилля, щоб завербувати переселенців з США, Британських островів та країн континентальної Європи. Ці зусилля були підтримані залізничними і промисловими монополіями, що гостро потребували імпорту робочої сили, а також акціонерними товариствами й транспортними компаніями, які розраховували на великі прибутки від перевезення і розміщення емігрантів. Канадська асоціація промисловців підтримувала зв'язки з бюро праці в Лондоні, маючи на меті вербування людей для роботи на канадських фабриках¹³⁻¹⁴.

Розгорнулася широка агітаційна кампанія. В офіційних брошурах і рекламних проспектах для бажаючих оселитися в Канаді гарантувались райдужні перспективи. Спеціальне агентство надрукувало понад 2,7 млн. примірників рекламних брошур, які поширювались в країнах Європи і США¹⁵. Міністр внутрішніх справ Кліффорд Сіфтон, зв'язаний з великим канадським капіталом, особливо із залізничною компанією «Кенедіан Песіфік Рейлвей», організував імміграційний апарат, в складі якого були шведи, українці, німці, французи, швейцарці¹⁶. Розміщуючи поселенців, міністерство внутрішніх справ вдавалося до послуг церкви й священників¹⁷. Уповноважені особи здійснювали поїздки до США для вивчення постановки там імміграційної справи і нагромадженого досвіду. Опорні пункти діяльності канадських агентів розміщувались у 16 американських містах. Особливо домагались повернення колишніх канадців, що виїхали свого часу до США¹⁸.

На імміграційні цілі уряд асигнував солідні суми: в 1898—1908 фінансових роках — майже 7 млн. доларів¹⁹, в 1912 р. — 10 млн.²⁰. Значні кошти надавались різним пароплавним і залізничним компаніям для перевезення великої кількості емігрантів. Вони мали свій штат агентів-вербувальників, які нерідко виконували й доручення офіційних властей. Крім досить кругленьких сум, які сплачували їм емігранти за переїзд через океан, компанії мали ще грошові премії канадського уряду за перевезення додаткових контингентів переселенців. Якщо ж з тих чи інших причин емігрант повертався назад, то він знову мусив користуватися послугами тих самих компаній.

Сприятливим фактором було досить ліберальне імміграційне законодавство Канади, яке не передбачало ніяких обмежень щодо національності, освіти, віросповідання, майнового цензу, а також порівняна легкість надання державою земельних ділянок — гомстедів. Щоправда, тут були певні застереження. Формально в Канаду допускались особи будь-якої національності, фактично ж у цьому питанні існувала виразна дискримінація. Якщо іммігранти з США і Великобританії майже без перешкод могли прибувати до Канади (не потрібні були навіть паспорти), то в'їзд осіб азіатського походження пов'язувався з великими труднощами. Існувало правило, згідно з яким вони мали

¹³⁻¹⁴ Porritt Ed. *Sixty years of Protection in Canada*. Winnipeg, 1913, p. 286.

¹⁵ Кравчук П. На канадській землі. Львів, 1963, с. 73; Український емігрант, 1931, 31 жовт.

¹⁶ *Land of Pain, Land of Promise*, p. 37, 101.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 2559, арк. 34.

¹⁸ Currie A. W. *Canadian Economic Development*. Toronto, 1942, p. 179; Bryce G. *Short History of Canadian People*. London, 1887, p. 459.

¹⁹ *Reports of Immigration Commission, vol. 2; Abstracts of Reports of the Immigration Commission in two volumes, vol. 11*. Washington, 1911, p. 610 (далі — *Abstracts of Reports...*).

²⁰ *Новий край*, 1912, 20 верес.

пред'явити властям 25 доларів. Щоб перешкодити в'їзду китайців, ця сума була підвищена з 50 до 500 доларів, індійці мусили мати 200, а прибуття японців за угодою між канадським і японським урядом обмежувалось 400 приїжджих за рік²¹. Деякі провінції ухвалювали імміграційні закони, що мали на меті не допустити в'їзду до країни «небажаних» вихідців з Азії. Так, від них вимагалось вміння писати якоюсь з європейських мов, ставились інші важкі для виконання умови. Канадські імміграційні власті регулювали потік переселенців і з допомогою суворого медичного контролю, навіть незначна хвороба чи нездужання давали законну підставу, щоб відправити емігранта назад.

Загалом у 1896—1914 рр. канадський уряд почав активно втручатися в міграційні процеси. Імміграційна політика з цього часу стає його постійною функцією, уряд домігся від метрополії самостійності в даному питанні. В 1917 р. було створене спеціальне міністерство імміграції і колонізації, в 1919 р. почало діяти його відділення, що займалось жіночою імміграцією.

Важливою особливістю був зв'язок цієї діяльності з політикою колонізації західних земель, що впливало на формування професійного складу іммігрантів. Перевага здебільшого віддавалась селянам, фермерам, сільськогосподарським робітникам тощо. У брошурі міністерства внутрішніх справ Канади, призначеній для поширення у Великобританії, згадуються фермери, сільськогосподарські робітники й жіноча домашня прислуга як найбажаніші категорії іммігрантів. Виділяли серед них також шахтарів, землекопів, колючів, садівників, чорноробів і взагалі тих, хто висловив бажання займатися землеробством або працювати на будівництві залізниць.

Масова колонізація канадського Заходу на початку ХХ ст. привела до значних змін у національному складі імміграції: якщо до кінця ХІХ ст. Британські острови давали близько 75% загальної кількості емігрантів до Канади, то в 1900—1914 рр. частка британських переселенців становила приблизно 33—41%. Суворий клімат канадських прерій лякав багатьох з них²².

Імміграційна і колонізаційна політика канадського уряду велась одночасно і взаємно доповнювалась, прагнучи до однієї мети — збільшення числа робочих рук. Рекламне гасло «Західна Канада запрошує світ!»²³ стало одним з головних козирів канадської імміграційної політики. Пропагандистська кампанія мала особливий успіх в країнах Центральної та Східної Європи, де сільське населення терпіло від земельного голоду. Справжнім прокляттям українських селян було малоземелля та безземелля. Наприклад, у Східній Галичині (що входила тоді до складу Австро-Угорщини), де сільським господарством було зайнято близько 77% всього населення, 42% господарств не перевищували за розмірами 2 га, до 38% мали 2—5 га²⁴. Природно, що переважна більшість селян не могла прогодуватися на таких мізерних клаптиках землі. Аналогічне становище спостерігалось в Словаччині, Закарпатті, на польських землях²⁵. Цим пояснюється піддатливість сільсько-

²¹ Abstracts of Reports..., p. 623, 628, 629.

²² Canadian History in Documents. 1763—1966. Edited by J. M. Bliss. Toronto, 1966, p. 204.

²³ Кравчук П. Українці в історії Вінніпега. Торонто, 1974, с. 18.

²⁴ Любавский М. История западных славян. М., 1918, с. 455—456.

²⁵ Про це детальніше див: Slovenské vyst'ahovalectvo. Documenty. I. Do roku 1918. Zostavili František Bielik a Elo Rákoš. Bratislava, 1969, s. 10—13; Employment-seeking emigration of the Poles world-wide XIX and XX c. Editors Celina Bobińska, Andrzej Pilch. — Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace polonijne. Zeszyt I. Kraków, 1975, s. 82.

го населення цих районів на агітацію агентів, які обіцяли багато вільної землі на канадському Заході, — адже вона була споконвічною мрією трудящого селянства. І взагалі слов'янська імміграція у Канаду в той період стає помітним компонентом багатонаціональної мозаїки канадського суспільства в процесі його формування. Сюди приїздило багато переселенців-росіян, мала місце, правда, в значно менших розмірах імміграція сербів і хорватів. Але найбільше емігрантів було із слов'янських земель Австро-Угорщини, особливо зі Східної Галичини та Північної Буковини, переважно українців і поляків²⁶.

Такий наплив переселенців з цього регіону виявився несподіваним для канадського уряду, їх кількість перевищувала найсміливіші його розрахунки. На цьому питанні слід спинитися дещо докладніше, тим більше, що тут особливо наочно простежується механізм агітації та вербування.

Причини такої численної еміграції полягали передусім в соціально-економічному становищі населення слов'янських земель імперії Габсбургів. Для нього характерні були жорстока експлуатація фабричних і сільськогосподарських робітників, малоземелля чи цілковите безземелля, кабальні умови оренди землі, податковий прес, заборгованість лихварям, голод, розорення, катастрофічні наслідки неврожаїв, безробіття і безпросвітні злидні. В одній з анкет у відповідь на запитання місцевої газети з приводу еміграції з Північної Буковини говориться: «Причиною еміграції є невиносиме положення нашого робітничого народу...»²⁷. Це становище погіршувалось внаслідок сваволі австро-угорської адміністрації, національного і соціального гноблення. Важливу роль відігравало й бажання уникнути військової служби в умовах зростаючої агресивності зовнішньої політики Австро-Угорщини.

В. І. Ленін, торкаючись соціально-економічних причин еміграції, відзначав: «Немає сумніву, що тільки крайні злидні змушують людей покидати батьківщину...»²⁸. Ленінські слова надзвичайно точно визначають суть трудової еміграції, трагічний характер цього явища. Український емігрант Лящук згадував: «...Більшість виїжджала не з своєї волі, а через визиск..., з плачем і болем у серці»²⁹.

Всі ці умови підготували ґрунт для діяльності агентів канадського уряду. Від 5 до 6 тисяч їх у Галичині та на Буковині агітувало заданих злиднями селян шукати щастя за океаном, переселятися в Канаду³⁰. Ще більшим, може, було число таємних агентів, що вербували серед місцевого населення. До них належали гмінні писарі, поштові й таможенні чиновники, крамарі, корчмарі та ін.³¹. Навіть представники місцевої адміністрації за певну винагороду сприяли виїзду жителів за океан, хоч австро-угорські власті вимагали від них цілком протилежних дій. Часто як агенти виступали селяни, що повернулись з Канади³².

Еміграційна лихоманка активно підігрівалась транспортними компаніями. Лише в Чернівцях філіали своїх агентств мали голландські компанії «Карлсберг» і «Голланд-Америка», німецькі — «Міслер» та «Гамбург — Америка», італійські — «Гастальді» й «Саббадіні», австрій-

²⁶ International Migrations, vol. 11. Interpretations. Edited by Walter F. Willcox. New York, 1931, p. 400, 407.

²⁷ Нова Буковина, 1913, 20 ллп.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 24, с. 88.

²⁹ Двісті свідків. Розповіді про Америку. К., 1953, с. 137.

³⁰ Land of Pain, Land of Promise, p. 20.

³¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2489, арк. 57; Український емігрант, 1928, 25 січ.

³² Нова Буковина, 1913, 6 серп.

ська — «Австро—Американа», канадська — «Кенедіан Песіфік Рейлвей»³³. Остання мала в Австро-Угорщині 22 концесії на відкриття агентств, у тому числі вісім в Галичині та на Буковині³⁴. Їй було надано право на території Австрії та Угорщини причіплювати до експрес-поїзів спеціальний вагон-виставку, присвячену Канаді. Крім того, компанія з дозволу австрійських властей розсилала своїх агентів на автомобілях для агітації жителів виїжджати за океан³⁵. Ця своєрідна «реклама на колесах» вихваляла «казкові можливості «землі обітованої» — Канади.

Агітатори, безсоромно спекулюючи на темноті й забитості місцевого населення, обіцяли безкоштовну землю на канадському Заході, гарантували допомогу уряду, зручні умови переїзду через океан і т. ін. Офіційний представник канадських імміграційних служб львівський професор Олесків, фінансовий канадським урядом, у своїх брошурах, написаних після відвідання Канади і поширених в 351 селі Галичини³⁶, переконував співвітчизників, щоб вони їхали в Канаду, де їх чекає щасливе майбутнє. Рекламна кампанія досягла таких розмірів, що навіть маленькі діти знали про Канаду, а підлітки мріяли поїхати туди. Ця країна поставала в уяві людей як заморський «рай», символ успіху й процвітання³⁷.

Дійсність зрадила ці сподівання. В «Зошитах з імперіалізму» В. І. Ленін писав: «Безсоромна реклама бразильського уряду (як і канадського). Платять агентам по 10 марок з душі переселенця. Брехня про благоденство переселенців, їх нужда etc. etc. Спекулятивний продаж землі їм...»³⁸. Тисячі знедолених людей замість щастя знайшли за океаном страждання, поневіряння, тяжку працю. Все це було несхоже на глянцеві ілюстрації рекламних видань. Листи перших переселенців дають об'єктивну картину життя простих трудівників у Канаді. Так, С. Дарійчук писав: «Мекензій Сіпієр, що ми на їх дорозі робимо, і Бавер, і Канон, і багато інших, що провадять людей до Канади, — всі вони шахраї, одна компанія злодіїв! В їх руках колії і всі дороги, і вони роблять з народом, що самі хочуть, а поскаржитися нема до кого! Тут великі безправства!»³⁹.

Вербування і перевезення емігрантів супроводились зловживаннями, шахрайством, обманом з боку агентів канадського уряду та пароплавних компаній. Типовим прикладом таких махінацій може бути діяльність Романа Сірецького, власника бюро подорожей, який мав контори у Львові та Чернівцях. Протягом ряду років він був агентом «Кенедіан Песіфік Рейлвей» в Чернівцях і, як писала газета «Нова Буковина», йому «вона зобов'язана своєю величезною популярністю на Буковині»⁴⁰. Архівні документи виявляють справжнє обличчя цього діяка — шахрая. На його рахунку і незаконна відправка емігрантів до Канади без документів або тільки з трудовими книжками, а також з чужими чи фальшивими паспортами, завищення ціп на білети, підкуп

³³ Ботушанський В. М. Буковинська трудова еміграція в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. — Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Вип. 1. К., 1975, с. 138.

³⁴ Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО), ф. 3, оп. 2, спр. 24687, арк. 92; Нова Буковина, 1913, 3 серп.

³⁵ Новий край, 1912, 1 серп.

³⁶ Land of Pain, Land of Promise, p. 20.

³⁷ Kostash M. All of Baba's Children. Edmonton, 1971, p. 19.

³⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 28, с. 155.

³⁹ Руска Рада, 1903, 8 серп. «Сіпієр» (скорочення від «Кенедіан Песіфік Рейлвей»), «Бавер», «Канон» — назви залізничних і транспортних компаній.

⁴⁰ Нова Буковина, 1913, 3 серп.

поліцейських чиновників, представництво інтересів тих компаній, які не мали дозволу на діяльність в Австрії, тощо⁴¹.

За даними Державної ради Австрії, лише на перевезенні емігрантів з Галичини пароплавні компанії заробляли до 7 млн. марок щорічно⁴², забираючи у людей останній гріш. Між компаніями розгорнулася запекла конкурентна боротьба; перідким явищем були бійки поміж агентами-вербувальниками різних фірм⁴³. Видаючи себе за агентів, шахраї та шарлатани продавали фіктивні білети. В 1898 р. депутат Барвінський зробив спеціальний запит австрійському парламенту в зв'язку із загрозливими масштабами виселення галицьких селян в Бразилію та Канаду, причому особлива увага була звернута на шкідливу діяльність багатьох агентів⁴⁴. Проте виїзд у Канаду зростав. У 1897—1900 рр. з загальної чисельності буковинських емігрантів 91% припадав на тих, що виїхали до Канади, 8% — на переселенців у США⁴⁵. В наступні роки ця пропорція зберігалась⁴⁶. Українського, словацького чи польського селянина не треба було довго намовляти на виїзд — безпросвітна бідність змушувала їх до цього. Багато хто шукав не тільки заробітків, але й постійного місця проживання.

Еміграція з слов'янських земель Австро-Угорщини була важлива для канадського уряду не тільки в силу її масового характеру, а й тому, що вихідці звідти являли собою необхідний для колонізації канадського Заходу «людський матеріал». Здебільшого це були селяни, сільськогосподарські робітники, що звикли працювати на землі, причому в схожих кліматичних умовах. Вони мали безперечну перевагу перед англійцями чи італійцями. Тисячі слов'ян-емігрантів працювали на будівництві залізниць і міст, у вугільній промисловості й на лісорозробці. Саме еміграція сотень тисяч селян з східноєвропейських країн у Канаду була важливим кроком у подоланні труднощів, викликаних нестачею робочої сили⁴⁷.

Канадський капіталізм жадібно поглинав людські ресурси і вимагав нових. Про зацікавленість правлячих і ділових кіл країни в зростанні чисельності населення, трудового потенціалу свідчить, на нашу думку, широка імміграція дітей та підлітків, яких вербували з робітних будинків і сирітських притулків Великобританії. Їх посилали в Канаду добродійні та релігійні організації, і там вони розподілялись через філантропічні товариства й агентства в сім'ї фермерів. У 1901—1909 рр. до Канади було послано 19 034 підлітків; число заявок на них значно перевищувало цю цифру⁴⁸. Таке явище перетворилось у постійну тенденцію канадської еміграційної політики: в 1868—1925 рр. 80 тис. англійських дітей і підлітків віком 7—14 років було відправлено в домініон⁴⁹. Для канадської буржуазії це був надзвичайно вигідний і дешевий шлях збільшення кількості іммігрантів. Незважаючи на офіційні заяви і запевнення в тому, що власті здійснюють нагляд за дітьми й піклуються про них, фактично їх чекала виснажлива праця і жорстоке поводження з боку господарів.

⁴¹ ДАЧО, ф. 3, оп. 1, спр. 24687, арк. 28; оп. 2, спр. 24687, арк. 114, 115, 120, 121, 143, 149, 161, 176.

⁴² Jan k o w s k a T. Emigracja z Galicyi. Kraków, 1913, s. 72.

⁴³ ДАЧО, ф. 3, оп. 2, спр. 24687, арк. 114; Нова Буковина, 1913, 3 серп.

⁴⁴ Сборник консульских донесений, 1899. СПб., 1899, с. 231.

⁴⁵ Б о т у ш а н с ь к и й В. М. Вказ. праця, с. 137.

⁴⁶ Нова Буковина, 1913, 2, 13, 16 лип.

⁴⁷ Ш л е п а к о в А. Н. Славянские группы Канады.— В кн.: Национальные проблемы Канады. М., 1972, с. 139—143; Ш л е п а к о в А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960, с. 110.

⁴⁸ Abstracts of Reports..., p. 615.

⁴⁹ Labour Monthly, vol. 62, N 12, December 1980, p. 565.

Якими ж були результати імміграційної політики Канади в кінці XIX — на початку XX ст.? Населення країни зросло з 5 371 315 чоловік у 1901 р. до 7 206 643 в 1911 р.⁵⁰ В 1900—1914 рр. до Канади щорічно прибувало 250—300 тис., а в 1913 р. — 418 838 чоловік⁵¹.

Демографічні наслідки визначались не тільки кількісними параметрами імміграції, але й своєрідністю її статево-вікової структури: помітною перевагою людей (в основному чоловіків) молодого й середнього віку, фізично здорових і міцних. Російський інженер М. Епанчин, побувавши в домініоні, відзначав, що «Канада має щастя заселяти свої пусті землі прерій добірим елементом переселенців...»⁵². І це не могло не позначитися на темпах економічного розвитку країни.

Отже, імміграційна політика Канади мала безпосередній позитивний вплив на різні галузі господарського життя. Масовий приплив переселенців створив можливість для колосального зростання землеробського виробництва, забезпечив розв'язання найважливішого соціально-економічного завдання, що стояло в той час перед країною, — заселення і освоєння канадського Заходу. Нарешті, імміграція збагатила домініон у матеріальному й фінансовому відношеннях. Так, у 1909 р. лише переселенці з США привезли з собою грошей, худоби, сільсько-господарського інвентаря та іншого майна загальною вартістю понад 60 млн. доларів, а всього за 1906—1911 рр. — понад 590 млн.⁵³ При цьому, як бачимо, канадські власті керувались цілком прагматичними мотивами, далекими від якихось загальногуманістичних настанов чи симпатії і співчуття до долі багатьох тисяч нових переселенців. Магнати великого капіталу вважали себе авторами «економічного чуда» — значного господарського прогресу країни на початку XX ст. Але історія знає, що своїми успіхами Канада завдячує в першу чергу наполегливій праці канадського народу та його складової частини — сотень тисяч іммігрантів.

⁵⁰ International Migrations, vol. 11, p. 130; Współczesna Kanada. Praca zbiorowa pod redakcją Michała Dobroczyńskiego i Romana Marcha. Warszawa, 1978, s. 150.

⁵¹ International Migrations, vol. 1. Statistics. Ed. by Walter F. Willcox. New York, 1929, p. 366.

⁵² Епанчин Н. Н. Орошение и колонизация черноземных прерий Дальнего Запада Канады Обществом Канадской Тихоокеанской железной дороги, т. I, ч. I. СПб., 1913, с. 8.

⁵³ Abstracts of Reports..., p. 617; Епанчин Н. Н. Указ. соч., с. 9.

Трибуна молодого автора

Т. О. ПРИСТУПЕНКО (Київ)

РОЛЬ КОМСОМОЛЬСЬКОЇ ПРЕСИ УКРАЇНИ В ПРОПАГАНДІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ МОЛОДІ В ДЕВ'ЯТІЙ П'ЯТИРІЧЦІ

В сучасних умовах, коли здійснюється перехід нашої економіки на інтенсивні шляхи розвитку, вирішується завдання органічного поєднання сучасної науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, серйозно підвищуються вимоги і до масової технічної творчості, яка покликана допомагати вирішувати важливі народно-господарські проблеми.

Комуністична партія значну увагу приділяє розвитку технічної творчості трудящих. Вивчення нагромадженого досвіду дає можливість краще зрозуміти й оцінити фактори, що впливають на збільшення внеску раціоналізаторів, винахідників і новаторів у підвищення ефективності суспільного виробництва, в прискорення науково-технічного прогресу.

Важливим періодом у діяльності Комуністичної партії в цьому напрямі були роки дев'ятої п'ятирічки. На XXV з'їзді КПРС відзначалося, що в 1971—1975 рр. вплив робітничого класу на всі сфери життя розвинутого соціалістичного суспільства ще більш зріс і закріпився, його виробнича і суспільно-політична активність дала нові плідні наслідки. Загальний обсяг промислового виробництва збільшився за п'ятирічку на 43%. «Це,— зазначалося у Звітній доповіді товариша Л. І. Брежнєва на XXV з'їзді КПРС,— видатний успіх нашого робітничого класу, науково-технічної інтелігенції, командирів виробництва»¹.

Керуючись ленінськими вказівками про необхідність «пильно вивчати паростки нового, якнайуважніше ставитись до них, всіляко допомагати їх ростові...»², настановами XXIV з'їзду КПРС, партія неослабно піклувалась про те, щоб технічна творчість набула справді масового характеру. На це, зокрема, була спрямована постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1973 р. «Про дальший розвиток винахідницької справи в країні, поліпшення використання в народному господарстві відкриттів, винаходів і раціоналізаторських пропозицій і підвищення їх ролі в прискоренні науково-технічного прогресу», а також «Положення про відкриття, винаходи та раціоналізаторські пропозиції»³.

В цих документах особлива увага зверталася на необхідність всебічно сприяти розвитку винахідницької та раціоналізаторської роботи на всіх ділянках господарського будівництва, залучати до розв'язання цього завдання широкі кола трудящих, інженерно-технічних і наукових працівників.

Важливу роль у прискоренні науково-технічного прогресу, в розвитку руху новаторів дев'ятої п'ятирічки відігравали комсомольці і молодь нашої країни. Відповіддю юнаків та дівчат на рішення XXIV з'їзду

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 40.

² Ленін В. І. Великий почин. — Повн. збір. творів, т. 39, с. 19.

³ Справочник партійного работника. Вып. 14. М., 1974, с. 137—194.

КПРС став новий патріотичний рух під девізом «Дев'ятій п'ятирічці — ударну працю, майстерність і пошук молодих»⁴.

Великого розвитку цей рух набув на Україні. IV пленум ЦК ЛКСМУ (квітень 1971 р.), обговоривши підсумки XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України та завдання комсомольських організацій у світлі їх рішень, зобов'язав комітети ЛКСМУ розвивати творчу ініціативу і активність молодих робітників у боротьбі за успішне виконання планів дев'ятої п'ятирічки, підтримав ініціативу передових комсомольсько-молодіжних колективів по розвитку патріотичного руху, а обкоми, міськкоми, райкоми ЛКСМУ, первинні організації — залучати до нього широкі кола молодих виробничників⁵.

Велику роль у розв'язанні цих завдань відігравали засоби масової інформації та пропаганди по залученню комсомольців і молоді до участі в трудових справах дев'ятої п'ятирічки. Головне завдання преси — розвивати трудову активність і творчу ініціативу молоді, забезпечити їй участь у виконанні рішень партії і уряду, злити воєдино ударну працю, високу професійну майстерність, відмінне навчання і технічну творчість. У квітні 1971 р. відбулася республіканська нарада працівників комсомольських газет, яка визначила завдання редакційних колективів, активістів преси по пропаганді і виконанню рішень партійних форумів⁶.

У даній статті розглядається діяльність ряду комсомольських видань республіки (всього на Україні видавалося 27 обласних молодіжних газет) по пропаганді технічної творчості юнаків та дівчат у роки дев'ятої п'ятирічки.

Широко висвітлювалася досліджувана тема на сторінках республіканських газет «Молодь України» і «Комсомольское знамя». Так, в кожному номері «Молоді України» друкувалися матеріали, пов'язані з темою технічної творчості молоді. В арсеналі газети були різноманітні рубрики та розділи: «Технічна творчість молодих», «Молодь і науково-технічний прогрес», «У поході молоді раціоналізатори та винахідники», «Про роботу комітету комсомолу з молодими раціоналізаторами» та багато інших. В номері за 27 серпня 1971 р. газета в статті «Кращий молодий раціоналізатор» розповіла про роботу 2400 раціоналізаторів і винахідників дніпродзержинського металургійного заводу ім. Дзержинського. Одним з найактивніших з них був випускник виробничо-технічного училища, слюсар аглофабрики № 1 Ю. Бойцю. Лише в 1970 р. було впроваджено 14 пропозицій молодого винахідника, економічний ефект їх перевищував 7 тис. крб., а на початку дев'ятої п'ятирічки на його рахунок було вже 8 прийнятих пропозицій. За рішенням ЦК ЛКСМУ і Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів Ю. Бойцю було присвоєно звання «Кращий молодий раціоналізатор України». Уважно слідкуючи за успіхами молодого новатора, 4 квітня 1972 р. газета продовжила розповідь в матеріалі «Завжди в пошуку» про один з його винаходів — оригінальний спосіб бронювання жолоба агломераційної стрічки. Це впровадження забезпечило заводіві економію в сумі 2 тис. карбованців. Метод знайшов широке впровадження в галузі.

Про успіхи молодих новаторів запорізьких заводів титано-магнієвого і трансформаторного йшла мова в номері за 29 березня 1972 р. у статті «Творчість, дерзання, пошук». Молодь цих підприємств шефствувала над створенням нових агрегатів, машин, приладів, розробляла прогресивні технологічні процеси. На трансформаторному заводі, на-

⁴ Документи ЦК ВЛКСМ. 1971. М., 1972, с. 16—17.

⁵ Молодь України, 1971, 28 квіт.

⁶ Молодь України, 1971, 27 квіт.

приклад, комсомолец А. Дьомінов вніс 25 раціоналізаторських пропозицій, йому було присуджене звання «Кращий молодий раціоналізатор України». Це високе звання присуджено також І. Устянчуку з Луцького автозаводу. На підприємстві молоді автомобілебудівники внесли в комсомольський фонд економії 10 тис. крб., а Іван Устянчук — близько 3 тис. карбованців⁷. Значний вклад у фонд дев'ятої п'ятирічки внесли апаратниці шосткінського заводу хімічних реактивів Л. Красняк, Н. Губська, І. Палєєва. Лише за 1974 р. вони зекономили близько 3 тис. карбованців⁸.

Молодь республіки рівнялась на передові досягнення своїх товаришів, добивалась успіхів у виконанні виробничих планів.

Чільне місце в пропаганді технічної творчості юнаків та дівчат республіки «Молодь України» відводила економічному навчанню новаторів виробництва. Газета однією з перших підтримала рух дніпропетровської молоді «Від технімуму — до техмаксимуму»⁹. Цей рух з метою активізації технічної творчості молоді був започаткований ще в роки восьмої п'ятирічки. На Дніпропетровщині провадились огляди технічної творчості, конкурси професійної майстерності, діяли університети технічного прогресу, громадські і конструкторські бюро, лабораторії економічного аналізу тощо. Завдяки пропаганді цей рух знайшов послідовників у всій країні. В постанові бюро ЦК ВЛКСМ від 17 вересня 1974 р. відзначалось його велике значення в боротьбі за підвищення якості роботи, суворий режим економії, найвищу продуктивність праці на кожному робочому місці. ЦК ВЛКСМ вказав на необхідність активної пропаганди досвіду роботи шкіл молодого раціоналізатора, інших форм колективних самодіяльних органів технічної творчості молоді¹⁰.

Керуючись вказаною постановою ЦК ВЛКСМ, газети республіки широко пропагували економічне навчання серед молоді. В статті «Шляхами пошуку і дерзання» «Молодь України» 25 червня 1974 р. написала про цікавий досвід роботи школи молодих раціоналізаторів Ковельського заводу сільськогосподарського машинобудування, створеної з ініціативи інженера-конструктора В. К. Герещука. Щотижня в спеціально обладнаних класах слухачі школи знайомилися з останніми технічними новинками, визначали тематику роботи, обговорювали раціоналізаторські задуми і їх реалізацію. Молоді новатори працювали у тісній співдружності з членами ради молодих спеціалістів. Активно діяло на підприємстві і молодіжне громадське бюро, до складу якого входили провідні спеціалісти заводу та кращі раціоналізатори.

20 лютого 1975 р. газета в статті «Школа новаторства» розповіла про навчання молодих раціоналізаторів Одеського заводу «Холодмаш». Керівником школи було начальником бюро раціоналізаторів і винахідників заводу, заслужений раціоналізатор УРСР В. С. Дембинський, а слухачі — молоді новатори виробництва. Серед них і Н. Лопатюк, 14 рацпропозицій якого впроваджено у виробництво з економічним ефектом 15 тис. карбованців. Крім школи на заводі діяли комплексні бригади раціоналізаторів і винахідників, 5 з них — молодіжні. За успіхи, досягнуті в дев'ятій п'ятирічці, новатори заводу були нагороджені пам'ятною медаллю і Почесною грамотою Центральної Ради ВТВР.

«Молодь України» пропагувала і інші форми самодіяльної творчості молоді. Цікаві матеріали вона надрукувала про школу економіч-

⁷ Молодь України, 1973, 22 лист.

⁸ Молодь України, 1975, 7 січн.

⁹ Молодь України, 1971, 9 січн.

¹⁰ Документи ЦК ВЛКСМ 1974. М., 1975, с. 151.

ного всеобучу на запорізькому трансформаторному заводі (1971, 21 листопада), про клуб молодого раціоналізатора «Завжди в пошуку» на київському заводі «Ленінська кузня» (1973, 10 березня) та інші. Цікаві матеріали також вміщувала на своїх сторінках газета «Комсомольское знамя».

Творчо, широко, предметно комсомольські республіканські газети писали про творчість молодих, на яких рівнялись юнаки і дівчата в своїй повсякденній роботі.

Творчі зв'язки редакцій з трудовими колективами, різножанрові розповіді про клуби, школи, університети, бригади та інші форми технічної творчості молоді — такі форми роботи у висвітленні проблем і питань були досить ефективними. З одного боку, це зацікавлювало і залучало молодь до участі в технічній творчості, з другого — допомагало газетам у підвищенні дієвості своїх виступів.

В пошуках нових форм роботи по пропаганді технічної творчості юнаків і дівчат «Молодь України» виступила ініціатором проведення республіканської комсомольсько-молодіжної оперативки «Четвертому року п'ятирічки — комсомольський зустрічний план». 9 січня 1974 р. газета оголосила про її початок. Хід оперативки висвітлювався в наступних номерах газети (1974, 16 лют., 28 травн., 25 черв., 27, 28 липн., 21 лист., 7, 26 груд.). Так, 16 лютого 1974 р. під рубрикою «Резерви підвищення продуктивності праці на кожному робочому місці — в дію!» газета опублікувала матеріал про творчість 107 молодих раціоналізаторів Кіровоградського заводу тракторних гідроагрегатів. За 11 місяців 1973—1974 рр. вони подали 43 рацпропозиції, від впровадження яких одержано понад 21 тис. карб. економії. В номері від 27 липня того ж року газета вмістила кореспонденцію про рух раціоналізаторів Калуського хіміко-металургійного комбінату. Тут було понад 600 комсомольців-раціоналізаторів. Імена кращих з них А. Грачова, С. Черника, О. Рудника, О. Білоуса стали широко відомі серед працівників галузі області і республіки. Тільки від впровадження їх пропозицій підприємство одержало 7 тис. крб. економії.

Комсомольсько-молодіжна оперативка на сторінках газети виявила кращі форми залучення юнаків і дівчат до технічної творчості. Ось один з прикладів. В нарисі «Де починається зрілість» за 21 листопада 1974 р. газета познайомила читачів з роботою Северодонецького приладобудівного заводу по залученню молоді до руху новаторів. Тут з ініціативи комітету комсомолу та ради молодих спеціалістів діяли патентне бюро на громадських засадах, спеціальні групи впровадження винаходів. В результаті злагодженої роботи цих підрозділів за останній час молодими раціоналізаторами було подано понад 700 пропозицій, від впровадження яких зекономлено понад 330 тис. карбованців.

За активну участь у пропаганді трудових звершень молоді республіки в 1974 р., мобілізації юнаків та дівчат на дострокове виконання завдань п'ятирічки, залученню їх до технічної творчості, газета «Молодь України» серед газет формату «Правды» була нагороджена другою премією ЦК ВЛКСМ¹¹.

Широко пропагували технічну творчість і обласні комсомольські газети. Газета «Комсомольське плем'я» (орган Вінницького обкому ЛКСМУ) протягом дев'ятої п'ятирічки систематично висвітлювала рух новаторів в рубриках «П'ятирічка твоя і моя», «Науково-технічна творчість молоді і сучасні виробничі проблеми», «Рішення XVI з'їзду

¹¹ Журналіст, 1975, № 5, с. 67.

ВЛКСМ — в життя», «Йдемо маршрутом п'ятирічки — Вітчизну славимо трудом», «Курс — технічний прогрес» та інші.

Поряд з висвітленням позитивного досвіду в цій роботі газета приділяла значну увагу недолікам і прорахункам у такій важливій справі. Так, в передовій статті «Нові рубежі, нові завдання» за 22 червня 1971 р. вона піддала гострій критиці роботу комітетів комсомолу підприємств області за формальне ставлення до розвитку технічної творчості серед молодих робітників.

Виступ газети став предметом обговорення на засіданні бюро обкому ЛКСМУ. Згодом це питання — «Про участь комсомольських організацій м. Вінниці в дальшому розвитку науково-технічного прогресу в світлі вимог XVI з'їзду ВЛКСМ і XXI з'їзду ЛКСМУ» стояло на порядку денному пленуму Вінницького міськкому комсомолу і 24 лютого 1972 р. на XX обласній комсомольській конференції.

Рішення вищезазначених комсомольських органів були спрямовані на усунення недоліків і поліпшення роботи з молодими раціоналізаторами і винахідниками. В ньому вказувалось на необхідність широкого розвитку техніко-економічного всеобучу молоді, шефства над новою технікою, дострокового введення в дію та реконструкції підприємств, розширення мережі клубів раціоналізаторів та технічних гуртків¹². Газета «Комсомольське плем'я» постійно слідкувала за виконанням комітетами комсомолу підприємств цих заходів.

Серед важливих ініціатив газети по пропаганді технічної творчості було проведення обласної комсомольської операції «Молодий трудівник», яка стартувала в 1972 р. Мета і завдання операції — участь молоді в раціоналізації та винахідництві, конкурсах професійної майстерності, у боротьбі за прискорення науково-технічного прогресу, за творче ставлення до праці. Бюро обкому комсомолу схвалило цю ініціативу¹³. «Комсомольське плем'я» на своїх наступних сторінках протягом п'ятирічки розгорнуло широку панораму участі молоді у технічній творчості. Цьому була присвячена зустріч «За круглим столом», на яку редакція запросила представників підприємств області. На ній відбулася цікава розмова про шляхи розвитку технічної творчості серед молодих виробників.

5 жовтня 1974 р. газета в полосі «Ти і науково-технічний прогрес» познайомила читачів з результатами цієї зустрічі, розповіла про форми і методи роботи комітетів комсомолу по розвитку науково-технічного прогресу. На підприємствах області провадилися конкурси на звання «Кращий комсомольсько-молодіжний колектив по технічній творчості молоді», «Кращий молодий раціоналізатор заводу», «Кращий за професією». В області налічувалось 7200 новаторів, 1500 юнаків та дівчат навчалось в 31 школі молодого раціоналізатора. Лише за перше півріччя визначального року п'ятирічки було впроваджено у виробництво 1011 рацпропозицій з економічним ефектом понад півмільйона карбованців.

В успішне розв'язання завдань дев'ятої п'ятирічки газета «Комсомольське плем'я» внесла гідний вклад, вона була і організатором, і пропагандистом нових починань новаторів.

Значну роботу провадила газета «Прапор юності» (орган Дніпропетровського обкому ЛКСМУ). Газета стала пропагандистом руху «Учора — рубіж новатора, сьогодні — комсомольська норма», ініціатором якого виступили молоді виробничники Дніпропетровського агрегатного заводу. Цей рух був спрямований на підвищення продуктив-

¹² Комсомольське плем'я, 1971, 3, 27 липн.; 1972; 24 лют.

¹³ Комсомольське плем'я, 1972, 29 серп.

ності праці на кожному робочому місці, розвиток творчих ініціатив. На початку дев'ятої п'ятирічки в нього включилося 35 тис. молодих трудвників, понад 700 молодіжних колективів¹⁴.

Республіканська газета «Комсомольское знамя» також підтримала ініціативу дніпропетровців, відзначивши, що розвиток її повинен стати одним з головних напрямів в діяльності комітетів ЛКСМУ республіки¹⁵. Почин «Учора — рубіж новатора, сьогодні — комсомольська норма» був схвалений ХХІІ з'їздом ЛКСМУ¹⁶.

Цікавою була й інша рубрика газети «Свою ініціативу, свій почин» про джерела творчої ініціативи комсомольців і молоді області, вона конкретизувала гасло «П'ятирічці — ударну працю, майстерність і пошук молодих». Ці рубрики висвітлювали, наприклад творчі пошуки новаторів Орджонікідзевського гірничо-збагачувального комбінату, рух комсомольців і молоді Інгулецького району за широке впровадження нової техніки і прогресивної технології, діяльність молодіжних служб технічної творчості молоді Дніпропетровщини, раціоналізаторів Дніпродзержинського хімзаводу, творчі пошуки молоді конструкторсько-технологічного бюро на громадських засадах Дніпропетровського філіалу науково-дослідного інституту гумової промисловості, розвиток технічної творчості молоді на будовах міста і області та багато інших матеріалів¹⁷.

Особливо багато публікацій під цими розділами з'явилось в газеті в 1973 — вирішальному році п'ятирічки. Під рубриками «Свою ініціативу, свій почин» було надруковано 39 матеріалів (4, 6, 11, 13, 16, 20 січня; 3, 6, 10, 15, 17, 20 лютого; 13, 15, 17, 22, 27, 29 березня; 3, 5, 7, 10, 14, 19, 24, 28 квітня; 8, 12, 15, 17, 19, 22, 24, 29 травня; 5, 7, 9, 21, 30 червня), «Учора рубіж новатора, сьогодні — комсомольська норма» — 11 (4, 13, 18, 25, 30 січня; 10, 17 лютого; 13, 15, 22 березня; 12 червня). Значна організаційна і пропагандистська робота редакції була відзначена на пленумі правління Дніпропетровської обласної організації Спілки журналістів УРСР, присвяченій підготовці до ХХV з'їзду КПРС¹⁸.

Колективним пошуком нових форм організації пропаганди технічної творчості молоді відзначалася робота газети «Комсомольська іскра» (орган Одеського обкому ЛКСМУ). Серед цікавих ініціатив газети — організація змагання між комсомольсько-молодіжними колективами будівельників на приз «Золота кельма», яке було схвалене IV пленумом Одеського обкому комсомолу¹⁹.

20 лютого 1973 р. в редакції відбулася зустріч молодих будівельників. На ній всім комсомольсько-молодіжним бригадам будівельних трестів області було запропоновано взяти активну участь у змаганні «Золота кельма». За два роки газета опублікувала 23 матеріали (1973, 22, 24 лютого; 1, 6, 10, 24 березня; 28 квітня; 12 травня; 7 червня; 3 липня; 4 серпня; 1, 22 вересня; 20 жовтня; 16 грудня; 1974, 19 лютого; 9 квітня; 16 липня; 15 серпня; 3 вересня; 5 листопада; 1975, 30 січня; 30 вересня). В активі газети — різноманітні добірки, зарисовки і нариси про кращих будівельників, розповіді про передові творчі комсомольські колективи — Одеський залізобетонний завод № 1, БУ-194

¹⁴ Молодь України, 1971, 14 квіт.

¹⁵ Комсомольское знамя, 1971, 5 мая.

¹⁶ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979, с. 706.

¹⁷ Прапор юності, 1971, 13 лип., 7 жовт., 13 листоп.; 1972, 16 бер., 13 черв., 6 лип.

¹⁸ Журналіст України, 1975, № 12, с. 19.

¹⁹ Комсомольська іскра, 1973, 13 лют.

тресту «Чорноморгідробуд»²⁰. 24 березня 1973 р. газета надрукувала соціалістичне зобов'язання БУ-139 тресту «Одестрансбуд». Будівельники зобов'язалися за рахунок удосконалення техніки і впровадження раціоналізаторських пропозицій, використання внутрішніх резервів підвищити продуктивність праці в 1973 р. на 7,7%, ввести понад план об'єктів на суму 2 млн. карбованців.

30 січня 1975 р. «Комсомольська іскра» надрукувала спільну постанову бюро міськкому ЛКСМУ і редколегії газети про відзначення кращих комсомольсько-молодіжних бригад будівельників області. Переможцями конкурсу визнані бригада мулярів В. Мартиненка з БМУ-11 треста «Одесжитлобуд». Вона виконувала норми виробітку на 180%, зекономила матеріалів на суму 7 тис. крб., підвищила продуктивність праці на 9%. Бригада плиточників Т. Олійник з БМУ-34 тресту «Одесжитлобуд» зекономила матеріалів на суму 14 тис. карбованців. Їх участь у змаганні дала можливість активніше включитися в боротьбу за впровадження передових методів праці, залучати широкі маси молоді до раціоналізації та винахідництва. Всього за дев'яту п'ятирічку новатори, раціоналізатори та винахідники Одещини внесли в раціоналізаторську копилку понад 170 млн. крб. економії і цим самим свій п'ятирічний план та зобов'язання виконали достроково, за чотири роки²¹.

Про цікаву, змістовну роботу по пропаганді технічної творчості молоді свідчить діяльність редакції газети «Ленінська зміна» (орган Харківського обкому ЛКСМУ). Особливо багато уваги розвитку творчих ініціатив юнаків та дівчат газета приділила у зв'язку з впровадженням у виробництво трактора Т-150. На початку 1971 р. через газету «Молодь України» передові робітники Харківського двічі ордена Леніна та ордена Трудового Червоного Прапора тракторного заводу ім. Серго Орджонікідзе — В. Леонтьєв, Д. Юзьков, Б. Перерва та З. Пугачова за дорученням своїх комсомольсько-молодіжних колективів закликали комсомольські організації республіки зробити все, щоб новий трактор Т-150 був найкращою машиною, вийшов на поля в оптимальні строки²².

Відповіддю на цей заклик став лист керівників комсомольсько-молодіжних ланок і тракторних бригад республіки «Молот і серп — однієї сталі. Перші трактори Т-150 — першим у праці», де йшла мова про господарське ставлення до нової техніки, її раціональне використання²³. Серед молоді розгорнулося соціалістичне змагання за якісний випуск нових машин, за право першими одержати Т-150²⁴.

Активна участь «Ленінської зміни» у шефстві над створенням і впровадженням у виробництво трактора Т-150 відзначалася обкомом ЛКСМУ, пленумом правління обласної організації Спілки журналістів УРСР²⁵.

Широка пропаганда газетою участі юнаків та дівчат області в боротьбі за підвищення ефективності громадського виробництва на основі прискорення темпів науково-технічного прогресу, масової технічної творчості дала плідні наслідки. На VI пленумі ЦК ЛКСМУ відзначалося, що тільки за 1975 р. вдвічі збільшилась кількість продукції з державним Знаком якості, 82 тис. молодих виробничників здавали її з першого пред'явлення²⁶.

²⁰ Комсомольська іскра, 1973, 1, 6 бер.

²¹ Комсомольська іскра, 1975, 27 груд.

²² Молодь України, 1971, 17 квіт.

²³ Молодь України, 1971, 20 квіт.

²⁴ Комсомольское знамя, 1971, 5 юня.

²⁵ Ленінська зміна, 1972, 9 січн., 22 вер.; 1975, 22 бер.

²⁶ Молодь України, 1975, 26 жовт.

Комсомольські газети республіки в роки дев'ятої п'ятирічки давали путівку в життя кожному цікавому починанню, ініціативі, наполегливо добивалися, щоб кращий досвід передовиків, новаторів виробництва знайшов всебічне поширення. Вони висвітлювали творчі пошуки новаторів, раціоналізаторів, винахідників, роботу громадського контролю за впровадженням у виробництво винаходів і пропозицій. Преса республіки після XXIV з'їзду КПРС збагатилася своїм арсеналом новими цікавими формами подачі матеріалів, залучала до свого авторського активу вчених, новаторів виробництва. Характерною рисою виступів комсомольської преси України в досліджуваній період була цілеспрямована пропаганда наукових досягнень, досвід кращих трудових колективів. Серйозна, вдумлива діяльність преси сприяла масовому залученню трудящих до технічної творчості, вишукуванню нових резервів підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва. Про дієвість виступів газет красномовно свідчить результат творчого внеску новаторів республіки. Так, якщо за роки восьмої п'ятирічки на Україні у виробництво було впроваджено 2960 тис. рацпропозицій і понад 15 тис. винаходів, які дали понад 2600 млн. крб. умовної економії, то в дев'ятій п'ятирічці в народне господарство республіки впроваджено 3636,7 тис. винаходів і раціоналізаторських пропозицій з економією понад 3,8 млрд. карбованців²⁷.

Однак, слід відмітити, що не всі молодіжні газети приділяли належну увагу висвітленню технічної творчості юнаків та дівчат. Матеріали на цю тему з'являлися рідко, до того ж на низькому рівні.

XXVI з'їзд КПРС підкреслив, що вирішальна, найгостріша ділянка сьогодні — впровадження наукових відкриттів і винаходів, якнайшвидше використання їх результатів у виробництві²⁸. Керуючись настановами з'їзду, комсомольська преса України мобілізує свої творчі зусилля по пропаганді нових ідей, спрямованих на прискорення технічного прогресу, добиваючись дієвості своїх виступів. На її озброєнні є нагромаджений досвід роботи попередніх років союзної, республіканської преси. Всю свою діяльність у цьому напрямі вона повинна координувати з діяльністю партійних і комсомольських організацій. Це сприятиме успішному зміцненню матеріально-технічної бази комунізму.

²⁷ Молодь України, 1971, 7 лип.; Грищенко А. Технічна творчість мільйонів. К., 1977, с. 56.

²⁸ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 51, 169.

В. І. КРАВЧЕНКО (Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЦЕВИХ РАД ДОНБАСУ ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ ЖИТЛОВО-ПОБУТОВИХ УМОВ ТРУДЯЩИХ (1961—1970 рр.)

Політичною основою радянського суспільства є Ради народних депутатів. Комуністична партія приділяє постійну увагу активізації діяльності місцевих органів державної влади. Важливе значення у цій справі мали постанови ЦК КПРС «Про роботу місцевих Рад депутатів трудящих Полтавської області»¹ та «Про поліпшення роботи сільських і селищних Рад депутатів трудящих»², прийняті у досліджуваній період.

¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., 1972. Т. 8, с. 553—557.

² КПСС в резолюциях... М., 1972. Т. 9, с. 239—242.

Виконуючи ці постанови, місцеві Ради Донбасу постійно посилювали піклування про неухильне підвищення життєвого рівня трудящих. Адже зростання добробуту радянського народу — магістральний напрям соціальної політики нашої партії й держави на довготривалу перспективу. В Програмі КПРС вказується: «Мета соціалізму — все повніше задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб народу...»³

Розвиваючи це положення, XXIII з'їзд КПРС накреслив широке коло заходів щодо підвищення рівня життя радянських людей.

Важливим фактором поліпшення добробуту народу є суспільні фонди споживання. В досліджуваній період на основі невпинного зростання національного доходу вони постійно збільшувалися. В УРСР у 1970 р. вони становили 11,8 млрд. крб. проти 4,8 млрд. крб. у 1960 р. Якщо у 1960 р. на кожного жителя республіки припадало з цих фондів у середньому 113 крб., то у 1970 р. — 250 крб.⁴

За рахунок суспільних фондів споживання у нашій країні, як відомо, забезпечуються освіта народу, медичне і санітарно-курортне обслуговування, виплата пенсій та ін. Так, у 1970 р. майже 199 тис. трудящих Донецької області провели свої відпустки в санаторіях, будинках відпочинку, на турбазах, у закордонних туристичних поїздках. Загальна вартість санаторно-курортного обслуговування дорівнювала 13 млн. 698 крб. При цьому для трудящих питома вага оплати його становила лише 23%⁵.

У досліджуваній період продовжувала вдосконалюватися система пенсійного забезпечення громадян. Значно збільшувалися державні асигнування на ці цілі. Так, у 1970 р. у Донецькій області щомісяця виплачувалося пенсій на суму 35,5 млн. крб.⁶ Згідно з рішеннями XXIII з'їзду КПРС для колгоспників було встановлено такий самий вік для нарахування пенсій, як і для робітників і службовців.

Отже, приділялася постійна увага задоволенню соціальних потреб трудящих. Це значною мірою сприяло підвищенню творчої активності мас, їх всебічному розвитку. Роль місцевих Рад у розв'язанні цих питань постійно зростала.

Важливою складовою справи підвищення добробуту радянських людей є поліпшення їх житлових умов. К. Маркс і Ф. Енгельс ще в праці «Німецька ідеологія» вказували, що житло — один з найбільш необхідних елементів життя людини⁷. Успішне вирішення цієї важливої проблеми в інтересах трудящих В. І. Ленін вважав можливим тільки за умов соціалізму. «...Тільки знищення приватної власності на землю і влаштування дешевих та гігієнічних квартир, — підкреслював Володимир Ілліч, — може розв'язати житлове питання»⁸.

У період розвинутого соціалізму завдання поліпшення житлових умов трудящих вирішується дедалі успішніше. Великого значення будівництву житла постійно надавали місцеві Ради Донбасу. Тільки за роки восьмої п'ятирічки на це витрачено 1 млрд. 617 млн. крб.⁹ За цей час у Донецькій і Ворошиловградській областях було побудовано

³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 13.

⁴ Народне господарство Української РСР. К., 1977, с. 299, 359.

⁵ Радянська Донеччина, 1971, 17 січ.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4487, арк. 81.

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 25.

⁸ Ленін В. І. Матеріали по перегляду партійної програми, 1917.— Повне збір. творів, т. 32, с. 155.

⁹ Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Донецк, 1972, с. 223; Народное хозяйство Ворошиловградской области. Донецк, 1976, с. 117.

295 тис. нових квартир¹⁰, в яких справили новосілля понад 1,5 млн. чол., або 370 тис. сімей¹¹. У 1961—1970 роках там введено в дію 33 млн. 341 тис. кв. м житлової площі¹².

Особливе піклування радянські органи виявляли про поліпшення житлових умов інвалідів Великої Вітчизняної війни та сімей загиблих військовослужбовців. За роки восьмої п'ятирічки у Донецькій області їм було надано 3319 квартир з усіма вигодами і 1865 відремонтовано. Крім цього, видано 195 тис. крб. безпроцентної позики на житлове будівництво¹³.

Великий вклад у виконання програми житлового будівництва внесли місцеві Ради, які регулярно обговорювали ці питання на своїх сесіях і засіданнях виконкомів.

Головною умовою зростання обсягу житлового будівництва стало переведення його на індустріальну основу, а також широке запровадження типових проектів. Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31 липня 1957 р. «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»¹⁴ місцеві Ради Донецької й Ворошиловградської областей провели велику роботу по зміцненню і розвитку матеріально-технічної бази будівельних організацій, впровадженню індустріальних методів спорудження будинків. В обласних центрах, великих містах Донбасу було збудовано нові і реконструйовано старі домобудівні комбінати. Всюди запроваджувався монтаж будинків з конструкцій, виготовлених відповідно до нової технології. Це сприяло максимальному скороченню строків будівництва, підвищенню продуктивності праці й зниженню вартості будівельних робіт. Тільки в Донецькому домобудівному комбінаті № 1 впровадження нової технології дало можливість на 50% підвищити продуктивність праці, добитися у 1970 р. зниження собівартості будівництва на сотні тисяч карбованців і збільшити кількість будинків, зданих з оцінкою «відмінно» і «добре»¹⁵. У Донецьку було введено у дію 2 домобудівних комбінати потужністю 140 тис. кв. м та 70 тис. кв. м житла на рік, а також заводи «Буддеталь» комбінату «Донецькжитлобуд» та інші підприємства по виробництву будівельних конструкцій із збірного залізобетону. Це сприяло дальшому зростанню житлового будівництва¹⁶.

Постійну увагу питанням розвитку великопанельного домобудівництва приділяв виконком Горлівської міської Ради. Якщо у 1960 р. індустріально-збірне будівництво становило 37% загального обсягу введених в експлуатацію житлових об'єктів, то у 1964 — вже 91%. В 1962 р. було споруджено тільки один великопанельний житловий будинок, а в 1964 р. — 17. Значно скорочувалися строки введення житла й знижувалася його вартість. Якщо у 1958 р. вартість одного квадратного метра становила 171 крб., то у 1963—1964 рр. — 120 крб., тобто зменшилася на 51 крб.¹⁷

Плодотворно працювала постійна комісія Горлівської міської Ради у справах будівництва. 33 члени комісії й 16 громадських активістів були розподілені по пускових об'єктах, де вони створювали депутат-

¹⁰ Ворошиловградская правда, 1971, 29 янв.; Правда Украины, 1971, 13 июля.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4487, арк. 53; Ворошиловградская правда, 1971, 30 марта.

¹² Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области, с. 221; Народное хозяйство Ворошиловградской области, с. 117.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4487, арк. 81.

¹⁴ КПСС в резолюциях... М., 1971. Т. 7, с. 278.

¹⁵ Социалистический Донбас, 1971, 6 февр.

¹⁶ Донецький обласний архів, ф. Р-2 794, оп. 2, спр. 1559, арк. 22.

¹⁷ Там же, ф. 4649, оп. 1, спр. 288, арк. 47.

ські пости. Члени комісії вживали конкретних заходів до усунення недоліків під час спорудження будинків.

Комісія систематично стежила за ходом виконання рішень виконкому міськради з питань будівництва житла й соціально-культурних об'єктів. У 1964 р. на своїх засіданнях її члени внесли 30 конкретних пропозицій, спрямованих на вдосконалення домобудівництва. Активна діяльність комісії сприяла успішному виконанню плану спорудження житла у Горлівці в 1963 р. на 102,8%, в 1964 р. — більш як на 101%¹⁸.

Значного поширення в Донбасі набуло застосування поточних методів проведення будівельних робіт, сітьових графіків. До кінця восьмої п'ятирічки завдяки цьому способу було введено в експлуатацію 77% річного обсягу житлової площі¹⁹.

Велику увагу місцеві Ради Донбасу приділяли поліпшенню якості будівництва. Так, Луганська обласна Рада 25 березня 1967 р. розглянула на своїй сесії питання «Про хід виконання соціалістичних зобов'язань на честь 50-річчя Жовтня по будівництву житла в області». У прийнятому рішенні відзначалося, що у 1966 р. план житлового будівництва був виконаний тільки на 97%, в результаті чого в експлуатацію не введено більш як 400 квартир. З метою усунення недоліків облрада зобов'язала керівників будівельних комбінатів, трестів, управлінь, відділів обласного виконкому, а також міських і районних Рад більш докладно вивчати стан справ на кожній будові, особливо пускової, запобігати зриву планів, правильно налагоджувати організацію праці. Висувалося завдання здійснення суворого контролю за якістю будівництва житла, з цією метою рекомендувалося на всіх провідних будовах створити депутатські пости²⁰.

Місцеві Ради Донбасу постійно контролювали хід виконання своїх рішень щодо житлового будівництва. Так, виконком Донецької обласної Ради у листопаді 1969 р. обговорив результати перевірки діяльності виконкому Донецької міськради, її відділів, а також будівельних організацій по виконанню постанов облради «Про заходи по поліпшенню якості будівництва, будівельних матеріалів і виробів у Донецькій області» та «Про заходи по поліпшенню якості житлово-цивільного будівництва»²¹. Реалізація намічених заходів дала можливість поліпшити якість житла в області. Чисельність будинків, прийнятих з оцінками «добре» і «відмінно», у роки восьмої п'ятирічки зросла до 73% проти 49% у 1961 р.²²

Радянські органи Донбасу, координуючи діяльність розташованих у регіоні підприємств, організацій та установ, постійно практикували об'єднання коштів на житлове, комунальне і культурне будівництво. Наприклад, на Ворошиловградщині таким чином у 1967—1972 рр. було побудовано 100 тис. квартир²³. Тільки у 1968 р. промислові підприємства Донецької області використали на цю справу близько 4 тис. крб. з фонду соціально-культурних заходів²⁴. Житловий фонд міст Донбасу в 1960—1970 рр. зріс більше ніж на 27 млн. кв. м²⁵. Отже, поліпшився

¹⁸ Там же, спр. 488, арк. 13—15.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4495, арк. 157.

²⁰ Ворошиловградський обласний архів, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2322, арк. 128—133.

²¹ Донецький обласний архів, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 1887, арк. 29—39.

²² Там же, спр. 947, арк. 14.

²³ Прапор перемоги, 1975, 4 лют.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 3, спр. 5537, арк. 211.

²⁵ Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области. Донецк, 1976, с. 118; Народное хозяйство Донецкой области. Донецк, 1972, с. 225.

побут трудящих, створилися більш сприятливі умови для їх праці й відпочинку.

Широкого розвитку в Донбасі набуло також житлово-кооперативне будівництво. Місцеві Ради прийняли ряд дійових заходів по його дальшому розгортанню²⁶. В результаті у Ворошиловградській області в 1963—1970 рр. було зведено кооперативних будинків загальною площею 155,9 тис. кв. м, в Донецькій — 234 будинки загальною площею 831,5 тис. кв. м, що дало змогу 17963 сім'ям поліпшити свої житлові умови²⁷.

Зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, підвищення матеріального забезпечення трудівників сільського господарства сприяли бурхливому розвитку житлового будівництва на селі. Ради Донбасу, партійні організації постійно допомагали колгоспам і радгоспам у справі будівництва житла, контролювали строки введення в експлуатацію об'єктів житлового й комунально-побутового призначення. Завдяки цьому тільки у роки восьмої п'ятирічки у сільській місцевості Донецької області було збудовано близько 1 млн. кв. м житла, або 23 тис. квартир²⁸.

У досліджуваний період місцеві Ради Донбасу посилили піклування про поліпшення побутового обслуговування трудящих. Товариш Л. І. Брежнев підкреслював на XXIV з'їзді КПРС: «Нам треба серйозно поліпшити роботу всіх галузей сфери послуг — громадського харчування, пошиття одягу, всілякого ремонту, організації відпочинку трудящих. Це не просто галузі, покликані виконувати план, а служби, які безпосередньо мають справу з людьми, з усією різноманітністю їхніх смаків, з настроєм людей»²⁹.

У досліджуваний період служба побуту Донбасу, як і всієї країни, почала перетворюватися в індустріальну галузь народного господарства, що передбачалося рішеннями XXIII з'їзду КПРС. Завдання, що їх висунув з'їзд, були конкретизовані у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 серпня 1967 р. «Про заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення»³⁰.

Питання будівництва підприємств побуту, оснащення їх сучасним обладнанням, поліпшення добору, розстановки й виховання кадрів розглядалися на засіданнях виконкомів, сесіях місцевих Рад Донбасу. Так, бюро Донецького обкому Компартії України та виконком обласної Ради депутатів трудящих присвятили своє спільне засідання 28 листопада 1967 р. питанням зміцнення матеріально-технічної бази служби побуту. В прийнятій постанові було визначено завдання партійних і радянських органів у справі поліпшення діяльності підприємств побутового обслуговування³¹. На розвиток цієї служби в Донецькій області виділялося 23 млн. крб.³², або на 17,5 млн. крб. більше, ніж у 1961—1965 рр.

Конкретні заходи по дальшому розвитку побутового обслуговування населення Ворошиловградської області в 1968—1970 рр. були

²⁶ Донецький обласний архів, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 1257, арк. 161—162; Ворошиловградський обласний архів, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2398, арк. 26—28; спр. 2524, арк. 18—21.

²⁷ Ворошиловградський обласний архів, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2524, арк. 18; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5318, арк. 27.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 4486, арк. 92.

²⁹ Брежнев Л. І.—Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1972. Т. 3, с. 243.

³⁰ КПСС в резолюціях... М., 1972. Т. 9, с. 358.

³¹ Донецький обласний архів, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 1583, арк. 220—232.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5306, арк. 52.

намічені спільною постановою бюро обкому Компартії України та облвиконкому від 24 жовтня 1967 р. У ній передбачалося проведення робіт по розвитку побутового обслуговування області, й для цього виділялося 68 950 тис. крб.³³

Радянські органи постійно контролювали виконання прийнятих рішень. Так, завдяки піклуванню місцевих Рад Донецької області значно поліпшилася робота різних майстерень, приймальні пункти почали працювати в дві зміни. Тільки за два останні роки п'ятирічки там було виділено для потреб побутового обслуговування 334 приміщення на 1589 робочих місць³⁴. У 1967 р. на Пролетарській фабриці індивідуального пошиття і ремонту одягу за рахунок поліпшення організації праці було підвищено її продуктивність на 20%³⁵.

У Ворошиловградській та Донецькій областях у роки восьмої п'ятирічки було побудовано і введено в експлуатацію понад 2100 підприємств побутового обслуговування: цехів, майстерень, колгоспних комбінатів³⁶. Протягом 1966—1970 рр. було встановлено близько 12 тис. одиниць нового технологічного обладнання і засобів механізації³⁷. Все це дало змогу збільшити кількість видів послуг з 100 у 1961 р. до 400 наприкінці 1970 р.³⁸. В цілому обсяг побутових послуг у розрахунку на одного жителя регіону зріс в 2,3 рази, а у сільській місцевості — у 3,3 рази³⁹.

Таким чином, у 60-х роках в результаті багатогранної діяльності місцевих Рад відбулося дальше поліпшення житлово-побутових умов трудящих Донбасу.

Ради Донецької й Ворошиловградської областей систематично піклувалися про розширення житлового будівництва, вдосконалення роботи підприємств побутового обслуговування, що, в кінцевому підсумку, сприяло дальшому розвитку соціалістичного способу життя, всемірній активності трудящих у розв'язанні завдань комуністичного будівництва.

³³ Ворошиловградський обласний архів, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 2347, арк. 89—101.

³⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5306, арк. 160.

³⁵ Донецький обласний архів, ф. Р-279, оп. 4, спр. 219, арк. 61.

³⁶ Підраховано за: Ворошиловградская правда, 1971, 9 янв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5306, арк. 131; спр. 5226, арк. 49.

³⁷ Підраховано за: Ворошиловградская правда, 1971, 22 янв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 4553, оп. 9, спр. 5306, арк. 132.

³⁸ Донецький обласний архів, ф. Р-2794, оп. 2, спр. 1253, арк. 436; Радянська Донеччина, 1971, 2 черв.

³⁹ Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области. Донецк, 1976, с. 132; Народное хозяйство Донецкой области. Донецк, 1972, с. 234.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

«Український історичний журнал» розпочинає публікацію методичних консультацій на допомогу пропагандистам і слухачам системи марксистсько-ленінської освіти з курсу «Історичний досвід КПРС». У цьому номері вміщено матеріали до перших двох тем.

СТВОРЕННЯ В. І. ЛЕНІНИМ ПРОЛЕТАРСЬКОЇ ПАРТІЇ НОВОГО ТИПУ

Історичні перемоги радянського народу на всіх етапах боротьби за соціалізм і комунізм яскраво підтверджують пророчі слова В. І. Леніна, висловлені ним ще на початку ХХ століття: «...дайте нам організацію революціонерів — і ми перевернемо Росію!»¹. Такою організацією стала створена великим Леніним революційна марксистська партія робітничого класу. І сьогодні з вершин 80-х років особливо чітко видно, що ленінська партія дійсно перевернула Росію, перетворивши її з країни відсталого, аграрної в найпередовішу і наймогутнішу соціалістичну державу. Вона відкрила новий літопис в історії людства. Як партія творчого, революційного, марксистсько-ленінського вчення, вона мудро і впевнено вела і веде багатонаціональний радянський народ незвіданими шляхами боротьби за новий суспільний лад.

Славний, бойовий шлях розвитку пройшла наша партія. XXVI з'їзд КПРС відкрив нові горизонти революційно-перетворюючої діяльності КПРС і радянського народу, їх титанічної боротьби за торжество великої справи комунізму і миру. Саме у світлі вражаючих досягнень радянського народу, підкреслив у Звіті ЦК КПРС XXVI з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев, «...ще глибше сприймається відома ленінська формула: партія — розум, честь і совість нашої епохи»².

Програма учбового курсу «Історичний досвід КПРС» передбачає вивчення діяльності партії на всіх важливих етапах розвитку нашої країни, охоплює широке коло теоретичних і практичних проблем. Враховуючи, що слухачі в більшості своїй вже вивчали в навчальних закладах чи в системі партійної освіти систематизований курс «Історія КПРС», пропагандисту слід акцентувати їх увагу при вивченні тем програми на вузлових питаннях, теоретичних і практичних висновках, розкрити всесвітньо-історичне значення історичного досвіду КПРС в будівництві соціалізму і комунізму.

Тема *перша* присвячена створенню В. І. Леніним пролетарської партії нового типу. Її вивчення покликане сприяти дальшому творчому засвоєнню слухачами ленінського вчення про марксистсько-ленін-

¹ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 119.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 81.

ську партію робітничого класу. Мета даного заняття — розкрити роль В. І. Леніна як теоретика і організатора створення партії нового типу, показати її основні риси, принципи побудови, з'ясувати міжнародне значення вчення В. І. Леніна про партію.

При висвітленні теми необхідно широко використати ленінські твори, партійні документи (див. літературу в програмі курсу). Глибоке і всебічне висвітлення боротьби В. І. Леніна за створення партії нового типу містить багатотомна «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. I — «Создание большевистской партии. 1883—1903 гг.»). За останні роки вийшла у світ значна кількість праць, присвячених цій проблемі, в тому числі створенню і діяльності парторганізації на місцях (наприклад, «Черпачи історії Комуністичної партії України». К., 1977).

Заняття по першій темі доцільно провести за таким планом:

1. Ленінський план створення революційної марксистської партії.
2. II з'їзд РСДРП. Виникнення більшовизму.
3. Основні риси партії нового типу.

При вивченні *першого* питання необхідно звернути увагу на те, що в неосціненій скарбниці марксизму-ленінізму визначне місце займає вчення про політичну організацію робітничого класу — Комуністичну партію і що В. І. Ленін будував партію нового типу на ґрунті творчого марксизму і наукового узагальнення усього світового робітничого руху. В епоху імперіалізму, наприкінці XIX — на початку XX століття, коли центр світового революційного руху перемістився в Росію, коли почався період політичних потрясінь і революцій, особливо зросла необхідність в дійсно пролетарській партії, визначенні чіткої програми, стратегії і тактики революційної боротьби робітничого класу.

Створенню в Росії революційної пролетарської партії передувала велика ідейно-теоретична і практична діяльність В. І. Леніна. Він піддав розгорнутій критиці дрібнобуржуазний народницький соціалізм, викрив і розгромив ліберальне народництво. Володимир Ілліч рішуче боровся проти «легальних марксистів» і «економістів». Ця боротьба мала міжнародне значення, являла собою приклад непримирності до перекручень марксистської теорії.

Уже в перших своїх працях В. І. Ленін поставив перед марксистами Росії завдання глибоко аналізувати практику суспільного розвитку, всебічно враховувати при цьому особливості історичної обстановки і соціально-економічні процеси в країні. В. І. Ленін першим серед марксистів науково довів, що пролетаріат лише тоді зможе виконати роль гегемона в революційно-визвольній боротьбі, забезпечити перемогу соціалістичної революції, коли ним буде керувати і спрямовувати його дії партія нового типу — партія соціальної революції і диктатури пролетаріату. Партія — це авангард робітничого класу, його передовий, організований загін, вища форма класової організації.

В брошурі «Завдання російських соціал-демократів», статтях «Наша програма», «Наше найближче завдання», «З чого почати?», у книзі «Що робити?» та інших працях В. І. Ленін висунув, всебічно обґрунтував і детально розробив план побудови партії нового типу, її програмні, ідеологічні та організаційні основи, довів необхідність об'єднання розрізнених соціал-демократичних організацій в централізовану марксистську партію.

Ленінський план враховував досвід ідейно-теоретичної і організаційно-політичної діяльності західно-європейської соціал-демократії.

Але російські марксистки не могли переймати його механічно. Західно-європейські партії виникли в обстановці буржуазно-демократичних свобод і відносно мирного розвитку капіталізму. Пролетарська партія в Росії повинна була працювати в глибокому підпіллі і боротися не тільки проти буржуазії, а й проти царського самодержавства. Тому В. І. Ленін закликав вивчити і узагальнити власний досвід. Саме досвід петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» — першого серйозного зародка пролетарської партії дозволив Володимирі Іллічу сформулювати найважливіші положення про партію, яка повинна була істотно відрізнятись як від соціал-демократичних партій Заходу, так і від змовницьких організацій революційних народників.

Висвітлюючи ленінський план створення партії нового типу, слід насамперед показати, що її доводилось будувати в умовах жорсткої реакції, глибокого підпілля, при повній відсутності демократичних свобод в царській Росії. Виходячи з цих обставин, В. І. Ленін вказував, що заміною відсутніх в країні легальних засобів і можливостей повинна служити революційна газета, «...без якої у нас неможлива ніяка широка організація всього робітничого руху»³. Ідея загальноросійської політичної газети лежала в основі ленінського плану створення робітничої партії нового типу. Газета повинна була стати головною ланкою в її побудові. Іншого більш дієвого засобу об'єднання партії тоді не було.

Таким чином, висновок В. І. Леніна про те, що газета не може обмежитись пропагандою і агітацією, що вона повинна стати і організатором сил революції, головним засобом фактичного об'єднання місцевих комітетів і груп РСДРП в єдину і централізовану партію, являє собою принципово новий погляд на марксистську газету як головну ланку у боротьбі за створення пролетарської партії. Така газета, за думкою В. І. Леніна, повинна була підготувати ідейний розгром ворогів всередині робітничого руху і захистити чистоту революційної теорії, допомогти виробити єдине розуміння програмних цілей і тактичних завдань партії, способів її практичної діяльності. Навколо газети, як загальнопартійної справи, за планом В. І. Леніна, повинна виникнути сітка агентів, які мають забезпечувати її матеріалами, розповсюджувати її, зв'язувати з робітниками, організація прихильників газети мали стати ядром, кісткою майбутньої партії.

Наприкінці 1897 р. В. І. Ленін написав працю «Завдання російських соціал-демократів», у якій обґрунтував політичну платформу робітничої партії і закликав російських марксистів до об'єднання всіх робітничих гуртків і соціал-демократичних груп у єдину соціал-демократичну робітничу партію Росії.

На початку березня 1898 р. в Мінську зібрався I-й з'їзд РСДРП, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). В цьому його політичне і революційно-пропагандистське значення. Проте партія, як єдина централізована організація, фактично не була створена. Соціал-демократичні організації не мали єдиної програми, статуту і тактики, керівного центру. В рядах соціал-демократії не було ідейної та організаційної єдності. В соціал-демократичному русі мали місце ідейні хитання, розброд. Гострою стала необхідність створення бойової централізованої марксистської партії в Росії.

Важливою подією, яка вирішила це бойове завдання, була

³ Ленін В. І. Наше найближче завдання.— Повне зібр. творів, т. 4, с. 184.

створена і керована Леніним газета «Искра». Вона стала центром об'єднання сил, згуртування соціал-демократичних організацій в загальноросійську бойову централізовану пролетарську партію з марксистською програмою, революційною тактикою, єдиною волею та залізною дисципліною. Її діяльність — героїчний етап важкої і напруженої боротьби, яка увінчалась повним ідейним розгромом «економізму», подоланням розброду і хитань в рядах соціал-демократії. Ленінська «Искра» непримиренно, по-революційному боролася проти опортуністів як у Росії, так і на міжнародній арені.

У боротьбі за створення партії нового типу величезну роль відіграла книга В. І. Леніна «Що робити?» (1902 р.). Розкриваючи основні її положення, пропагандист повинен акцентувати увагу слухачів на тих з них, які пов'язані з дальшою розробкою Леніним ідеологічних, політичних і організаційних основ революційної партії робітничого класу. Розглянемо ці положення. Щоб пролетаріат міг успішно вести боротьбу за соціалізм, він повинен усвідомити своє становище в капіталістичному суспільстві, зрозуміти мету і завдання своєї боротьби. Таке розуміння може дати йому тільки марксизм. Без революційної теорії, підкреслював В. І. Ленін, не може бути і революційного руху, роль передового борця може виконати лише партія, керована передовою теорією. Ленінське положення про єдність теоретичної і практичної роботи має надзвичайно велике значення.

Глибоко обгрунтовуючи історичне значення революційної теорії для робітничого класу і його партії, В. І. Ленін далі розглядає у книзі питання співвідношення стихійності і свідомості в робітничому русі. Соціалістична свідомість вноситься в робітничий рух політичною партією пролетаріату в непримиренній ідейній боротьбі з буржуазією. Викривши твердження «економістів» про те, що соціалістична ідеологія виникає із стихійного робітничого руху, В. І. Ленін довів, що вона виростає з науки, з тих філософських, історичних і економічних теорій, які розроблялись представниками інтелігенції, лідерами робітничого руху. Якщо розробка теорії наукового соціалізму є справою вузького кола теоретиків, то внесення ідей соціалізму в маси — найважливіша справа всієї соціал-демократії, всієї партії. Партія, підкреслював В. І. Ленін, є поєднання робітничого руху з соціалізмом. Внесення соціалістичної ідеології в робітничий рух відбувається в гострій боротьбі з буржуазною ідеологією. В капіталістичному суспільстві не існує позакласової або надкласової ідеології, в ньому є тільки дві ідеології — буржуазна і соціалістична. Тому всяке применшення ролі «свідомого елемента», вчив В. І. Ленін, означає «...посилення впливу буржуазної ідеології на робітників»⁴. Володимир Ілліч довів, що ідеологічна боротьба є однією з основних форм класової боротьби. Він поставив завдання виховання робітничого класу в дусі соціалізму.

У книзі «Що робити?» Ленін глибоко і всебічно розробив план організаційної будови партії в нелегальних умовах. Її ядро повинні становити професіональні революціонери, люди, які присвятили себе революції, з твердими ідейними переконаннями і широким політичним кругозором, беззавітно віддані робітничому класу, що мають навички конспіративної роботи. Докликання професіонального революціонера — завжди знаходитись в гущі мас, знати їх потреби і настрої, віддавати всі сили розвитковій свідомості трудящих, їх організації. Стихійна боротьба пролетаріату, наголошував В. І. Ленін, тільки то-

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 36.

ді стане дійсно класовою боротьбою, коли вона «буде керована міцною організацією революціонерів»⁵. Навколо ядра партії створюється мережа місцевих партійних організацій, гуртків і груп, тісно зв'язаних з широкими масами трудящих. В кожному місті повинен бути створений єдиний комітет РСДРП, на який покладено керівництво всім життям організації. На заводах і фабриках створюються підкомітети.

Закінчуючи розгляд першого питання, слід провести думку, що розроблений В. І. Леніним план побудови партії нового типу визначив наступний розвиток партії, її обличчя, методи роботи, характер кадрів. А на питання «Що робити?» Володимир Ілліч відповів: покінчити з ідейною різноголосицею, організаційним хаосом, створити міцну і згуртовану марксистську партію робітничого класу.

Таким чином, розвиваючи в нових історичних умовах ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську партію, В. І. Ленін розробив струнку вчення про партію нового типу як революціонізуючу, керівну і організуючу силу робітничого руху. Наукове обґрунтування необхідності такої партії і безпосереднє керівництво її створенням і зміцненням — величний подвиг Леніна, його неоціненна заслуга перед російським і міжнародним робітничим класом, перед трудящими усього світу.

Друге питання плану передбачає глибоке вивчення практичної діяльності В. І. Леніна по створенню пролетарської партії в Росії, зокрема по підготовці і проведенню II з'їзду РСДРП.

Даючи загальну характеристику II з'їзду РСДРП, пропагандист повинен наголосити, що, підготовлений ленінською «Искрой», він фактично розглянув усі найважливіші питання революційного робітничого руху в Росії, життя і діяльності партії, обрав її центральні керівні органи. З'їзд закріпив перемогу революційних марксистів, поклав початок більшовизму, наніс нищівного удару по міжнародному опортунізму. При висвітленні цього питання пропагандист використовує статтю В. І. Леніна «Розповідь про II з'їзд РСДРП» (ПЗТ, т. 8, с. 1—20), постанову ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП», промову товариша Л. І. Брежнєва «Великий шлях боротьби і перемог» (Ленінським курсом, т. 4, с. 192—194), доповідь М. А. Суслова «Второй съезд РСДРП и его всемирно-историческое значение» (М., 1973).

При розкритті питання особливу увагу слід звернути на те, що II з'їзд РСДРП озброїв партію дійсно марксистською революційною програмою, яка вперше в історії міжнародного соціалістичного руху включала вимогу встановлення диктатури пролетаріату. Її основу склали такі принципи положення, висунуті В. І. Леніним, як союз робітничого класу і селянства, право нації на самовизначення, пролетарський інтернаціоналізм. Прийнята з'їздом Програма партії закликала робітничий клас, усіх трудящих Росії на боротьбу за повалення царського самодержавства, а потім й буржуазного ладу, за встановлення політичної влади робітничого класу. Програма РСДРП — видатний вклад в творчий розвиток марксистської теорії. На її основі розвивалась, міцніла і виховувалась партія більшовиків.

Програма заклала основи ідейної єдності РСДРП. Необхідно було закріпити її розв'язанням питань організаційного будівництва партії. Викриваючи опортунізм в організаційних питаннях, В. І. Ленін послідовно відстоював вирішальну роль революційної організації робітничого класу. «У пролетаріату, — писав він, — нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації»⁶. Розкриваючи хід обговорення

⁵ Там же, с. 127.

⁶ Ленін В. І. Крок вперед, два кроки назад.— Повне зібр. творів, т. 8, с. 386.

на II з'їзді Статуту РСДРП, пропагандисту слід наголосити, що тут фактично вирішувалося питання, якою повинна бути партія: революційною, пролетарською, ідейно і організаційно підготовленою до боротьби за повалення царизму і буржуазії, за побудову соціалізму і комунізму чи опортуністичною, дрібнобуржуазною, організаційно розпливчатою. В цілому Статут партії, прийнятий на з'їзді, базувався на ленінських організаційних принципах. Керівний принцип організаційної будови партії — принцип демократичного централізму — з'їзд зробив партійним законом. Лише при голосуванні по параграфу першому Статуту Мартову вдалося за допомогою «економістів» і бундівців протягнути своє формулювання. Але вже на III з'їзді РСДРП (1905 р.) цей пункт був затверджений у ленінському формулюванні.

Розповідаючи про всесвітньо-історичне значення II з'їзду, слід наголосити на положенні, що на ньому завершився процес об'єднання революційних марксистських організацій, була створена Російська соціал-демократична робітничка партія на ідейно-політичних і організаційних принципах, розроблених В. І. Леніним. На історичну арену вийшла політична сила, яка увібрала в себе все найкраще, найпередовіше, найчесніше і найгероїчніше, що було в робітничому класі, рішуче повела пролетаріат і всіх трудящих по шляху революційного перетворення суспільства.

Розкриваючи *останнє* питання плану, необхідно підкреслити, що величезною заслугою В. І. Леніна є те, що він розробив політичні, ідеологічні та організаційні основи пролетарської партії. У політичному відношенні партія — це передовий, свідомий загін робітничого класу, це авангард, здатний ідейно впливати на всіх трудящих, керувати боротьбою мас, спрямовувати їх дії на досягнення єдиної мети — завоювання політичної влади робітничим класом. За своєю ідеологією пролетарська партія — це партія наукового комунізму, непримирена до будь-яких ідейних відступників у своїх лавах, ворог опортунізму та дрібнобуржуазної революційності. В організаційному відношенні партія — це високоорганізований загін, об'єднаний не лише спільністю поглядів, а й організаційною єдністю всіх своїх членів, залізною дисципліною, вмінням зблизитися, злитися з масами.

У книзі «Крок вперед, два кроки назад» (1904 р.) і в своїх наступних працях В. І. Ленін розробив основоположні принципи організаційної будови партії, норми партійного життя, які стали законом всієї її діяльності. Необхідний матеріал з цього питання міститься зокрема в учбовому посібнику «Партійное строительство» (М., 1978, с. 21—33). При його використанні слід звернути увагу на такі моменти. В. І. Ленін учив, що партія повинна будуватися на основі принципу демократичного централізму, який органічно поєднує централізм і демократію, перетворює партію в життєдіяльний творчий колектив, забезпечує активність і цілеспрямованість роботи партійних органів, усіх членів партії. Він вимагав проявляти постійну турботу про чистоту рядів партії, виховувати кадри в дусі критики і самокритики, високого почуття відповідальності кожного комуніста за втілення в життя політики партії. Силу революційної партії робітничого класу В. І. Ленін вбачав у тому, що вона за своєю ідеологією, типом побудови, характером та принципами діяльності є партією послідовних пролетарських інтернаціоналістів. Володимир Ілліч обґрунтував необхідність створення єдиної організації, яка спирається на весь пролетаріат, незалежно від мови та національності.

Розглядаючи найхарактерніші риси пролетарської партії, пропагандисту слід виділити такі з них:

— ідейно-теоретичною основою партії нового типу є марксизм-ленінізм, насамперед вчення про соціалістичну революцію, всесвітньо-історичну місію робітничого класу і диктатуру пролетаріату;

— партія — передовий загін, вища форма організації робітничого класу, його політичний вождь на всіх історичних етапах революційно-перетворюючої діяльності — від підготовки і проведення революції до побудови комунізму;

— партія — це з'єднання марксизму з масовим робітничим рухом, тісний, нерозривний зв'язок партії з робітниками, усіма трудящими як важливе джерело зростання її могутності і сили;

— боездатність партії як революційного авангарду забезпечується єдністю теорії і практики, класовим характером партії, ідейно-політичною згуртованістю й організаційною єдністю на основі демократичного централізму, суворої дисципліни її рядів, свідомістю і активністю кожного члена партії, високим почуттям його відповідальності за здійснення політики партії;

— дійсно революційна партія завжди непримиренна до будь-яких проявів опортунізму й ревізіонізму;

— партія нового типу виступає як партія послідовного інтернаціоналізму.

Ленінські організаційні принципи, риси складають основу будови і діяльності всіх дійсно комуністичних партій. Будучи інтернаціональними за своєю сутністю, вони завжди були і є на озброєнні всього міжнародного комуністичного руху, сприяють справі згуртування його сил. Їх життєвість доведена всесвітньо-історичними перемогами робітничого класу в СРСР та інших країнах під керівництвом марксистсько-ленінських партій.

В заключенні пропагандист відзначає, що на початку ХХ століття В. І. Ленін розробив вчення про партію як головну зброю робітничого класу в боротьбі за диктатуру пролетаріату, виробив її ідейні, політичні і організаційні принципи. Твори В. І. Леніна, його титанічна практична робота по подоланню ідейного розброду і кружківщини в лавах російської соціал-демократії, послідовна і непримиренна боротьба проти ревізіонізму, а також опортуністичних груп і течій в робітничому русі склали міцний фундамент, на якому будувалася партія більшовиків-ленінців. **«Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»**⁷, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна».

Створення партії нового типу поклало початок новому етапу в розвитку російського і світового робітничого руху. Вперше в історії робітничого класу була створена організація, здатна в нових історичних умовах згуртувати і об'єднати експлуатовані маси і підняти їх на штурм старого світу.

Історичний досвід КПРС, інших братніх партій, усього світового комуністичного руху яскраво підтверджує, що тільки партія ленінського типу виступає дійсним вождем, політичним керівником і організатором боротьби робітничого класу, всіх трудящих за свободу, демократію і соціалізм.

В. К. ВАСИЛЕНКО (Київ)

⁷ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1980, с. 4.

БОРОТЬБА БІЛЬШОВИКІВ ЗА ПЕРЕМОГУ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Названа тема хронологічно охоплює період двох буржуазно-демократичних революцій у Росії (1905—1907 рр. — лютий 1917 р.). Революція 1905—1907 років відбувалась в умовах, коли світ вступив в епоху імперіалізму. Склалася нова розстановка класових сил, відміня від тієї, яка існувала в буржуазних революціях минулого. Найяскравіше відображення вона одержала в Росії, де тісно переплелися між собою загальнонародна боротьба на чолі з пролетаріатом проти царизму і поміщиків та виступи робітничого класу, підтриманого селянською біднотою, проти буржуазії. Незважаючи на поразку, перша російська революція завдала могутнього удару не лише по самодержавству, а й по всій системі світового капіталізму, наблизивши його загальну кризу. Її уроки були використані більшовиками при підготовці другої — Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р.

Початок революції 1905 р. зумовив вироблення В. І. Леніним, більшовиками тактики пролетарської партії в революції, яка враховувала програмні завдання партії, інтереси широких мас і виходила з її характеру та особливостей в Росії. Мета заняття — з'ясувати творчий вклад В. І. Леніна, більшовиків у розвиток вчення про буржуазно-демократичну революцію та її переростання в соціалістичну, розкрити основні положення тактики дій рушійних сил, показати роль партії як керівної сили революції, проаналізувати втілення в життя ленінських положень протягом 1905—1917 років.

Вивчення теми збагачує слухачів історичним досвідом партії, розумінням зв'язку теорії марксизму-ленінізму з революційною практикою, сприяє виробленню у них революційних традицій, допомагає самостійно розбиратися в багатьох визвольних процесах сучасності.

Заняття бажано побудувати за таким планом:

1. Основні положення тактики більшовиків у буржуазно-демократичній революції.
2. Ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.
3. Лютнева буржуазно-демократична революція в Росії.
4. Міжнародне значення історичного досвіду боротьби більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної революції в Росії.

При розгляді *першого* питання пропагандист насамперед має з'ясувати об'єктивні і суб'єктивні передумови революції в Росії, діяльність партії більшовиків на її початку, скликання всупереч опору меншовиків і примиренців III з'їзду РСДРП і розробку на ньому тактики партії.

На рубежі XIX—XX століття світовий капіталізм вступив у стадію імперіалізму. Це надзвичайно загострило всі суперечності розвитку суспільства, створило матеріальні й духовні передумови буржуазно-демократичних, національно-визвольних і соціалістичних революцій. Основні суперечності тодішньої епохи — між працею і капіталом, селянами і поміщиками, між розвинутим капіталістичним містом і напівфеодалним селом, між жорстокою політикою національного гніту, яку проводив царизм, і обуренням пригнічених націй — особливої гостроти набули в Росії. Монополістичний капітал переплітався з великими пережитками кріпосництва. Поряд з цим посилювалися суперечності всередині капіталістичного суспільства. До того ж, інтереси царизму, російського імперіалізму тісно перепліталися з інтересами міжнародного імперіалізму. Росія стала вузловим пунктом суперечностей

імперіалізму, що створювало сприятливі об'єктивні передумови для перемоги як буржуазно-демократичної, так і соціалістичної революції. Одночасно склалися суб'єктивні фактори, визріли політичні сили, здатні розв'язати суперечності імперіалізму революційним шляхом.

Пропагандист має підкреслити, що з часу виникнення партія більшовиків спрямовувала свою діяльність на врахування матеріальних передумов революції та підготовку її рушійних сил. Як тільки в січні 1905 р. розпочалася революція, більшовики закликали робітників, селян, всі демократичні верстви населення до активної боротьби за повалення царизму. III з'їзд РСДРП поряд з вирішенням інших питань, розробив тактичну лінію партії, яка сприяла мобілізації мас на боротьбу проти царизму, за революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. Після з'їзду вона була обгрунтована і розвинута в книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» та інших працях В. І. Леніна.

Тактика більшовиків ґрунтувалася на точному врахуванні характеру і особливостей першої буржуазно-демократичної революції епохи імперіалізму. До 1905 р. В. І. Ленін говорив про наступну революцію як про буржуазну за класовим змістом і метою боротьби. В 1905 р., з'ясовуючи, якими особливими рисами відрізняється революція в Росії, вождь партії більшовиків неодноразово підкреслював, що за рушійними силами, широтою охоплення народних мас, їх вимогами та гостротою класових битв це була буржуазна революція нового типу — демократична, народна. Співставляючи об'єктивний зміст і рушійні сили її, відмічаючи гегемонію пролетаріату і застосовані ним специфічні засоби боротьби (страйки), Ленін вважав її також пролетарською революцією. Нарешті, відзначаючи активну участь в ній селянства, В. І. Ленін називав її й селянською або буржуазною селянською революцією.

Центральними в занятті є основні питання тактики партії в буржуазно-демократичній революції. До них відносяться: гегемонія пролетаріату та його революційний союз з селянством; всенародне збройне повстання; тимчасовий революційний уряд і революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства; переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну; керівна роль пролетарської партії в революції. З'ясовуючи зміст і значення цих питань, пропагандист і слухачі звернуться до резолюцій III з'їзду РСДРП¹ та ленінської праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції»², можуть використати тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», іншу літературу³.

Серцевину ленінської стратегії і тактики в революції становили положення про гегемонію пролетаріату, його союз з селянством та іншими демократичними верствами населення. Ці політичні сили під проводом пролетарської партії при нейтралізації боягузливої, схильної до компромісу з царизмом, ліберальної буржуазії були єдиними, здатними розв'язати об'єктивні завдання буржуазно-демократичної революції. Єдність корінних соціальних інтересів робітників і селян, їх загальна заінтересованість в ліквідації пережитків феодалізму і демократизації країни, спільна боротьба проти царизму, поміщиків і ка-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1978. Т. I, с. 108—115.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 11, с. 7—97.

³ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 7—16; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977, с. 80—85; Варгатюк П. Л., Шморгун П. М. Ленінська стратегія і тактика революції. К., 1975, с. 11—22.

піталістів, високий рівень організованості і свідомості пролетаріату, його діяльність по політичному вихованню селян, визнання ними гегемонії пролетаріату, викриття зрадництва ліберально-монархічної буржуазії — все це обумовило створення союзу робітничого класу і селянства під керівництвом робітничого класу.

Пропагандист підкреслить, що революція підтвердила висновок В. І. Леніна про пролетаріат як головну рушійну силу, гегемона буржуазно-демократичної революції. Всупереч догматичним твердженням меншовиків він, будучи меншістю населення Росії, складав майже половину всіх учасників революції, виступав не як пособник буржуазії, а як самостійний клас, керований власною партією. Він показав зразки стійкості, масового героїзму, беззавітної відданості ідеалам свободи, демократії і соціалізму.

Щодо революційності селянства Росії, то в 1905—1907 рр. вона проявилася такими масовими і могутніми виступами, яких не знала жодна з буржуазних революцій Заходу. Під впливом пролетарського руху за 2,5 роки революції відбулось 7165 виступів селян. «...Факт «союзу сил» пролетаріату і селянства, як головних сил, що пробрили бреш у старому самодержавстві, безперечний, — писав В. І. Ленін.— Не зрозумівши цього факту, не можна нічого зрозуміти в «підсумках» російської революції»⁴.

Курс на союз робітничого класу і селянства в широкому розумінні має розглядатися як тактика «лівого блоку», обґрунтована більшовиками в ході революції. Розкриваючи її суть, слід підкреслити, що вона полягала в забезпеченні єдності дій усіх народних сил проти царизму. В вузькому розумінні тактика «лівого блоку» означала тимчасові практичні угоди більшовиків і дрібнобуржуазних партій з метою мобілізації всіх резервів революції, всіх сил революційного народу. Співробітництво партій знайшло відображення в Радах робітничих депутатів, страйкових комітетах, профспілках, збройних повстаннях, виборних кампаніях тощо. Вступаючи на принципових основах у «ліві блоки», більшовики не припиняли боротьби проти опортуністичності і псевдореволюційних доктрин і дій дрібнобуржуазних партій і груп.

Важливе місце в тактичній платформі більшовиків займало питання про форми боротьби за перемогу революції. Не фетишизуючи збройного повстання, більшовики вважали, що в тих конкретних умовах Росії, коли царизм прагнув силою зброї придушити виступи робітників і селян, єдиним засобом його повалення було всенародне збройне повстання. На відміну від лібералів, які заперечували необхідність збройного повстання, і меншовиків, що протиставляли йому реформістські заходи, більшовики закликали до організаційно-технічної підготовки збройного повстання. В літературі пропагандист і слухачі знайдуть фактичні матеріали про хід підготовки до нього. Слід зазначити, що й після поразки грудневого повстання 1905 р. В. І. Ленін, більшовики переконували, що успіх революції можливий лише при умові підготовки нового, справді всеросійського збройного повстання.

Головним питанням революції є питання про владу. Новий тип буржуазної революції мав визначити і новий тип революційної влади. До влади повинен був прийти тимчасовий революційний уряд, створений тими класами, які здійснювали революцію. «Щодо свого походження і основного характеру, — писав В. І. Ленін, — цей уряд повинен бути органом народного повстання. Щодо свого формального призначен-

⁴ Ленін В. І. Як соціалісти-революціонери підбивають підсумки революції і як революція підбила підсумки соціалістам-революціонерам.— Повне збір. творів, т. 17, с. 322.

ня, він повинен бути знаряддям скликання всенародних установчих зборів. Щодо змісту своєї діяльності, він повинен здійснити програму-мінімум пролетарської демократії, як єдино здатну забезпечити інтереси народу, що повстав проти самодержавства»⁵.

Нова влада неминуче спиратиметься на військову силу, на всенародне повстання. Тому, як вчив В. І. Ленін, її класовою суттю є революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства. Пізніше такими органами повсталого народу стали Ради робітничих депутатів, які В. І. Ленін вважав зародком тимчасового революційного уряду.

Більшовики дали відповідь і на питання про ставлення пролетарської партії до тимчасового революційного уряду, вказавши на доцільність участі в ньому її представників. Мета участі — нешадна боротьба з контрреволюцією, відстоювання самостійних інтересів робітничого класу. Поряд з діяльністю всередині уряду В. І. Ленін вважав обов'язковим організацію тиснення на уряд ззовні, з боку озброєного народу, щоб забезпечити здійснення всієї програми-мінімум РСДРП і дальший розвиток революції.

Більшовики були твердо переконані, що з поваленням царизму, розв'язанням демократичних завдань розпочнеться боротьба робітничого класу і всіх експлуатованих проти капіталізму, за перемогу соціалістичної революції. В. І. Ленін висунув і глибоко обгрунтував теорію і тактику переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Ця проблема висвітлена в працях В. І. Леніна «Дві тактики...», «Ставлення соціал-демократії до селянського руху», «Пролетаріату бореться, буржуазія крадеться до влади», «Соціалізм і селянство» та інших⁶. Оцінка ленінського вкладу в її розробку дана в постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії»⁷.

З'ясовуючи *друге* питання, пропагандист зосередить увагу слухачів на основних моментах теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. По-перше, при її розробці В. І. Ленін спирався на відомі положення К. Маркса і Ф. Енгельса про безперервну революцію та з'єднання пролетарської революції з селянською війною. Основоположники наукового комунізму вбачали завдання комуністів у тому, «...щоб зробити революцію безперервною до того часу, поки всі більш-менш іміущі класи не будуть усунуті від влади, поки пролетаріат не завоює державної влади...»⁸. Вказівки Маркса і Енгельса, забуті опортуністами II Інтернаціоналу і російськими меншовиками, В. І. Ленін поклав в основу творчої розробки теорії безперервної революції.

По-друге, ця теорія формувалась В. І. Леніним на основі всебічного аналізу наявних у Росії об'єктивних передумов переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Економіка Росії була напівфеодальною-напівбуржуазною. Це породжувало двоакційний конфлікт — між продуктивними силами і феодально-кріпосницькими відносинами, що обумовлювало буржуазно-демократичну революцію, та між продуктивними силами і буржуазними відносинами, що становило економічну основу соціалістичної революції.

«У сучасній Росії,— писав В. І. Ленін у 1905 р., — не дві сили, що борються, заповнюють зміст революції, а дві різні і різнорідні со-

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 13.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 11, с. 1—123, 141—149, 203—204, 266—274; т. 12, с. 88—91.

⁷ Комуніст України, 1975, № 2, с. 21—23.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Звернення Центрального Комітету до Союзу комуністів.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 248.

ціальні війни: одна в надрах сучасного самодержавно-кріпосницького ладу, друга в надрах майбутнього буржуазно-демократичного ладу, який уже народжується на наших очах. Одна — загальнонародна боротьба за свободу (за свободу буржуазного суспільства), за демократію, тобто за самодержавство народу, друга — класова боротьба пролетаріату з буржуазією за соціалістичну побудову суспільства»⁹. Такі ж дві класових війни велись і на селі: одна — між усім селянством і поміщиками, друга — всередині селянства між біднотою і сільською буржуазією. Оскільки обидві соціальні війни розвивалися майже одночасно, створювалися об'єктивні передумови для безперервного розвитку революції, зближення двох її етапів, переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

По-третє, поряд з об'єктивними в Росії майже одночасно склалися суб'єктивні передумови як буржуазно-демократичної, так і соціалістичної революції. До них насамперед належить високий рівень класової свідомості та організованості російського пролетаріату, його активна керівна роль у революції 1905—1907 років, здатність і готовність забезпечити переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну, бути гегемоном соціалістичної революції. За умов першої революції склався союз робітничого класу і селянства, спрямований проти царизму, поміщиків і капіталістів. Разом з тим на основі згуртування міського і сільського пролетаріату та напівпролетаріату зріли рушійні сили майбутньої соціалістичної революції. Нарешті, найважливішою передумовою безперервної революції було керівництво більшовицької партії, партії нового типу, здатної довести до переможного кінця і буржуазно-демократичну, і соціалістичну революцію.

Враховуючи наявні об'єктивні і суб'єктивні передумови безперервної революції, В. І. Ленін писав: «...Від революції демократичної ми зараз же почнемо переходити і якраз в міру нашої сили, сили свідомого і організованого пролетаріату, почнемо переходити до соціалістичної революції. Ми стоїмо за безперервну революцію»¹⁰.

По-четверте, в процесі переростання революції змінюються її стратегічні цілі й характер. На буржуазно-демократичному етапі характер революції визначався такими вимогами програми-мінімум РСДРП, як повалення царизму, ліквідація залишків феодалізму, здійснення демократичних перетворень в економіці й політичному житті країни, встановлення демократичної республіки. З виконанням цих завдань характер революції мінявся — вона переходила до другого, соціалістичного етапу, мета якого — повалення влади буржуазії, встановлення диктатури пролетаріату, здійснення соціалістичних перетворень.

Відповідно до змін у характері і цілях обох етапів міняються основні лозунги революції. В міру завершення демократичного перевороту і переходу до завдань соціалістичної революції здійснюється перехід від революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства до диктатури пролетаріату. «...Коли фактом буде не тільки революція, а повна перемога революції, — писав В. І. Ленін, — тоді ми «підмінімо» ...лозунг демократичної диктатури лозунгом соціалістичної диктатури пролетаріату, тобто повного соціалістичного перевороту»¹¹.

⁹ Ленін В. І. Соціалізм і селянство.— Повне збір. творів, т. 11, с. 266—267.

¹⁰ Ленін В. І. Ставлення соціал-демократії до селянського руху.— Там же, с. 209.

¹¹ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції.— Там же, с. 113.

По-п'яте, перехід від першого до другого етапу революції означав істотне перегрупування її рушійних сил. В. І. Ленін дав класичне визначення стратегічного плану і рушійних сил буржуазно-демократичної і соціалістичної революції: *«Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*¹².

Коментуючи це визначення, пропагандист має з'ясувати зміни в класовій основі союзу пролетаріату і селянства в процесі переростання революції, показати відмінність нейтралізації середняка на соціалістичному етапі від нейтралізації ліберальної буржуазії на демократичному етапі революції.

Нарешті, розробляючи і пропагуючи теорію переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, В. І. Ленін, більшовики рішуче боролися проти меншовиків і опортуністів Заходу, які безпідставно заперечували безперервність революції або робили спроби її фальсифікувати. Одночасно вони виступали проти лівоопортуністичного, анархістського забігання вперед, перестрибування через незавершений етап, змішування двох етапів революції, викривали авантюристичну суть троцькістської теорії «перманентної революції».

Завершити виклад другого питання слід розглядом керівної ролі пролетарської партії в безперервній революції. При цьому необхідно підкреслити, що наявність самостійної пролетарської партії, здатної організувати робітничий клас як гегемона революції, боротися за зміцнення союзу робітників і селян, керувати їх революційними діями, — це запорука успіху як першого, так і другого етапів революції. Суть ленінського положення про керівну роль марксистської партії в революції найкраще виражена лозунгом: *«На чолі всього народу і особливо селянства — за повну свободу, за послідовний демократичний переворот, за республіку! На чолі всіх трудящих і експлуатованих — за соціалізм!»*¹³.

Тактика партії нового типу в буржуазно-демократичній революції, як і теорія безперервної революції, стали платформою практичних дій більшовиків у першій російській революції. Здійснюючи її, більшовики керували масовою боротьбою робітників і селян за повалення царизму. Але у революції не вистачило сил для перемоги над царизмом, і вона потерпіла поразку. Пропагандист з'ясує причини її поразки. Разом з тим він вкаже, що, незважаючи на поразку, вона блискуче підтвердила вірність ленінського стратегічного плану і тактики боротьби проти царизму. Як відзначав В. І. Ленін, вона *«...виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії..., виправдала нашу надію і віру в істинну революційність пролетаріату»*¹⁴. Тому більшовики розглядали революцію 1905—1907 років як репетицію наступних переможних революцій проти царизму і капіталізму. *«Без такої «генеральної репетиції», як у 1905 році, — писав В. І. Ленін, — революція в 1917 як буржуазна, лютнева, так і пролетарська, Жовтнева, були б неможливі»*¹⁵.

¹² Там же, с. 83.

¹³ Там же, с. 97.

¹⁴ Ленін В. І. Про реорганізацію партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 80.

¹⁵ Ленін В. І. Третій Інтернаціонал і його місце в історії.— Повне збір. творів, т. 38, с. 296.

Стратегічний план боротьби з царизмом, розроблений в роки першої революції, залишився платформою революційних дій більшовиків на весь період до другої буржуазно-демократичної революції в Росії. Цей план, який В. І. Ленін продовжував доповнювати і уточнювати в наступні роки, визначав цілі й характер майбутньої революції, склад її рушійних сил, ставлення до ліберальної буржуазії, роль пролетарської партії, умови переростання першого етапу революції в другий. Що ж до форм і методів діяльності більшовиків, то вони мінялися залежно від обстановки і конкретних завдань, які партія вирішувала в роки столпінської реакції, нового революційного піднесення, першої світової війни.

В період імперіалістичної війни більшовики органічно поєднували боротьбу проти війни з підготовкою буржуазно-демократичної і соціалістичної революції. Саме в той час на основі аналізу закономірностей імперіалізму, врахувавши досвід революції 1905—1907 років, В. І. Ленін розвинув марксистську теорію соціалістичної революції, науково обґрунтував можливість перемоги соціалізму в окремих країнах, озброїв робітників і всіх трудящих вірою в неминучість перемоги революції в Росії.

Розглядаючи *третє* питання, пропагандист з'ясовує основні причини, що прискорили другу революцію в Росії; він покаже зрілість об'єктивних і суб'єктивних передумов революції, вплив таких факторів як поразки на фронтах, розруха в тилу, різке погіршення становища трудящих, ріст революційних настроїв у масах, посилення діяльності більшовицької партії. Висвітливши далі конкретні події Лютневої буржуазно-демократичної революції, що закінчилася перемогою над царизмом, він зробить ряд висновків.

По-перше, Лютнева революція не була стихійним вибухом невдоволення мас, як твердять буржуазні фальсифікатори. Вона була наслідком того, що більшовицька партія протягом 1907—1917 рр. наполегливо проводила в життя стратегію і тактику, розраховану на забезпечення перемоги другої революції в Росії. Перемога Лютневої революції — це підтвердження на практиці правильності ленінської стратегії і тактики повалення царизму, підтриманих широкими масами робітників, солдатів і селян.

По-друге, В. І. Ленін відзначав, що в лютому 1917 р. стратегічний план більшовиків був здійснений своєрідно, не зовсім точно так, як передбачалося в книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». Після перемоги Лютневої революції утворилися Ради робітничих і солдатських депутатів, згодом — Ради селянських депутатів. Це були органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства — основних рушійних сил революції. «Революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства вже здійснилась, — писав В. І. Ленін у квітні 1917 р., — але надзвичайно оригінально, з рядом у найвищій мірі важливих видозмін»¹⁶. Через недостатню організованість і свідомість робітників, солдатів і селян перевагу у Радах одержали меншовики, есери та інші угодовці. Тому Ради добровільно уступили владу Тимчасовому уряду, що був органом диктатури буржуазії. Так в Росії виникло двовладдя, з'ясовуючи суть якого, В. І. Ленін писав: «Двовладдя виражає лише *перехідний* момент в розвитку революції, коли вона зайшла далі від звичайної буржуазно-демо-

¹⁶ Ленін В. І. Листи про тактику. Повне зібр. творів, т. 31, с. 130.

кратичної революції», але не дійшла ще до «чистої» диктатури пролетаріату і селянства»¹⁷.

Для ґрунтовного з'ясування класового змісту, характеру і особливостей Лютневої революції пропагандисту необхідно звернутися до ленінських праць «Листи з далека», «Про завдання пролетаріату в даній революції», «Про двовладдя», «Завдання пролетаріату в нашій революції» та ін.¹⁸

Нарешті, Лютнева буржуазно-демократична революція відкрила шлях переходу до соціалістичної революції. Цей шлях привів робітничий клас, трудящих Росії, керованих більшовицькою партією, до перемоги Великого Жовтня.

Приступивши до розгляду останнього питання теми, пропагандист акцентує увагу на тому, що ленінська теорія і тактика буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій, досвід їх здійснення в Росії мають міжнародне значення. З революцією 1905—1907 років зв'язане завершення переміщення з Західної Європи в Росію центра світового революційного руху. Російська революція підняла за рубезем могутню хвилю класової солідарності і підтримки, дала поштовх піднесенню революційного робітничого руху в капіталістичних країнах Європи і національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах, викликала демократичні революції в Ірані, Турції, Китаї та Мексиці. Вже тоді в революційних рухах, що безпосередньо вишикли під впливом першої революції в Росії, розпочалося творче використання її досвіду. Гегемонія пролетаріату в загальнодемократичному русі, союз робітничого класу і селянства, керівництво революційної пролетарської партії, загальні економічні і політичні страйки, масові демонстрації, збройні повстання, перехід частини армії на бік народу — такі основні елементи застосування цього досвіду сучасниками його виникнення.

Загальні риси демократичної революції, стратегії і тактики пролетарської партії по її здійсненню, виявлені в 1905—1907 роках, були підтверджені досвідом Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революції, хвилею грандіозних народних рухів в Європі, Азії та Америці, викликаною Великим Жовтнем. Новим після трьох російських революцій підтвердженням загальних принципів демократичних і соціалістичних революцій стала перемога народно-демократичних революцій в ряді країн Європи і Азії. Спочатку вони мали антифеодальний, демократичний, антиімперіалістичний (антифашистський) характер, далі переросли в соціалістичні революції.

Досвід боротьби більшовиків за перемогу буржуазно-демократичної і соціалістичної революції і нині служить революційним силам світу, допомагаючи їм визначити основні шляхи і засоби боротьби за демократію і соціалізм. «...Ленін вказав на реальну можливість переростання в умовах імперіалізму буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, — говорив товариш Л. І. Брежнев. — Ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до інших класів і партій, про тактику пролетарської партії в період піднесення і спаду революції — все це і тепер становить більшовицький «зразок тактики для всіх», хто ще має повалити експлуататорський лад»¹⁹.

¹⁷ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції. Проект платформи пролетарської партії. — Там же, с. 151.

¹⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 11—55, 110—114, 140—143, 145—150.

¹⁹ Брежнев Л. І. справа Леніна живе і перемагає. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР, Верхов-

При цьому пропагандист підкреслить, що нові революції були не простим підтвердженням, а творчим застосуванням історичного досвіду більшовиків. Просте повторення подій минулого взагалі неможливе. В наш час світовий революційний процес не тільки посилюється, а й ускладнюється і за змістом, і за рушійними силами. Різний рівень економічного і політичного розвитку країн, відмінності в характері соціальних суперечностей зумовлюють і різні форми соціальної революції. Кожна країна вносить свої особливості в характер демократичних і соціалістичних перетворень, форми політичної організації суспільства на різних етапах визвольного руху, шляхи переходу до соціалізму. Але революційний процес, як і раніше, розвивається на основі загальних закономірностей. Тому досвід російських революцій, ленінська стратегія і тактика революції залишаються надійним, перевіреним практикою керівництвом до дії всіх революційних загонів світу. «У наш час, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — ключове значення має ленінський висновок про те, що в епоху імперіалізму дедалі більше зближуються, з'єднуються в загальний потік завдання боротьби за демократію і боротьби за соціалізм. Саме з урахуванням цього компартії буржуазних країн висувають нині такі програми боротьби за демократію, на основі яких можна згуртувати народні маси навколо робітничого класу, підвести їх до наступного етапу: до боротьби за соціалізм...»²⁰.

З'ясувавши значення історичного досвіду партії більшовиків для розвитку демократичної, антімонополістичної боротьби в розвинутих капіталістичних країнах, пропагандист далі розкриє його актуальність і для тих країн Латинської Америки, Азії, Африки і Європи, де ще зберігається феодалізм, поєднаний з значним розвитком капіталізму. Оскільки ці країни входять в сферу впливу міжнародного імперіалізму, то антифеодальні демократичні революції в них, як показує досвід Ефіопії, Афганістану, Нікарагуа, Сальвадору, набувають антиімперіалістичної спрямованості. В зв'язку з цим розширюється склад рушійних сил революції. Навколо молодого пролетаріату, революційно-демократичних або комуністичних партій об'єднується не тільки селянство, але й міська дрібна буржуазія, національна буржуазія, демократична інтелігенція, революційна частина армії. Наступний крок таких революцій — переростання в революції соціалістичні.

Нарешті, історичний досвід більшовицької партії має важливе значення для країн Азії та Африки, що розвиваються, які обрали соціалістичну орієнтацію.

Дві буржуазно-демократичні революції в Росії, як етапи до соціалістичної революції, були прообразом багатьох революційних процесів, які охопили сучасний світ. Досвід ленінської партії, яка розробила стратегію і тактику цих революцій і практично керувала ними, має всесвітньо-історичне значення.

Матеріали для з'ясування останнього питання теми пропагандист знайде в доповіді Л. І. Брежнева «Справа Леніна живе і перемагає», Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їздові партії, виступах представників братніх партій на з'їзді та публікації «Українського історичного журналу», присвяченій 75-річчю першої російської революції»²¹.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ної Ради РРФСР, присвяченому сторіччю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, 21 квітня 1970 року.— Ленінським курсом: Промови і статті. К. 1971. Т. 2, с. 530.

²⁰ Там же, с. 570.

²¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 2, с. 527—529, 558—577.; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; «УІЖ», 1980, № 3, с. 5—33.

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

КОМПАРТІЯ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ СОЮЗУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І ТРУДЯЩОГО СЕЛЯНСТВА (1918—1920 рр.)

Історіографія союзу робітників і селян періоду громадянської війни починається з праць В. І. Леніна, який був першим глибоким дослідником і історіографом даної проблеми. Він науково обґрунтував об'єктивну необхідність і історичну неминучість союзу пролетаріату і селянства, його суть і роль на різних етапах революційної боротьби і будівництва нового життя.

Проблема боротьби партії більшовиків за селянські маси, за створення і зміцнення союзу пролетаріату з трудящим селянством завжди привертала увагу дослідників. Вона широко висвітлена радянською історіографією. Деякі підсумки її вивчення розглядалися в історіографічних оглядах останніх років¹. У даній статті зроблено спробу проаналізувати праці про діяльність партії більшовиків і зокрема одного з її бойових загонів — КП(б)У по зміцненню союзу робітничого класу і трудящого селянства в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції.

В. І. Ленін в роки громадянської війни, визначаючи політичний курс партії щодо трудящого селянства, враховував об'єктивні і суб'єктивні фактори, які докорінно вплинули на соціально-економічний розвиток села. Курс цей, за визначенням В. І. Леніна, «найтісніший союз і цілковите злиття з сільською біднотою; поступки і угода з середнім селянином; нещадне придушення куркулів...»².

Початок розробки досліджуваної теми поклали публікації 20-х — першої половини 30-х років. Це статті, переважно мемуарного характеру, а також нариси М. Воліна і М. Попова з історії Компартії України, в яких побіжно сказано про діяльність КП(б)У по створенню воєнно-політичного союзу робітничого класу і селянства на окремих етапах громадянської війни. Про роботу більшовиків України серед селянських мас розповідається в матеріалах В. Лепіної, В. Логінова, Ф. Левензона, Г. Карпенка, В. Качинського³. Однак у них були допущені суперечливі твердження і висновки. Так, Г. Карпенко, В. Качинський розглядали селянський рух в ізоляції від загального розвитку революційних процесів. Ці помилкові твердження були наслідком суб'єктивних оцінок авторів.

У процесі дальшого нагромадження і систематизації документальних матеріалів, з розвитком історичної науки на наступних етапах ця проблема все більше привертала увагу науковців. З другої половини 30-х і до середини 50-х років радянсь-

¹ Погудин В. И. Путь советского крестьянства к социализму. (Историкографический очерк). М., 1975; Спирин Л. М., Литвин А. Л. Партия большевиков — организатор разгрома белогвардейщины и интервенции. Историкографический очерк. М., 1980 та ін.

² Ленін В. І. Товариші робітники! Ідемо в останній, рішучий бій! — Повне збір. творів, т. 37, с. 40.

³ Карпенко Г. Селянські рухи на Київщині за часів гетьманщини. — Літопис революції, 1928, № 3, с. 55—74; Лепінова В. Одеське подпольє во время денікінщини. — Літопис революції, 1929, № 2, с. 176—185; Логінов В. Заметки о денікинском подполье. — Там же, с. 186—194; Левензон Ф. Я. В южный поход (1919 г.) — Літопис революції, 1929, № 4, с. 255—281; Качинський В. Аграрний рух за часів гетьманщини. — Літопис революції, 1928, № 1, с. 52—64; 1928, № 2, с. 76—95; його ж. Земельная политика Соввласти на Украине. — Літопис революції, 1929, № 1, с. 1—51; КП(б)У за денікінщини. — Літопис революції, 1930, № 1, с. 221—241; Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Х., 1932; Попов Н. Н. Очерк истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Изд. «Пролетарий», 1929.

ка історіографія поповнилась рядом праць про політику партії щодо селянства⁴, написаних на основі джерел. Ця тема висвітлена і в працях українських істориків А. В. Лихолата, М. І. Супруненка⁵ та інших. У той період в республіці вийшло приблизно в два рази більше публікацій з даної тематики, ніж у попередній⁶. Однак спеціального дослідження про діяльність партії по зміцненню союзу робітничого класу і селянства на Україні не було.

Розробка цієї проблеми розпочинається з середини 50-х років⁷. Вийшли праці українських істориків. В них показано також політику партії щодо середняка в період громадянської війни. Це питання знайшло висвітлення в узагальнюючих працях, нарисах історії Комуністичної партії України і нарисах історії обласних парт-організацій, монографіях, статтях⁸.

У працях істориків про залучення трудящого селянства до боротьби проти контр-революції розкрито форми і методи роботи парторганізацій в цьому напрямі.

В історико-партійних працях показано все багатство лєнінської теоретичної спадщини з питань про союз робітничого класу і трудящого селянства, діяльність партійних організацій по втіленню настанов Леніна в процесі боротьби за перемогу соціалістичної революції і захисту її завоювань. В колективній праці «Лєнінское учение о союзе рабочего класса с крестьянством», монографіях С. П. Трапезникова, Б. А. Гаврилова, К. Х. Крутієва⁹ розповідається про керівну роль пролетаріату

⁴ Зайцев В. С. Политика партии большевиков по отношению к крестьянству в период установления и упрочения Советской власти. М., 1953; Панкратова А. М. Союз рабочего класса и крестьянства — незыблемая основа советского общества. М., 1954.

⁵ Супруненко М. І. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. К., 1951; його ж. Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за зміцнення Української Радянської держави. К., 1954; Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922 гг.). М., 1954.

⁶ Шерман І. Л. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні.— В кн.: Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973, с. 173.

⁷ Андрианов В. И., Альтшуллер Б. Д., Волков П. М. Союз рабочих и крестьян в первые годы Советской власти (1917—1922). Ярославль, 1958; Умнов А. С. Гражданская война и среднее крестьянство. М., 1959; Костаков А. Н. Упрочение союза рабочего класса и крестьянства на основе решений VIII съезда партии. М., 1958.

⁸ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. К., 1957; Бачинський П., Сліпченко В. Про політику партії щодо середнього селянства в період громадянської війни.— Комуніст України, 1957, № 3, с. 40—48; Шевченко І. І. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян. 1919—1920. К., 1958; Бородин А. А., Бачинский П. П. Компартия Украины в борьбе за осуществление решений VIII съезда РКП(б) по крестьянскому вопросу.— Вопросы истории КПСС, 1960, № 1, с. 71—90; Рибалка І. К. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади.— УІЖ, 1963, № 2, с. 31—41; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны в ходе проведения продовольственной политики (1918—1920 гг.). К., 1964; його ж. Партія — організатор здійснення радянської земельної політики на Україні, як важливого фактору зміцнення союзу робітничого класу і селянства (1917—1920 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Вип. 58. К., 1973, с. 25—34; Із історії Одеської партійної організації. Одеса, 1964; Супруненко Н. І. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920 гг.). М., 1966; Історія Української РСР. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР. У 2-х томах. К., 1967; Історія селянства Української РСР. У 2-х томах. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х томах. К., 1967—1970; Нариси Полтавської обласної партійної організації. Х., 1970; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973; Бондаренко І. М. Незламний союз робітників і селян. К., 1976, с. 22—43; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981.

⁹ Гаврилов Б. А. Ленинская идея союза рабочих и крестьян. М., 1965; Ленинское учение о союзе рабочего класса и крестьянства. Л., 1969; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос. М., 1976. Т. I.

в період боротьби за встановлення його диктатури, тактику партії більшовиків щодо союзників робітничого класу на різних етапах боротьби з внутрішньою контрреволюцією та іноземною інтервенцією. Названі праці є лише незначною частиною численної літератури, в якій розглядаються найрізноманітніші аспекти цієї проблеми. Якщо узагальнюючі праці базуються в основному на загальносоюзному матеріалі, то дослідження українських істориків — на джерельній базі місцевих парторганізацій. Характерним для них є те, що всі вони мають в основі резолюцію VIII партійної конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», проект якої написав В. І. Ленін.

Вирішальне значення для зміцнення союзу робітників і селян у перший рік пролетарської диктатури мали декрети Радянської влади. Їх роль у зміцненні цього союзу розкривається в працях М. Сульженка, А. Лихолата, М. Рубача та інших. В них наводяться узагальнюючі дані про забезпечення землею трудящого селянства України. Головне завдання партії на цьому етапі полягало в роз'ясненні широким колом трудящого селянства декретів Радянської влади. Більшовицькі організації розгорнули активну агітаційно-пропагандистську роботу в цьому напрямі, використовуючи найефективніші засоби ідеологічного впливу на маси. Першими опублікували ці документи газети «Правда», «Солдатская правда», «Деревенская беднота», «Донецкий пролетарий». «Пролетарская мысль», «Звезда», «Голос пролетария», «Молот», «Пролетарское знамя»¹⁰. В працях П. Л. Варгатюка, І. Ф. Кураса, В. Ф. Солдагенка і М. Ф. Дмитрієнко розповідається і про інші форми публікаторської діяльності — видання листівок, брошур, звернень, які широко використовувалися місцевими партійними і радянськими органами для пропаганди ленінських декретів. У них наведено узагальнюючі дані: «Декрет про землю» передруковувався в партійно-радянській пресі України 16 разів, «Декрет про мир» — 15, «Постанова про утворення Робітничого і селянського уряду» — 9¹¹.

Дослідження останніх десятиріч, на відміну від довоєнних публікацій, включають до наукового обігу документальні матеріали, які розкривають діяльність парторганізацій по залученню робітничого класу до масово-політичної роботи серед селянства для роз'яснення декретів Радянської влади. Цікаві дані з цих питань містяться в працях В. М. Гінева і І. В. Хміля¹².

Здійснення аграрних перетворень, реалізація декрету про землю на Україні ускладнилися в зв'язку з австро-німецькою інтервенцією в 1918 р. Якщо в Росії селянська біднота протягом 1918 р. одержала землю і відчула перевагу Радянської влади, то на Україні цей процес значно затягнувся. Лише через рік, з відновленням Радянської влади на Україні, було здійснено декрет про землю, а це сприяло матеріалізації ленінської вказівки про те, що «...державна влада в руках одного класу, пролетаріату, може і повинна стати знаряддям привертання на сторону пролетаріату непролетарських трудящих мас, знаряддям відвоювання цих мас у буржуазії і в дрібнобуржуазних партій»¹³.

Втілення в життя декретів Радянської влади переконувало широкі селянські маси в необхідності єдності дій з робітниками, а також в тому, що тільки політичне панування пролетаріату може забезпечити йому соціальне звільнення. Перелом у політичній свідомості середнього селянства, поворот його в бік Радянської влади намітився, коли воно одержало землю.

Значний фактичний матеріал, залучений істориками до наукового обігу, пере-

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 234.

¹¹ Варгатюк П. Л., Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в Октябрьській революції. К., 1980, с. 260; Дмитрієнко М. Ф. Произведения В. И. Ленина в листовках: указатель листовок, изданных на Украине в 1917—1920 гг. К., 1980, с. 70.

¹² Гінев В. Н. Крестьяне голосуют за Советскую власть. М., 1978, с. 34—35; Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. К., 1977, с. 137, 143.

¹³ Ленін В. І. Вибори до Установчих зборів і диктатура пролетаріату.— Повне зібр. творів, т. 40, с. 10.

конливо свідчить, що в процесі проведення перших декретів Радянської влади більшовицькі організації України розгорнули широку масово-політичну роботу по роз'ясненню селянським масам у пресі і усно про необхідність здійснення соціалістичних аграрних перетворень. Наслідком цієї роботи було зближення бідняцьких і середняцьких верств села.

В більшості історико-партійних досліджень чільне місце відводиться зміцненню воєнно-політичного союзу пролетаріату і селянства в умовах воєнного комунізму¹⁴. Автори з'ясовують суть і значення цього соціально-політичного заходу Комуністичної партії і Радянського уряду, зосереджують увагу на питаннях, що безпосередньо впливали на зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства при збереженні керівної ролі робітничого класу, від міцності якого у вирішальній мірі залежала доля завоювань соціалістичної революції. «Без встановлення цього союзу, — сказано в третьому томі «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», — не можна було завершити перебудову економіки республіки на воєнний лад, не можна було створити й зміцнити багатомільйонну кадрову армію, ...неможливо було добитись повної перемоги над інтервентами і білогвардійцями»¹⁵.

З налагодженням воєнно-політичного союзу між пролетаріатом і трудящим селянством тісно пов'язано розв'язання продовольчої і, перш за все, хлібної проблеми. В історико-партійних працях висвітлено заходи Комуністичної партії, спрямовані на подолання продовольчих труднощів. Особливе місце серед них посідали декрети Радянської влади про запровадження державної монополії на хліб, реорганізацію продовольчого апарату в центрі і на місцях, створення робітничих продовольчих загонів, організація комітетів бідноти, а на Україні з 1920 р. — комітетів незаможних селян. Комуністична партія проводила гнучку політику в цьому напрямі, враховуючи доцільність застосування тих чи інших форм роботи, які давали можливість проникати в товщу селянських мас, сприяючи їх класовому розшаруванню. Це докладно висвітлено в працях І. П. Прусанова, П. П. Соболева, С. П. Трапезникова.

Самовіддана робота партії по мобілізації трудящих міста і села на розв'язання хлібної проблеми дала можливість розв'язати продовольче питання і розширити соціальну базу диктатури пролетаріату на селі. Під впливом діяльності комітетів бідноти і робітничих загонів почалися зрушення в політичній свідомості середнього селянства і з другої половини 1918 р. воно повернуло в бік Радянської влади.

Значна увага в розробці цих проблем приділяється в працях українських істориків. Певною мірою вони розкриваються в узагальнюючих працях з історії громадянської війни на Україні, в нарисах історії Компартії України і нарисах історії обласних партійних організацій. Автори вище названих праць докладно розглядають перші декрети Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 26 січня 1919 р. «Про організацію продовольчої справи на Україні» та рішення III з'їзду КП(б)У і III з'їзду Рад України. Значний фактичний матеріал праць розкриває схвалення більшістю селянства цих заходів Радянської влади. Введення до наукового обігу документального матеріалу дозволило ширше показати організаторську роботу більшовицьких організацій України по мобілізації пролетарських мас міст на розв'язання продовольчого питання, згуртування трудящого селянства в боротьбі за зміцнення завоювань соціалістичної революції на селі.

Значну допомогу трудящим України подавали ЦК РКП(б), В. І. Ленін, російський робітничий клас. На початок березня 1919 р. для зміцнення продовольчого апарату України партійні організації пролетарських центрів Росії направили 2700 членів партії і робітничих активістів, а на початок липня вже працювало 46 про-

¹⁴ Прусанов І. КПСС — організатор воєнно-політичного союзу робітчих і крест'ян. М., 1956; Мутовкин Н. С. Воєнно-політический союз рабочего класса и крестьянства (1918—1920 гг.). М., 1965; Соболев П. Н. Упрочение союза рабочих и крестьян в первый год пролетарской диктатуры, М., 1977.

¹⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. Т., 3, кн. друга, с. 253.

довольчих загонів, надісланих з північних пролетарських центрів країни, в яких налічувалось близько 1500 робітників¹⁶. Наркомат продовольчих справ УРСР очолив, направлений ЦК РКП(б), досвідчений організатор продовольчої справи О. Г. Шліхтер. На початку 1919 р. КП(б)У мобілізувала для роботи в продовольчих загонах понад 5 тис. активістів робітників¹⁷. Це була велика політична армія, головним завданням якої було зміцнення союзу з селянством, від розв'язання якого залежав результат боротьби з інтервенцією і внутрішньою контрреволюцією, з голодом.

Одним з найголовніших завдань продзагонів була боротьба проти куркульства. Значну роль у розв'язанні його відіграли комітети бідноти. Діяльності більшовиків України по створенню комбідів присвячено ряд праць М. Д. Березовчука, Г. В. Бондаренка, Р. С. Гімслевича, А. Г. Слюсарського, В. П. Хижняка та ін.¹⁸ Деякі аспекти цієї проблеми висвітлені в працях, присвячених аграрній політиці Комуністичної партії в досліджуваний період. У них міститься значний матеріал про діяльність партійних організацій по створенню комітетів бідноти, боротьбу більшовиків проти дрібнобуржуазних і націоналістичних партій, які, відстоюючи інтереси сільської буржуазії, намагались зобразити політику Радянської влади на селі як ворожу всьому селянству, а не лише куркульству.

Наведені в працях статистичні матеріали про чисельність комбідів свідчать про те, що вони за короткий час об'єднали бідніші і частково середні верстви селянства. На Україні в травні 1919 р. діяло близько 12 тис. комбідів, а в серпні того ж року — 15 110¹⁹. Найбільш успішно їх організація проходила на Чернігівщині, Харківщині, Київщині, Полтавщині, на Поділлі, повільніше на півдні України — Катеринославщині, Херсонщині і Таврії.

Значне зростання комбідів свідчило про зростання політичної активності селянства, перш за все середніх верств, згуртування його навколо робітничого класу. Поряд з цим у працях розглядаються і помилки, що допускалися при проведенні аграрної політики окремими партійними працівниками, зокрема Раковським, П'ятаковим, Дробнісом, Рафаїлом та іншими. У них розповідається також про заходи партії і уряду, спрямовані на подолання недоліків та троцькістських перекохань політичної лінії партії на місцях.

У висвітленні боротьби Комуністичної партії за зміцнення воєнно-політичного союзу робітничого класу і трудяшого селянства в роки громадянської війни, поворотним пунктом у політиці партії щодо середніх верств селянства був VIII з'їзд РКП(б). Розкриваючи значення його рішень, історики керувалися ленінською настановою «уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту...»²⁰. Ця ленінська настанова, прийнята VIII з'їздом РКП(б) як програмне положення партії, розрахована була на «...тривалий період співробітництва з середнім селянством»²¹. Вона відіграла вирішальну роль у переможному завершенні громадянської війни.

Проблема боротьби партії, її місцевих парторганізацій за здійснення політичного курсу VIII з'їзду РКП(б) активно розроблялась вченими в другій половині 50-х років. У той період серед науковців розгорнулася дискусія з ряду принципових

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, с. 260.

¹⁷ В боротьбе за власть Советов на Украине. К., 1977, с. 277.

¹⁸ Березовчук М. Д. Значение трудов В. И. Ленина для разработки истории организаций крестьянской бедноты на Украине. — В кн.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968; його ж. Комітети бідноти і комнезами України в історіографії. — УІЖ, 1976, № 1, с. 137—144; його ж. Перші соціалістичні перетворення на селі. К., 1976; Хижняк В. П. Боротьба Комуністичної партії за утворення комітетів бідноти на Україні (1918—1919 рр.) — Вісник Київського університету, № 5. Серія історії. Вип. 1. К., 1962, с. 12—23.

¹⁹ Бондаренко Г. В. Про кількість комбідів на Україні. — УІЖ, 1980, № 6, с. 109—110.

²⁰ Ленін В. І. Цінні признання Питирима Сорокіна. — Повне збір. творів, т. 37, с. 186.

²¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. 2, с. 76.

питань здійснення парторганізаціями України ленінської політики партії щодо середнього селянства, а саме: про початок повороту середняка в бік Радянської влади і роль місцевих партійних організацій в ідеологічному забезпеченні цього повороту. Так, Е. С. Осліковська і О. В. Снегов²² стверджували, що рішення VIII з'їзду РКП(б) про ставлення до середнього селянства не знайшли втілення в практичній діяльності партійних організацій України і, на їх думку, КП(б)У не тільки в роки громадянської війни, а й в період переходу до відбудови народного господарства проводила політику нейтралізації середняка. Це помилкове твердження було піддано обґрунтованій критиці в статтях П. П. Бачинського, О. А. Бородіна, П. М. Пономаренка, В. А. Сліпченка²³.

Політична лінія партії щодо середнього селянства ґрунтовно викладена в багатотомній історії Комуністичної партії Радянського Союзу. «Всякі спроби порушити інтереси «селян середнього достатку»,— сказано в ній,— або тим більше протипоставити бідноту всій «решті» селянського населення, серед них і середнякам, засуджувались»²⁴.

З розширенням джерельної бази з'явилися нові праці, в яких показана робота місцевих парторганізацій на селі в досліджуваний період по реалізації рішень VIII з'їзду РКП(б). Автори «Нарисів історії Комуністичної партії України» вказують на те значення, яке мало виконання рішень з'їзду і посилаються при цьому на звернення ЦК КП(б)У до всіх членів партії, в якому наголошувалося, що «робота на селі повинна вестися у повній відповідності з духом резолюцій VIII з'їзду партії. Її повинен знати кожний член партії»²⁵. Звернення ЦК КП(б)У сприяло активізації діяльності місцевих парторганізацій по роз'ясненню рішень VIII з'їзду партії і практичному їх здійсненню. Історики зосередили увагу на аналізі найважливіших форм і методів партійної роботи по реалізації рішень з'їзду в республіці.

Особливе місце серед досліджуваних проблем відводиться висвітленню допомоги ЦК РКП(б), В. І. Леніна Компартії України в проведенні масово-політичної роботи на селі. Ця тема розкрита в працях П. П. Бачинського, О. А. Бородіна, М. С. Мутовкіна, В. П. Хижняка та інших. Доповіді, промови і статті В. І. Леніна, рішення VIII з'їзду партії були покладені в основу всієї ідеологічної роботи партійних організацій України. За даними П. М. Шморгуна і Й. Багмута ківське видавництво «Космос» 1919 р. двічі перевидавало доповідь вождя на VIII з'їзді РКП(б) під назвою «Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства», а в 1920 р. вона перевидавалася в Харкові 10 тис. тиражем. Усього протягом 1919 р. на Україні опублікували 25 праць В. І. Леніна, в яких розкривалися основи політики партії щодо середнього селянства²⁶.

Серед заходів ЦК РКП(б), спрямованих на посилення політичного впливу на широкі селянські маси, у липні 1919 р. було створено спеціальний відділ при ЦК РКП(б) по роботі на селі, який займався розподілом партійних і пропагандистських кадрів, відповідні відділи були організовані при ЦК КП(б)У і губернських комітетах партії²⁷. Їх діяльність розглядається в узагальнюючих і спеціальних працях українських істориків. У них показано діяльність Компартії України по організації масово-політичної роботи на селі. ЦК КП(б)У направляв у міста і повіти відповідальних партійних і радянських працівників для проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед трудящих. Тільки в квітні—травні 1919 р. ЦК КП(б)У на-

²² Осліковская Е. С., Снегов А. В. За правдивое освещение истории пролетарской революции. — Вопросы истории, 1956, № 3, с. 142; № 8, с. 107—109.

²³ Пономаренко П. М. К вопросу о союзе рабочего класса и среднего крестьянства на Украине в 1919—1920 годах. — Вопросы истории, 1958, № 12, с. 50—66.

²⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. друга, с. 93.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 284.

²⁶ Багмут Й., Шморгун П. Твори В. І. Леніна на Україні. К., 1960, с. 85; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967, с. 242.

²⁷ Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством, с. 207; Нариси історії Комуністичної партії України, с. 303.

правив для зміцнення місцевих партійних організацій понад 300 партійних працівників і для роботи на селі 2 тис. робітників-активістів²⁸.

Важливі питання організаційно-пропагандистської роботи по здійсненню рішень VIII з'їзду партії вирішувались на губернських і повітових партійних конференціях та з'їздах ревкомів України. Їх матеріали дали дослідникам можливість вивчити роботу місцевих партійних організацій по втіленню в життя політики партії на селі, зокрема зміцненню союзу робітничого класу з трудящим селянством, а також з середніми верствами села по створенню класових організацій бідноти і середнього селянства (комнезамів), які дістали підтримку IV конференції КП(б)У. «У комнезамах,— підкреслюється в «Нарисах історії Комуністичної партії України»,— була знайдена політична форма організації бідноти і маломісних селян-середняків для проведення політики партії на селі в складних і своєрідних умовах України»²⁹.

У працях М. Д. Березовчука, О. А. Бородіна, П. П. Бачинського, М. І. Супруненка висвітлено заходи ЦК Компартії України по створенню комнезамів, наводяться деякі матеріали, що розкривають діяльність губернських комітетів партії по організації роботи цих селянських організацій, показано їх вклад у розгром сил зовнішньої і внутрішньої контрреволюції на Україні. Разом з тим діяльність місцевих парторганізацій ще недостатньо досліджена в історико-партійній літературі, не розкривають цих питань і нариси історії обласних партійних організацій.

Значна масово-політична діяльність партійних організацій України розгорнулася після I-ї Всеукраїнської партійної наради по роботі на селі (11—18 серпня 1920 р.), яка узагальнила досвід парторганізацій по здійсненню рішень VIII з'їзду РКП(б) і накреслила чергові завдання дальшої роботи партії в цьому напрямі. Узагальнюючі дані з історико-партійних досліджень дають певне уявлення про розмах цієї роботи. Після наради відбулося 117 безпартійних конференцій, 558 з'їздів і нарад селян, 3364 мітинги³⁰. Їх документи містять цінний матеріал для висвітлення діяльності парторганізацій і потребують відповідного наукового опрацювання.

Серед найважливіших напрямів діяльності більшовиків по забезпеченню союзу робітничого класу і трудящих верств села в роки громадянської війни була боротьба проти дрібнобуржуазних партій. Ясність лєнінських програмних настанов і послідовність їх здійснення, правильна політична лінія щодо цих партій звільнила з-під впливу угодівських, у тому числі і націоналістичних партій значну частину селянських мас і залучила їх на бік робітничого класу ще в період встановлення диктатури пролетаріату. В роки громадянської війни з розширенням соціальної бази диктатури пролетаріату партія більшовиків, її бойовий загін— більшовицькі організації України домоглися не лише повної ізоляції угодівських партій в масах, а й їх політичного банкрутства. В середині 60-х років з'явилися фундаментальні праці, в яких узагальнено досвід боротьби більшовиків за маси проти дрібнобуржуазних партій. Це дослідження К. В. Гусева, Х. А. Єрицяна, М. В. Рубана, Л. М. Спірина, колективна монографія «В. І. Ленин и история классов и политических партий в России»³¹. В них показано взаємодію всіх класів і партій в революції і громадянській війні, різні форми блоків і компромісів, внутрішні закономірності розвитку і краху дрібнобуржуазних партій.

Крах ідеології і політики дрібнобуржуазних партій на Україні в боротьбі за маси висвітлено в статтях Ю. Ф. Клинтуха, М. В. Погребінського, В. О. Полушкіної, В. О. Чирка та ін. Першою узагальнюючою працею, в якій всебічно досліджено ідей-

²⁸ Українська РСР в період громадянської війни (1917—1920 рр.), т. 2, с. 299; Б е р о д і н А. А., Б а ч и н с к и й П. П. Указ. соч., с. 82.

²⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 297.

³⁰ Б о р о д і н А. А., Б а ч и н с к и й П. П. Указ. соч., с. 88.

³¹ Г у с е в К. В. Крах партии левых эсеров. М., 1963; Г у с е в К. В., Е р и ц я н Х. А. От соглашательства к контрреволюции. (Очерки истории политического банкрутства и гибели партии социалистов-революционеров). М., 1968; Р у б а н Н. В. Октябрьская революция и крах меньшевизма (март 1917—1918 гг.). М., 1968; С п и р и н Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; В. И. Ленин и история классов и политических партий в России. М., 1970.

но-політичний крах дрібнобуржуазних партій на Україні стала монографія І. Ф. Кураса³². В ній на основі ленінської теоретичної спадщини, великого фактичного матеріалу показані глибокі процеси боротьби партії більшовиків за завоювання мас, їх інтернаціональне згуртування навколо робітничого класу та ізоляцію дрібнобуржуазних партій, процес їх політичного і організаційного краху. Аналіз об'єктивних і суб'єктивних факторів цього процесу дав можливість автору зробити висновок, що в ході цієї боротьби Комуністична партія послідовно здійснювала класову, інтернаціональну ленінську політику з корінних питань в інтересах найширших народних мас.

Таким чином, історіографічний аналіз літератури з даної проблеми свідчить про те, що політика Комуністичної партії, спрямована на зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства в роки громадянської війни, в основному досліджена історико-партійною наукою. Однак, ще недостатньо вивчена боротьба місцевих партійних організацій КП(б)У за трудяще селянство, питання партійного керівництва діяльністю селянських організацій, організаторська та масово-політична робота на селі губкомів та повітових комітетів КП(б)У. Матеріали губернських комітетів партії, які ще майже не вивчені, періодична преса і численні листівки та відозви містять величезний фактичний матеріал, який дозволить історикам розкрити боротьбу більшовиків за втілення в життя рішень VIII з'їзду РКП(б) та Компартії України по зміцненню союзу робітничого класу і трудяшого селянства — вирішальної сили в розгромі білогвардійської контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції.

В. В. МУСІЄНКО (Київ), М. І. НАЙЧУК (Київ)

³² Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелко-буржуазных партий на Украине. К., 1978.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Н. Е. Козицький.

В. И. ЛЕНИН О ЕДИНСТВЕ ДЕЙСТВИИ ЛЕВЫХ СИЛ.

*К.: Издательство при Киевском
государственном университете
издательского объединения «Вища школа»,
1979, 184 с.*

В золотому фонді ленінської ідейно-теоретичної спадщини особливе місце займає вчення про диктатуру пролетаріату, єдність дій революційних сил, про класові союзи й угоди, про роль марксистської партії як керівника всіх трудящих у демократичній і соціалістичній революціях. В постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслювалося, що ленінське вчення про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, поряд з іншими проблемами революційної теорії, стало соціальною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн¹.

Особливе значення для розвитку вчення про класові союзи мала перша російська революція 1905—1907 рр. Боротьба робітничого класу за повалення самодержавного ладу підірвала підвалини імперіалізму в цілому, сприяла розгортанню світового революційного руху, збагатила теорію й практику класової боротьби.

Всебічне вивчення й узагальнення досвіду революційних боїв 1905—1907 рр. — важливе завдання радянських учених-істориків. Певний вклад у справу розв'язання цієї проблеми вносить рецензована монографія. Структура книги відзначається логічною послідовністю, що дало змогу автору показати процес розвитку ленінського вчення про єдність лівих сил як у передреволюційний період, так і на різних етапах революції 1905—1907 рр., у часи її піднесення й спаду.

В перших розділах монографії мова йде про розробку В. І. Леніним питань тактики єдності дій революційно-демократичних сил напередодні першої російської революції. М. Є. Козицький показує, як Володимир Ілліч, керуючись основоположними принципами марксизму,

в нових історичних умовах розвинув і творчо конкретизував важливе положення про союзників пролетаріату в революції. При цьому В. І. Ленін всебічно проаналізував соціально-класову структуру російського суспільства. Без подібного підходу, об'єктивного врахування сукупності взаємовідносин усіх без винятку класів неможливо було розробити науково обгрунтовану стратегію і тактику діяльності партії в революції.

Розкриваючи об'єктивну основу єдності дій пролетаріату та революційної демократії, автор відзначає той факт, що вона була закладена в самій природі робітничого класу як найреволюційнішого класу. Його організованість, рішуча боротьба з самодержавством і залишками кріпосництва, проти всіх форм соціального й національного гноблення, за політичні свободи об'єктивно перетворили робітничий клас Росії, очолюваний більшовицькою партією, в центр тяжіння, в керівника революційно-демократичних сил країни.

Згідно із своїм завданням і структурою монографії автор висвітлює розроблені В. І. Леніним шляхи, форми й методи залучення на бік пролетаріату його союзників, аналізує ленінські положення про роль марксистської партії в загальнодемократичному русі. На основі всебічного вивчення ленінських праць М. Є. Козицький зробив аргументований висновок про те, що проблему взаємовідносин революційної соціал-демократії з іншими борцями проти самодержавства Володимир Ілліч вважав однією з найбільш принципових і суттєвих (с. 38). Йі значення зумовлювалося тим, що з розвитком робітничого руху, під його впливом непролетарські демократичні верстви населення активно включалися в боротьбу проти самодержавного ладу.

В рецензованому дослідженні переконливо показано, що В. І. Ленін рішуче виступав проти спроб злити революційний та опозиційний рухи в єдиний конгломерат, проти розчинення пролетаріату в загальнодемократичному русі. Вождь трудящих розробив принципове положення про єдність дій лівих сил. Серед них найважливішими є партійна самостійність і визначеність революційних демократичних організацій, чітка оцінка можливостей і вирогідних меж класових та політичних союзів. Лише на подібній основі можна забезпечити єдність дій трудящих. При цьому керівне становище робітничого класу в загальнодемократичному русі підносило значення боротьби народних мас за своє визволення.

¹ Див.: Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна: Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, с. 3.

Розкриваючи ленінські положення про ставлення пролетарської партії до інших політичних об'єднань в загальнодемократичному русі, автор проаналізував резолюції II з'їзду РСДРП щодо лібералів та есерів, навів ленінську характеристику меншовицької резолюції (О. Потресова) про ставлення до ліберальної буржуазії, показавши, що вже в період створення партії нового типу В. І. Ленін приділяв надзвичайно важливе значення розробці її тактичних основ у майбутній революції. Володимир Ілліч сформулював принципові положення про роль партії в загальнодемократичному русі, особливо наголосивши на тому, що лише партія робітничого класу спроможна об'єднати всі демократичні організації в боротьбі із самодержавством. На основі всебічного аналізу цих ленінських положень М. Є. Козицький зробив висновок, що вже в передреволюційний період РСДРП водночас виступала як самостійна політична організація і як складова частина всіх революційно-демократичних сил.

На значному фактичному матеріалі в монографії висвітлюється боротьба більшовиків за організацію єдиного лівого блоку на різних етапах революції 1905—1907 рр., за зміцнення єдності дій пролетаріату та його союзників на її початку. Автор приділяє увагу III з'їзду РСДРП, який відіграв важливу роль у справі мобілізації революційних сил, а також ленінській тактиці бойкоту булігінської Думи й створення загальнодемократичного фронту. Дослідник розкриває діяльність партії більшовиків у період невпинного наростання революційних виступів робітників і селян, в армії і на фронті, аналізує думську лівоблокістську тактику в час спаду революції. М. Є. Козицький у своєму дослідженні відзначає, що кожному з періодів революції 1905—1907 рр. притаманні свої особливості, форми й методи боротьби за створення єдиного лівого фронту. Відстоюючи самостійність пролетаріату, більшовики виступали ініціаторами угод та блоків з лівими силами, послідовно виконували взяті на себе зобов'язання (згідно з умови цих угод).

Виконуючи рішення III з'їзду РСДРП, більшовицькі організації розгорнули активну роботу серед селянства, демократичної інтелігенції, солдатів і матросів. Найбільш яскраво більшовицька тактика єдності лівих сил проявилася в період активного бойкоту булігінської Думи, коли вперше в Росії було організовано єдиний загальнодемократичний фронт

боротьби проти царизму. Як підкреслюється в рецензованій праці, це стало можливим тому, що більшовики проводили величезну за своїми масштабами агітаційну та пропагандистську роботу, виступили ініціаторами бойових угод з іншими лівими партіями. Пролетаріат нереконливо довів свої вміння й здатність бути вождем трудящих мас у революції.

В рецензованій праці на основі аналізу діяльності більшовиків у Радах робітничих депутатів висвітлюється багатогранна й різнопланова робота більшовицьких організацій по згуртуванню всіх революційних сил і підготовці їх до збройної боротьби з царизмом. На значному фактичному матеріалі в книзі показано, що більшовики в Радах, проводячи політику класової самостійності, не відмежовувалися від інших лівих партій та організацій, а співробітничали з ними, рідше виступали проти хитань меншовиків і есерів, за збереження пролетарської суті Рад. Тільки за цієї умови останні могли виконувати свої функції. Використані в монографії документи свідчать про те, що більшовики залучали до участі в Радах представників робітників, селянства, передової демократичної інтелігенції. По суті Ради робітничих депутатів являли собою бойовий союз революційних і демократичних сил, були справжніми органами народної влади.

В цілому автор досить ґрунтовно висвітлив обрану тему, його висновки переконливі. Однак, високо оцінюючи рецензоване видання, ми повинні сказати й про недоліки, які зустрічаються в ньому. Так, розгляд М. Є. Козицьким деяких питань (наприклад, боротьби за єдність лівих сил у національно-визвольному русі, єднання їх у ході збройного повстання) ґрунтується на недостатньому фактичному матеріалі. На наш погляд, автору не слід було обмежуватися лише показом думської лівоблокістської тактики в період спаду революції, а й проаналізувати інші її форми.

Іпколи зустрічаються пропуски окремих слів (с. 10). При скороченні цитати (с. 52) неточно передано зміст документа. Крім того, до списку використаної літератури й джерел не занесено ряд нових праць.

Незважаючи на вказані недоліки, книга М. Є. Козицького має певну наукову цінність та актуальність. Її з інтересом зустріли історики, вчені-суспільствознавці, пропагандисти, студенти вузів республіки.

А. Ф. ВОВЧИК (Київ)

БОРЦІ ЗА ВЕЛИКУ СПРАВУ (Біографічні видання на Україні)

Життя і діяльність полум'яних революціонерів, які боролися під керівництвом В. І. Леніна за перемогу соціалістичної революції, торжество ідеалів комунізму, завжди будуть яскравим прикладом для нових поколінь. «Немає і не було більш самовідданих борців за щастя трудового народу, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — ніж представники славної когорти марксистів-ленінців! З покоління в покоління їх імена передаватимуть як зразок справжнього героїзму, як символ непохитної віри у світле майбутнє людства»¹. Немеркнучі образи борців за ідеали комунізму постійно надихають радянських істориків, письменників, журналістів.

Лише у 1977—1980 рр. в різних видавництвах України масовими тиражами вийшла значна кількість монографій, документальних та художньо-документальних повістей, нарисів, збірників, присвячених революціонерам-ленінцям. У цих виданнях через долі активних будівників першої в світі соціалістичної держави яскраво простежується всесвітньо-історичне значення перемоги Великого Жовтня — головної події ХХ століття.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Політвидав України випустив нову книгу А. Ф. Маленевського і Г. М. Курій про відомого діяча Комуністичної партії й Радянської держави Г. І. Петровського². Ця публікація є значним кроком у дослідженні та популяризації життя і діяльності «всукраїнського старости». В її першій частині на широкому суспільно-політичному фоні послідовно розкрито основні етапи діяльності соратника Ілліча в нерозривному зв'язку з історією російського революційного руху. Автори розповідають про участь революціонера в роботі марксистських гуртків, його парламентську діяльність, великий авторитет серед робітників, які високо цінили більшовика-депутата за розум і відданість пролетарській справі.

У другій частині книги змальовується діяльність Г. І. Петровського на відповідальних партійних і державних постах після перемоги Великого Жовтня. Багато років працюючи головою ВУЦВК, вирішуючи справи державної ваги, він знаходив час і для зустрічей та бесід з трудящими, вів відверті розмови з ними. Це давало можливість «всукраїнському ста-

рості» досконально знати потреби та настрої мас, приймати правильні рішення з тих чи інших питань. Розкриваючи різні етапи життя й діяльності Г. І. Петровського, автори підкреслюють таку характерну для нього рису, як безмежну самовідданість у боротьбі за виконання ленінського плану будівництва соціалізму в нашій країні.

Книга А. Ф. Маленевського і Г. М. Курій є результатом багаторічного дослідження ними життя й діяльності «всукраїнського старости». До речі, від першої публікації їх спільної праці про відомого більшовика-ленінця³ нове видання 1977 р. відрізняється змінами (деякими скороченнями, уточненнями), які внесені, насамперед, у першу частину книги. Джерельною основою праці є твори В. І. Леніна, Г. І. Петровського, опубліковані та неопубліковані архівні документи, матеріали періодики, мемуарна література. Авторами виявлено і використано нові джерела, що дало можливість значно розширити й конкретизувати висвітлення діяльності відомого пролетарського революціонера.

На жаль, це загалом корисне видання, що є помітним кроком у дослідженні та популяризації життя славного революціонера-ленінця, не позбавлене й окремих недоліків. Так, приділяючи значну увагу парламентській роботі Г. І. Петровського, досить широко (хоч і не в усій позноті) використовуючи при цьому ленінські оцінки, автори недостатньо висвітлюють його позапарламентську діяльність, змальовують її вкрай побіжно, часто загальними фразами.

Книзі, на нашу думку, бракує конкретності й емоційності у змалюванні процесу формування революціонера-професіонала, змісту його багатогранної партійної і державної діяльності. Нерідко шаблонний стиль викладу позбавляє особистість Г. І. Петровського індивідуальних рис. Практично тільки з останнього розділу читач довідається про деякі подробиці з особистого життя вірного соратника В. І. Леніна. Не досить багаті відомості в книзі й про соратників Григорія Івановича, з якими він разом боровся за перемогу соціалістичної революції й побудову соціалізму.

В книзі дається авторська оцінка суті буржуазного парламентаризму та ролі депутатів робітничого класу, що ґрунтується на ленінських теоретичних положеннях. Однак загальновідомо, що В. І. Ленін надавав першорядного значення позапарламентським формам політичної боротьби більшовиків, зокрема, в умовах революційного піднесення. Недооцінка позапарламентської діяльності Г. І. Пе-

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 574.

² Маленевський А., Курій Г. Всеукраїнський староста. К.: Політвидав України, 1977, 263 с.

³ Маленевський А., Курій Г. Григорій Іванович Петровський. К.: Політвидав України, 1968, 296 с.

тровського призвела, на наш погляд, до деякої однобічності у висвітленні образу полум'яного борця за перемогу Жовтня.

До речі, цю прогалину значною мірою заповнили П. Рашев і О. Яременко, які дослідили зв'язки вірного соратника В. І. Леніна з Дніпропетровщиною⁴. З інтересом сприймаються сторінки праці, де йдеться про активну роботу Г. І. Петровського по залученню пролетаріату до співробітництва в «Правдє», її розповсюдженню. Важливою є також розповідь про його листування з робітниками, матеріали якого часто використовувалися більшовниками-депутатами з думської трибуни та в публіцистичних виступах у пресі.

В одному з листів Ф. Енгельса до Ф. Лассаля висловлено важливе методологічне положення щодо дослідження особистості. «Мені здається, — зазначав Ф. Енгельс, — що особистість характеризується не тільки тим, *що* вона робить, а й тим, *як* вона це робить...»⁵. Зрозуміло, читач не може задовольнитися лише відповіддю на питання «що робив герой?», а й чекає змістовної авторської розповіді, зокрема, про те, як герой діяв, у яких умовах, оточенні, в чому його індивідуальність. У цьому, мабуть, і є найбільша складність біографічного жанру, яку авторам, як бачимо, не завжди вдається подолати.

Про життя і діяльність Ю. М. Коцюбинського — бійця ленінської гвардії, відомого партійного, державного і військового діяча розповідає книга А. Д. Ярошенка⁶. Це друге, перероблене видання праці, написаної на основі архівних документів, мемуарів, у тому числі неопублікованих спогадів ветеранів ленінської партії, матеріалів періодичної преси відзначається значною повнотою висвітлення багатогранної діяльності революціонера.

Велику увагу в книзі приділено ролі В. І. Леніна, РКП(б), братнього російського народу в тяжкій і напруженій боротьбі трудящих України за встановлення Радянської влади, проти внутрішньої й зовнішньої контрреволюції. Автор акцентує увагу на постійному зв'язку Ю. М. Коцюбинського з робітничо-селянськими масами, об'єктивно оцінює його вклад у розв'язання складних проблем становлення Української Радянської Соціалістичної Республіки. Загалом книга «Головком республіки» читається з великим інтересом.

Проте й друге видання, значно допов-

несе новими фактами з життя та діяльності відважного революціонера, не позбавлене окремих недоліків. Так, побіжно розповідається в книзі про виконання ним деяких важливих партійних завдань: «Через кілька днів Юрій Михайлович за дорученням ВРК виїхав до Москви, щоб провести там закриття юнкерських училищ, які були оплотом контрреволюції. Оперативно виконавши це завдання, він знову повертається до Петрограда, де на нього чекали нові обов'язки...» (с. 63). Говорячи про активну участь Ю. М. Коцюбинського у підготовці I з'їзду КП(б)У, зокрема про виконання ним завдань Оргбюро по його скликанню, автор пояснює: «Він провів там (на території Чернігівщини і Полтавщини. — Г. Д.), роботу по зміцненню місцевих партійних організацій, які працювали в умовах підпілля, і здійснив можливі в тій обстановці заходи (? — Г. Д.) по підготовці до партійного з'їзду» (с. 83) і т. ін.

Розповіді широкому колу читачів, особливо молоді, про життя і діяльність революціонерів, перших будівників соціалізму в нашій країні, змалювати їх немеркнучі образи — благородне завдання істориків, письменників, журналістів. Однак це завдання є й найвищою мірою відповідальним. Про це свідчить книга Г. Мишкевича про І. В. Бабушкіна, яка вийшла в тій же серії — «Борці за велику справу» у Політвидав України⁷. Яскравими фарбами автор зображує основні події й етапи життя більшовика, розкриває його ставлення до товаришів, робітників, близьких. Методологічною основою розповіді для автора є ленінська стаття-некролог, присвячена пам'яті полум'яного революціонера. Треба віддати належне Г. Мишкевичу за вдалу підбірку матеріалів для цього видання з попередніх книжок автора, що дало змогу лаконічно, але переконливо розкрити основний зміст партійної, революційної діяльності І. В. Бабушкіна. На нашу думку, характерним для книги Г. Мишкевича є вдале поєднання високого наукового рівня й яскравої популярної форми викладу біографії соратника Ілліча.

У 1978 р. другим, доповненим виданням Політвидав України випустив книгу Я. С. Блудова, в якій на основі авторських спогадів відтворені портрети ряду встеранів ленінської гвардії⁸. Будучи учасником боротьби за перемогу соціалістичної революції і будівництва соціалізму на Україні, автор став свідком багатьох історичних подій, зустрічався з відомими борцями за владу Рад. Для повнішого розкриття образів полум'яних революціонерів (Г. І. Петровського, В. Я.

⁴ Рашев П., Яременко Е. Его именем назван город. Днепропетровск: Промінь, 1978, 125 с.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, 2-е вид., т. 29, с. 474.

⁶ Ярошенко А. Головком республіки. К.: Політвидав України, 1977, 124 с.

⁷ Мишкевич Г. Гордость партии. К.: Политиздат Украины, 1978, 207 с.

⁸ Блудов Я. С. Революцией призваны: Штрихи к портретам. К.: Политиздат Украины, 1978, 223 с.

Чубаря, М. О. Скрипника, С. В. Косіора, П. П. Постишена, В. П. Затонського, О. І. Шліхтера, М. В. Фрунзе та інших) Я. С. Блудов використав твори В. І. Леніна, спогади їх близьких, друзів і соратників по боротьбі, різноманітні документи, особистий архів. Дослідницький підхід помітний в умідому виділенні основних етапів життя й діяльності зображуваних ним відомих партійних і державних діячів, в науковому аналізі та оцінках теоретичної спадщини, зокрема, М. О. Скрипника, В. П. Затонського і П. П. Постишева.

Пам'яті тих, хто за завданням В. І. Леніна і за покликом серця брав активну участь у революційному русі, в боротьбі за утвердження завоювань Великого Жовтня на місцях, присвячена книга нарисів Г. Сьоміна і Г. Нікітіної⁹. Вона розповідає про революційну діяльність у Криму Д. І. Ульянова, П. Ю. Дибенка, Ю. П. Гавена, М. А. Пожарова та ін. Це вже друге видання книги, в якій перероблено структуру та стиль багатьох нарисів, зроблені значні доповнення. Однак ці нариси, як і в попередньому виданні, досить стислі й різноманітні за змістом і формою. Вищий науковий рівень книги забезпечило використання біографічних матеріалів з життя й діяльності В. І. Леніна. Можна вважати її цінним посібником в патріотичному вихованні молоді.

В біографічній серії «Уславлені імена» видавництво «Молодь» випустило в рік 60-річчя Великого Жовтня повість І. М. Дубинського-Мухадзе — «Камо»¹⁰. Це переклад українською мовою книги, що вийшла раніше у видавництві «Молода гвардія». Повість властиві документальність, достовірність історичних фактів, вдалі композиції сюжету та художня форма викладу. Образ полум'яного революціонера С. А. Тер-Петросяна (Камо) висвітлено всебічно й яскраво.

В 1979 р. видавництво «Наукова думка» випустило книги, які знайомлять читача з основними етапами багаторічної партійної та державної діяльності О. Г. Шліхтера й Д. З. Мануїльського, розкривають значення їх наукових і публіцистичних праць¹¹. Велику увагу приділили автори співробітництву обох революціонерів з В. І. Леніним, а також висвітленню життя та діяльності більшовиків-ленінців у радянський період. Розповідаючи про різні етапи багатогранної діяльності більшовиків-ленінців, автори підкреслюють, зокрема, що наукові та публіцистичні твори

О. Г. Шліхтера й Д. З. Мануїльського завжди були тісно пов'язані з проблемами соціалістичного будівництва і мають велике значення й для сьогодення. Д. Ф. Вірник, зазначає, що Володимир Ілліч високо оцінював велику наукову і практичну роботу О. Г. Шліхтера по розв'язанню продовольчого питання — складової частини економічної програми партії.

Однак авторам, на наш погляд, не повною мірою вдалося виконати методологічні вимоги біографічного жанру. Так, дещо спрощено відбито їх діяльність у період боротьби В. І. Леніна за створення партії нового типу, зміст їх підпільної революційної роботи. Недостатню увагу приділено висвітленню впливу В. І. Леніна, рішень партійних з'їздів на діяльність та еволюцію світогляду О. Г. Шліхтера і Д. З. Мануїльського. Складається враження, що опис перших кроків діяльності революціонерів здебільшого відірвано від складних історичних обставин. Хоча розповідь про їх життя у роки Радянської влади змістовна й занепокоє значну прогалину, все ж біографічний матеріал і тут потребує глибшого викладу.

Великий інтерес широкого кола читачів викликала поява фотоальбому — «Ульянови на Україні»¹², підготовленого Київським філіалом Центрального музею В. І. Леніна (автор тексту М. Д. Парфененко, ілюстрації підібрав А. І. Піскорський, укладач І. Д. Ремезовський). Це видання стало важливим здобутком ленініани напередодні 110-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Роблячи деякі висновки з побіжного огляду вищезгаданих біографічних видань про борців за щастя народу, треба відзначити їх високий науковий рівень, багатий джерельний матеріал. При цьому широко використовується наукова й публіцистична спадщина революціонерів, глибше розкривається роль В. І. Леніна у формуванні їх ідейних переконань, різнопланово простежується взаємозв'язок між ними. Проте ряд недоліків у розвитку біографічного жанру в історичній науці подолано ще не до кінця.

Масову популярну літературу про полум'яних революціонерів читач сприймає з інтересом, повагою й з бажанням вчитися у героїв і наслідувати найкращі їх риси. Немає сумніву, що молоді буде одержувати все нові й нові книги про життя славетних борців за щастя народу, написані глибоко науково і талановито.

Г. Г. ЛЕМИДЕНКО (Харків).

⁹ Семин Г., Никитина А. Посланы Ленинна: Очерки. Симферополь: Таврия, 1977, 175 с.

¹⁰ Дубинський-Мухадзе І. М. Камо: Біографічна повість. К., 1977, 215 с.

¹¹ Вірник Д. Ф. Олександр Григорович Шліхтер. К., 1979, 111 с.; Суярко Л. О. Дмитро Захарович Мануїльський. К., 1979, 112 с.

¹² Ульянови на Україні: Революционная и общественно-политическая деятельность Ульяновых на Украине и в Крыму (1902—1921 годы). К.: Политиздат Украины, 1979, 158 с. Докладніше про це видання див.: МІЖ, 1980, № 4, с. 155—156.

**У БОРОТЬБІ ЗА ЖОВТЕНЬ.
ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ.**

К.: Наукова думка, 1981, 213 с.

Радянські дослідники успішно продовжують вивчення найгероїчнішого періоду історії нашої Вітчизни — Великої Жовтневої соціалістичної революції. Новим вагомим внеском у розробку цієї теми є рецензований збірник. У ньому вміщено 13 статей методологічного і конкретно-історичного характеру, які охоплюють ряд важливих проблем, пов'язаних з підготовкою, здійсненням і зміцненням завоювань Великого Жовтня на Україні.

Книга підготовлена з урахуванням останніх досягнень історичної науки. В ній широко використано твори В. І. Леніна, партійні документи, а також матеріали центральних і місцевих архівів, періодичної преси. Значну частину їх вперше введено до наукового обігу, що дало авторам можливість ширше висвітлити окремі події і явища, в ряді випадків по-новому інтерпретувати їх. Глибше аргументувати теоретичні положення.

Збірник відкриває стаття М. І. Супруненка. На широкому історичному фоні у ній розкривається величезна ідейно-політична і організаційна робота керованої В. І. Леніном партії більшовиків, яка згуртувала робітничий клас і трудяще селянство України і разом з іншими народами повела на боротьбу за перемогу Великого Жовтня. Логічно, глибоко і послідовно автор показує, що В. І. Ленін пильно стежив за подіями на Україні, здійснював безпосереднє керівництво діяльністю місцевих більшовицьких організацій. Він озброїв пролетаріат конкретним планом переходу від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції, був ініціатором дипломатичної і військової підтримки трудящих України в їх боротьбі з білокозачими бандами та контрреволюційними військами Центральної ради. Володимир Ілліч належала важлива роль у створенні Української Радянської держави і встановленні дружніх відносин між Російською і Українською братніми республіками.

Ряд важливих теоретичних узагальнень знайде читач у статті І. К. Рибалки, присвяченій воєнно-політичному союзу радянських республік періоду громадянської війни. Автор показує, що на відміну від військових альянсів експлуататорських буржуазних держав союз радянських республік був заснований на повній рівноправності, добровільності, збереженні суверенітету і урахуванні як спільних інтересів, так і специфічних особливостей кожного з його учасників. В статті наводяться документи, які свідчать, що воєнно-політичний союз склався при найактивнішій участі широких трудящих мас. Позитивним, на наш погляд, є те, що автор викриває твердження українських буржуазних націоналістів, які перекручують

справжню історію і характер воєнно-політичного союзу.

Вища форма справжнього гуманізму — це визволення трудящих від класового й національного гноблення, утвердження справжньої свободи і щастя людей, створення комуністичного суспільства — такою є основна ідея і задум статті Ю. Ю. Кондуфора. Шлях до досягнення цієї мети, вказує автор, лежить через соціалістичну революцію. Поряд з широкими філософськими узагальненнями, зробленими на ряді яскравих прикладів, у статті показано, що В. І. Ленін, більшовики, організуючи маси робітників і селян на революційну боротьбу, були твердо переконані в її високогуманістичній місії. При цьому вони завжди шукали і знаходили найбільш гуманістичні форми цієї боротьби, прагнули досягти високої мети безкровним шляхом, свідченням чого є Жовтневе збройне повстання в Петрограді і сам триумфальний хід Радянської влади. І, навпаки, лютими ворогами загальнолюдських ідеалів гуманізму показали себе експлуататорські класи — буржуазія і поміщики, організуючи змови, диверсії, терористичні акти. На них лежить відповідальність за розв'язання громадянської війни в Росії. В сучасних умовах, коли ідеологи імперіалізму на весь світ кричать про порушення «прав людини» в соціалістичних країнах, брехливо звинувачують їх в участі в «міжнародному тероризмі», пояснюючи це антигуманістичною природою революційних перетворень, дослідження Ю. Ю. Кондуфора має гостро актуальне, політичне значення. Особливостям революційного процесу в окремих районах України присвячена стаття Ю. М. Гамрецького. Спираючись на ленінські праці, критично осмислюючи дослідження багатьох істориків та залучаючи нові архівні матеріали, автор висіє серйозні поправки у визначення часу встановлення і характеру Радянської влади на місцях. Так, він аргументовано доводить, що дослідники, які не вдаються до детального аналізу конкретно-історичної обстановки, а тільки чисто умовляним шляхом екстраполюють теоретичні положення на сукупність місцевих умов і не враховують їх специфіки, дають однозначну оцінку революційним подіям на місцях, не показують труднощів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Півдні, Правобережжі та в інших районах республіки. Вдало обрана Ю. М. Гамрецьким форма викладу матеріалу дала йому можливість поряд з розглядом найважливіших питань проблеми подати докладну її історіографію та обґрунтувати ряд практичних рекомендацій у галузі конкретно-історичних досліджень.

Необхідною умовою успішного захисту завоювань Жовтня була організація збройних сил молоді Радянської держави. Створення робітничо-селянської армії на Україні в ході боротьби проти німецьких і австро-угорських загарбників розгляда-

ється, зокрема, в статті О. Й. Щусь. Особливий інтерес становлять сторінки, де на основі архівних документів розповідається, як у складних умовах безперервних боїв з окупаційними військами формувалися 5 українських армій, здійснювалося поповнення їх особового складу, матеріальне постачання. Автор статті підкреслює, що при цьому використовувався досвід у створенні збройних сил, нагромаджений партійними організаціями і урядом Радянської Росії.

Значну увагу приділено в збірнику союзику робітничого класу в соціалістичній революції — трудяшому селянству і, насамперед, такому важливому, але поки що мало дослідженому питанню, як створення і діяльність земельних комітетів і комітетів бідноти. Ідея організації земельних комітетів була популярна в масах, підкреслюється в статті Ж. П. Тимченко, ще з часів першої буржуазно-демократичної революції, коли більшовицька партія для розв'язання аграрного питання вважала за необхідне обрати їх загальним, прямим, рівним і таємним голосуванням. Статтю, присвячену організації земельних комітетів на Україні в 1917 р., побудовано на численних матеріалах архівів. Особливу увагу автор зосереджує на дослідженні історії виникнення волосних земельних комітетів, які стали однією з найбільш масових і демократичних селянських організацій у 1917 р.

В. Ф. Верстюк поставив перед собою завдання відтворити картину класової боротьби на селі в 1919 р., показати діяльність Комуністичної партії в процесі поглиблення соціалістичної революції на селі, зокрема, по зміцненню диктатури пролетаріату, врахуванню класової диференціації селянства і залученню до роботи в Радах широких мас бідноти. Автор аргументовано обґрунтував необхідність тимчасової передачі виконавчої влади на місцях комбідам. Докладно спиняється В. Ф. Верстюк і на участі комітетів бідноти у продовольчій роботі (обліку продуктів харчування, допомозі продагонам у вилученні хлібних лишків у заможних верств села, проведенні розверстки хліба між господарствами бідноти тощо) та в боротьбі проти куркульського бандитизму.

У рецензованому збірнику дістали відображення й окремі проблеми господарського будівництва. Значний інтерес у цьому плані становлять статті, в яких простежується процес управління промисловістю України в період воєнного комунізму,

висвітлюються створення, структура та діяльність центральних господарських органів — Української ради трудової армії (Уккратрударму), Організаційного бюро по відбудові промисловості на Україні (Промбюро), пізніше реорганізованого в Уккратнаргосп, а також різноманітні форми й методи роботи місцевих органів влади у розв'язанні завдань відбудови народного господарства.

Стаття О. П. Реєнта присвячена участі робітничого класу України в діяльності органів народного контролю в 1920 р. і дає яскраве уявлення про роль робітників у створенні найбільш масових організацій контролю — гуртків, осередків, груп сприяння Робітничо-селянській інспекції, а також у проведенні систематичних ревізій, масових обстежень роботи різних установ, промислових підприємств, органів комунального господарства, освіти, охорони здоров'я тощо.

Є в збірнику цікавий матеріал про перші переговори в галузі культури в республіці. Відомо, що декрет «Про ліквідацію неписьменності серед населення РСФРР» був виданий 26 грудня 1919 р., а декрет аналогічного змісту на Україні — 21 травня 1921 р. У зв'язку з цим частина дослідників неправомірно пов'язує початок ліквідації неписьменності в УСРР з часом переходу до мирного будівництва, що призвело до недостатнього висвітлення питання боротьби з неписьменністю в республіці в 1920 р. — першому році чинності ленінського декрету про ліквідацію неписьменності. Цю прогалину до певної міри заповнює стаття В. М. Даниленка.

В цілому позитивно оцінюючи рецензовану книгу, цінність якої у науково-методологічному і пізнавальному відношеннях безсумнівна, слід, однак, висловити побажання такого характеру. На нашу думку, бажано було б більше уваги приділити показу провідної ролі робітничого класу у здійсненні соціалістичної революції, рельєфніше виділити це питання в структурі збірника. Через усі статті зазначеної праці червоною ниткою проходить ідея інтернаціонального характеру Великого Жовтня на Україні. Тому доцільно було б включити у збірник матеріал про участь у боротьбі за владу Рад німецьких, угорських, чехословацьких та інших зарубіжних інтернаціоналістів, що значно посилює його інтернаціональне звучання.

М. Д. БЕРЕЗОВЧУК (Київ),

М. А. ЖУРБА (Київ)

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.

(Руковод. авт. кол. М. А. Варшавчик
и А. Т. Нелел).

К.: изд-во при Киевском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа», 1980, 296 с.

Узагальнення досвіду викладання й розвитку суспільних наук у радянській вищій школі має велике наукове, політичне й практичне значення. В рецензованій монографії на основі марксистсько-ленінської теоретичної спадщини, документів КПРС, праць радянських учених, а також матеріалів періодичної преси вперше в історичній літературі дістали комплексне висвітлення основні напрями удосконалення викладання і розвитку суспільствознавства на всіх етапах його історії, а саме: підготовка науково-педагогічних кадрів, удосконалення навчально-методичної та наукової роботи, посилення партійності й підвищення ідейно-теоретичного рівня викладання і розробки марксистсько-ленінської теорії у вузах. Особлива увага приділяється узагальненню передового досвіду, шляхам підвищення ефективності марксистсько-ленінської освіти та комуністичного виховання студентів.

Монографія відзначається чіткістю структури. Автори почали своє дослідження з висвітлення процесів становлення і вдосконалення системи викладання суспільних наук у вузах в умовах будівництва соціалізму, зміцнення й розвитку соціалістичного суспільства. У книзі на конкретному документальному матеріалі простежуються питання підготовки науково-педагогічних кадрів, поліпшення навчально-методичної роботи, структури викладання наук у вузах. Вдало відображено специфіку докорінних перетворень у системі вищої освіти. Вони відбувалися в умовах матеріальних і організаційних труднощів, гострої класової боротьби у початковий період будівництва соціалізму в нашій країні. В монографії аналізуються основні шляхи формування кадрів суспільствознавців для вищої школи — висування працівників партійного й державного апарату на викладацьку роботу, підготовка в партійних навчальних закладах та в аспірантурі науково-дослідних інститутів і вузів.

Автори висвітлюють участь відомих партійних діячів (В. В. Адоратського, В. П. Волгіна, В. І. Невського, М. М. Покровського, І. І. Скворцова-Степанова, П. І. Стучки, О. М. Ярославського та ін.) у розробці й викладанні суспільствознавчих курсів, створенні відповідних навчальних посібників (с. 16—19, 25, 26), підкреслюють, що завдяки піклуванню Комуністичної партії й особисто В. І. Леніна суспільствознавці вищої школи мали всі необхідні умови для творчої праці.

У центрі уваги авторів — аналіз основних напрямів удосконалення викладання суспільних наук у вищій школі в умовах розвинутого соціалізму, коли було здійснено цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення змісту, методів і форм навчання та виховання студентів, розширення номенклатури та обсягу соціально-економічних дисциплін, дотримання послідовності їх вивчення, підготовку викладацьких кадрів. Цю роботу було розпочато ще в процесі реалізації вищою школою рішень XX з'їзду КПРС. Зокрема, в 1956/57 навчальному році у вузах країни було запроваджено викладання трьох самостійних курсів (з листопада 1938 р. вони об'єднувалися в курсі основ марксизму-ленінізму) — історії КПРС, політичної економії та діалектичного й історичного матеріалізму. У 1959/1960 р. почали читатися факультативні курси наукового атеїзму, марксистсько-ленінської етики та естетики (в деяких вузах вони стали обов'язковими). Із включенням до навчальних програм самостійного курсу основ наукового комунізму і запровадженням нової послідовності вивчення суспільних наук (історія КПРС — марксистсько-ленінська філософія — політична економія — основи наукового комунізму) у 1963 р. завершилося створення цілісної системи викладання марксистсько-ленінського вчення у вузах. Автори переконливо доводять доцільність та ефективність проведених заходів, підкреслюють їх благотворний вплив на роботу суспільствознавців вищої школи. Особливий інтерес становлять сторінки, де йдеться про диференціювання та синтез суспільних наук у навчальному процесі. Проблема забезпечення єдності та наступності у їх вивченні є нині дуже актуальною. Автори пропонують ряд обґрунтованих рекомендацій, що сприятимуть успішному її розв'язанню (с. 66, 67).

У книзі детально висвітлено заходи щодо поліпшення підготовки кадрів суспільствознавців та підвищення їх кваліфікації, удосконалення змісту й методики викладання суспільних наук, збільшення кількості годин на їх вивчення, які були проведені на основі рішень жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, XXIII — XXV з'їздів партії та відповідних постанов директивних органів (с. 63—65, 71—82 та ін.). Автори використали при цьому значний статистичний та ілюстративний матеріал.

Велика увага приділяється в монографії роботі кафедр суспільних наук по комуністичному вихованню студентів. На сучасному етапі, коли завдання й зміст комуністичного виховання молоді помітно ускладнилися, узагальнення досвіду в цій справі має величезне значення. Виділивши основні елементи комуністичного виховання, автори сприяють на засобах посилення його ефективності в цілому, наголошують на системному, комплексному під-

ході до цього процесу у навчальних закладах. Досвід деяких вузів свідчить про ефективність розробки й використання міжпредметних та внутрішньопредметних структурно-логічних схем розв'язання окремих виховних завдань, створення перспективних планів виховної роботи, розрахованих на весь строк навчання студентів. Безсумнівно, корисними для викладачів будуть методичні поради авторів по використанню навчального матеріалу з виховною метою, а також виділення окремих і цілих груп заходів, що сприяють підвищенню ефективності позалекційної роботи кафедр суспільних наук (с. 167, 181—189, 193).

Чільне місце в рецензованій книзі відведено також питанням науково-дослідної роботи вузівських суспільствознавців. Сучасний вуз є одним з центрів проведення наукових досліджень. Автори роблять цікавий екскурс в історію їх організації, показують велике значення систематичного керівництва нею з боку Комуністичної партії. Особливо цінним є аналіз особливостей проведення науково-дослідної роботи на суспільно-економічних кафедрах вузів (с. 204—206), основних форм її планування й координації, пропаганди передового досвіду Московського, Ленінградського та Київського університетів у цій справі, визначення головних напрямів і заходів її поліпшення (с. 213—218).

Спеціально розглянуто питання про внесок вузівських суспільствознавців у розвиток наук. Зокрема, підкреслюється, що розширилися масштаби досліджень з історії КПРС, актуальнішою стала їх тематика, підвищився науково-теоретичний та ідейний рівень публікацій. Історики партії

чимало зробили для написання багатотомної історії КПРС, нарисів історії республіканських, обласних і крайових партійних організацій, історії міст і сіл, фабрик і заводів, радгоспів і колгоспів, у створенні енциклопедій. З 4,5 тис. праць, виданих у 1971—1975 рр. з проблем історії та політики КПРС, більш як дві третини становлять праці вузівських істориків (с. 221). Автори монографії спиняються також на основних завданнях, що постають перед суспільствознавцями вищої школи.

У всіх розділах рецензованої монографії піддаються об'єктивному, партійному аналізу причини недоліків і труднощів при викладанні суспільствознавства у вищій школі та пропонуються заходи щодо їх подолання.

В цілому автори ґрунтовно висвітлили порушену проблему. Однак ряд питань слід було б розкрити дещо повніше, зокрема, показати специфіку підвищення кваліфікації викладачів у 20—30-х роках. На наш погляд, доцільно було б спеціально спинитися на такому питанні — що з досвіду виховної роботи зі студентами є особливо цінним і використовується в сучасних умовах. Потребує уточнення твердження авторів про те, що в 1936 р. курс політичної економії «був виділений у самостійний» (с. 35). У вузах Української РСР, зокрема, він читався як самостійний ще в 20-х роках. Висловлені зауваження не знижують високого науково-теоретичного рівня рецензованої монографії, яка призначається для викладачів вузів, наукових працівників і студентів.

В. П. БУРМАКА (Харків)

**ИСТОРИОГРАФИЯ
ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ:
СБОРНИК СТАТЕЙ.**

М.: Изд-во Наука, 1980, 288 с.

В історичних рішеннях XXVI з'їзду КПРС, Звітній доповіді, з якою виступив на ньому Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, дістала дальший розвиток магістральна лінія партії — будівництво комуністичного суспільства в СРСР, послідовна і наполеглива боротьба за мир в усьому світі, надійний захист творчої праці радянського народу. В умовах посилення підступів імперіалістичної реакції і загострення міжнародної напруженості особливу цінність для радянського народу, Комуністичної партії, Збройних Сил СРСР має багаторічний досвід захисту соціалістичної держави у грізних 1941—1945 рр. «Звернення до історії Великої Вітчизняної війни, — підкреслював това-

риш Л. І. Брежнев, — буде вчити все нові й нові покоління радянських людей бути гідними своїх батьків, наполегливо крокувати шляхом комуністичного творення, який наш народ відстояв тоді справді безмірною ціною»¹.

За три з половиною десятиліття, які минули після закінчення війни, її історія стала предметом ґрунтовного і систематичного наукового дослідження та узагальнення, в результаті чого створено широке коло літератури, що налічує нині понад 16 тис. найменувань. Серйозну спробу підбити основні підсумки зробленого являє собою рецензований збірник статей, у якому вміщено матеріали Всесоюзної наукової конференції з питань історіографії Великої Вітчизняної війни. У 27 його статтях, що належать провідним історіографам — спеціалістам з даної проблеми (передмову написав академік М. П. Кім), охарактери-

¹ Коммунист, 1977, № 7, с. 83.

зовано нинішній стан наукової розробки вказаної проблематики, висловлено цікаві міркування щодо тенденцій її дальшого розвитку, дано принципову оцінку найважливіших праць.

Аналіз літератури, здійснений у збірнику, свідчить про розширення географічного й тематичного діапазону та масштабів дослідницької роботи, про значне посилення уваги до найактуальніших аспектів проблеми історії війни. Автори цілком справедливо зазначають, що в 60—70-ті роки підготовлено ряд фундаментальних видань, які не тільки стали значним досягненням радянської історіографії, а й визначають віху в її розвитку. Це, зокрема, — «История Коммунистической партии Советского Союза» (т. 5, кн. 1); «История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945» (т. 1—6); «История второй мировой войны» (т. 1—10); «Советский Союз в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945»; «Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. 1941—1945 гг.» (т. 1—3) та ін. Успішно здійснювалася в цей час і монографічна розробка окремих тем і проблем.

Як слушно зауважує член-кореспондент АН СРСР П. А. Жилін — автор вступної статті «Актуальні проблеми дослідження Великої Вітчизняної війни», «з цілковитою підставою можна сказати, що конкретно-історичний, фактичний бік історії Великої Вітчизняної війни у нас вивчений ґрунтовно» (с. 19—20).

Історіографічний аналіз, проведений авторами «Историкографии Великой Отечественной войны», дає підстави говорити не тільки про кількісні, а й якісні зрушення у вивченні найрізноманітніших питань, що стосуються періоду 1941—1945 рр., про підвищення науково-теоретичного рівня виданої літератури та зростання професійної майстерності вчених-істориків. Для їх праць найповнішою мірою характерні принципи партійності, наукова об'єктивність і достовірність, справжній історизм у висвітленні подій і явищ. Головним досягненням радянських дослідників проблеми, як випливає із статей збірника, є створення єдиної, науково обґрунтованої марксистсько-ленінської концепції історії Великої Вітчизняної війни, її чіткої періодизації, що відображає закономірності тогочасного історичного процесу. Їх дослідженням притаманне глибоке розкриття проблем і тем на основі використання широкого кола різноманітних джерел, багатого фактичного та статистичного матеріалу, прагнення до теоретичних узагальнень і висновків.

У центрі праць істориків, наголошується в матеріалах збірника, — показ масового ратного і трудового героїзму радянських людей, їх славних патріотичних звершень, дружби та співробітництва братніх народів СРСР, вирішальних переваг соціалістичного суспільного і держав-

ного ладу, організуючої ролі Комуністичної партії й Радянської держави, в справі розгрому ворога.

З належною глибиною у радянській історіографії розкрито зловісні плани німецького фашизму, страхітливі злочинні гітлерівців на окупованій ними радянській території та в інших країнах Європи. Радянськими вченими переконливо розвінчуються фальсифікаторські вигадки буржуазних ідеологів та істориків про джерела і всевітньо-історичне значення великого подвигу нашого народу, здійсненого в ім'я захисту соціалізму й рідної Вітчизни, світлого майбутнього всього людства.

Визнаючи безперечні успіхи радянської історіографії проблеми, слід водночас підкреслити, що наявна література, хоч і відзначається обширністю і різноманітністю, ще не відбиває всієї глибини і складності такого історичного явища, як Велика Вітчизняна війна. Багато важливих питань і тем все ще розробляються у фактографічній площині, не відзначаються оригінальністю задуму, глибиною змісту, новизною суджень і оцінок. Тим часом нинішній стан історіографії та джерелознавства дає змогу перейти до створення великих узагальнюючих праць з усіх найважливіших проблем історії війни. Не можна не погодитися з П. А. Жиліним, який вважає, що далі зусилля дослідників «повинні концентруватися на розробці та узагальненні всього воєнного періоду історії СРСР (1941—1945 рр.), всіх соціально-політичних і воєнних процесів, що відбувалися в ході війни, глибокому розкритті керівної ролі КПРС у досягненні радянським народом всевітньо-історичної перемоги над фашистською Німеччиною та мілітаристською Японією» (с. 27). Неминуща актуальність вивчення вказаного періоду історії СРСР визначається і великим інтересом до нього широких кіл громадськості, і потребами військово-патріотичного виховання, і необхідністю дальшого вдосконалення теорії й практики військової справи.

Майже всі автори рецензованого збірника зазначають, що радянська історіографія відчуває потребу у створенні великих узагальнюючих праць з кардинальних проблем Великої Вітчизняної війни. Недостатньо дослідженими залишаються, зокрема, соціально-політичний розвиток радянського суспільства у роки війни, форми і методи дій партизанів у тилу ворога, в тому числі взаємодія їх формувань з регулярними військами, перебудова народного господарства країни на воєнний лад, продовольче постачання та влаштування побуту населення, питання управління економікою, діяльність Рад у всій її сукупності, міжнародні політичні, наукові та культурні зв'язки СРСР цього періоду та багато інших тем. До речі, хоч у рецензованому виданні і вміщено перелік тем, рекомендованих для досліджень Всесоюзною науковою конференцією з історіографії Великої Вітчизняної війни, їх, на

жаль, сформульовано у надто узагальнюючому викладі.

Певною прогалиною, все ще характерною для радянської історичної науки в цілому, є недостатня розробленість її методологічних та методичних аспектів. Позначається це й на розробці питань історії Великої Вітчизняної війни. Наголошуючи на цьому недоліку, автори збірника цілком слушно зауважують, що «не виладково, мабуть, все ще мають місце випадки прямого запозичення, а також факти, коли деякі дослідники ігнорують праці своїх попередників, використовуючи опубліковані дані і посилаючись при цьому на архівні фонди» (с. 194). Додамо, що не вжито ще з практики наукової роботи у галузі історії Великої Вітчизняної війни такі прикри явища, як дублювання, паралелізм і навіть повторні дослідження (особливо у дисертаціях) тем, ґрунтовно висвітлених раніше.

Природно, що для успішного здійснення дальших досліджень з історії минулої війни необхідна комплексна розробка її проблем за участю багатьох науково-дослідних установ, кафедр, учених — представників різних спеціальностей. Тому актуальною є висловлена в рецензованій книзі думка про те, що з метою координації та об'єднання зусиль учених, вироблення єдиних настанов з найважливіших проблем на зріла необхідність створення при Відділенні історії АН СРСР Наукової ради з історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.

Значною мірою поглибленому вивченню питань історії війни сприяли б розширення і концентрація джерельної бази. Цікавою щодо цього є пропозиція члена-кореспондента АН Казахської РСР М. К. Козинбаева про необхідність створення мемуарного фонду активних учасників подій 1941—1945 рр. (с. 215). Важливе значення

мало б також складання на місцях і в центральних науково-дослідних установах повної бібліографії з історії Великої Вітчизняної війни, зокрема показчиків докторських та кандидатських дисертацій. Давно вже назріла необхідність видання біо-бібліографічного словника-довідника науковців — спеціалістів з історії Великої Вітчизняної війни. Певна запущеність цієї роботи дається взнаки й у рецензованому виданні, де, на жаль, трапляються застарілі дані, розбіжності в цифрах про видачу літератури. Тій же меті — поглибленню наукових пошуків учених і водночас ширшій популяризації ратних і трудових подвигів радянського народу в період війни сприяла б активізація підготовки наукової хронології подій того часу.

В умовах нагромадження значної кількості наукових публікацій, зокрема з воєнної тематики, першочергове значення у підбитті підсумків проведеної роботи та визначенні перспектив дальшої розробки актуальних проблем мають історіографічні видання, проведення спеціалізованих конференцій і симпозіумів. Останні, на нашу думку, повинні організовуватися не час від часу, а регулярно і, по можливості, бути більш представницькими. На жаль, ні на згадуваній Всесоюзній історіографічній конференції, ні в рецензованому збірнику належним чином не представлено українську радянську історіографію, яка має вагомий здобутки у вивченні історії Великої Вітчизняної війни.

Рецензований збірник являє собою вклад в історичну науку. Він дасть новий імпульс для досліджень проблематики, яка завжди залишатиметься об'єктом пильної уваги вчених, усієї радянської громадськості. У цьому, насамперед, і полягає його значення.

М. В. КОВАЛЬ (Київ)

**ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДЛЯ 9—10 класів**
Упорядкували В. Є. Спицький, Г. І. Сургай.
Видання друге, перероблене.

К.: Радянська школа, 1979, 144 с.

Курс історії СРСР, складовою частиною якого є історія Української РСР, у 9-10 класах середньої школи охоплює період з початку ХХ ст. до наших днів. Він дає вчителю широкі можливості для формування в учнів діалектико-матеріалістичного світогляду. В процесі вивчення цього курсу школярі переконуються у неминучості загибелі капіталізму й торжества соціалізму, в їх свідомості створюється цілісне розуміння історичного процесу як

закономірного поступального руху від однієї соціально-економічної формації до іншої. З допомогою конкретного фактичного матеріалу вони засвоюють основні ідеї марксистської теорії — про роль народних мас в історії, вирішальне значення способу виробництва в житті суспільства, класову боротьбу як рушійну силу в його розвитку, про керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії в будівництві нового суспільного ладу.

Вивчення історії СРСР у 9-10 класах сприяє водночас вихованню підрастаючого покоління в комуністичному дусі, зокрема, формуванню у молоді почуття радянського патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму, відданості справі партії, непримирності до буржуазної ідеології.

У процесі викладання матеріалу й самостійної роботи школярів учитель історії повинен поряд з розширенням їх знань і формуванням світогляду прищеплювати уміння й навички локалізувати історичні факти й процеси в часі та просторі, виконувати найважливіші логічні операції, простежувати історичні явища в їх розвитку й різноманітності зв'язків, викладати в усній й письмовій формі історичний і поточний політичний матеріал, користуватися довідковою літературою тощо.

Серед методів, за допомогою яких проводиться ця робота, важливу роль відіграє використання історичних документів і матеріалів. Вони допомагають учителям створити яскраві образи й картини минулого, ввести учнів в обстановку тієї чи іншої епохи, відтворити її колорит, побут, мову тощо. Ефективність використання документів залежить не тільки від методів роботи з ними, а й від їх характеру. Якщо на перших етапах вивчення історії вони мають розповідний і описовий характер, то в 9-10 класах уже можна знайомити учнів з програмно-політичними, публіцистичними й мемуарними матеріалами, уривками з творів основоположників марксизму-ленінізму, партійними документами. Добір таких матеріалів та методи роботи з ними є досить непростою справою.

У зв'язку з цим видавництво «Радянська школа» систематично випускає хрестоматії з історії й тематичні збірники документів. Після введення в середніх школах викладання курсу історії Української РСР було випущено «Хрестоматію з історії Української РСР» (т. I — у 1959 р., т. II — у 1961 р.). У 1970 р. в серії «Бібліотека вчителя історії та суспільствознавства» побачила світ «Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 кл.)» за редакцією члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія. У 1971 р. вийшла «Хрестоматія з історії Української РСР для 9-10 кл.», упорядкована В. Є. Спицьким та Г. І. Сургаєм. Останнім часом опубліковані раніше хрестоматії перевидано. У 1979 р., зокрема, побачило світ і друге, перероблене видання «Хрестоматії з історії Української РСР для 9-10 кл.», яку упорядкували В. Є. Спицький та Г. І. Сургай.

Що ж являє собою нова книжка, чим вона відрізняється від попередніх?

Упорядники перших випусків допускали певні відхилення від шкільної програми, не завжди враховували вікові особливості учнів, прагнули подати якнайбільше матеріалів для ілюстрування розповіді вчителя, видавали перевагу розповідним та описовим документам (навіть у хрестоматіях для старших класів). Це, звичайно, створювало певні труднощі, насамперед для молодих, малодосвідчених учителів, а тому їх робота над формуванням умінь і навичок учнів не завжди приносила бажані результати.

Зважаючи на це, автори рецензованої

хрестоматії й видавництво свідомо пішли на скорочення обсягу книжки і зменшення кількості вміщуваних у ній матеріалів. Вона стала компактнішою й зручнішою у користуванні, а головне — адекватною програмі й навчально-виховним цілям предмета. Учителі зможуть широко використовувати її як для ілюстрації нового матеріалу, так і в процесі самостійної роботи учнів.

Нова книга складається з одинадцяти розділів, які діляться на невеличкі підрозділи. Кожен розділ починається короткою характеристикою періоду, якому він присвячений, після чого подається перелік документів із стислим визначенням їх змісту.

Перші сім розділів хрестоматії містять документи з курсу історії для 9-го класу: три — присвячено дожовтневій історії, 4-й і 5-й — перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянській війні, решта — будівництву соціалістичного суспільства. Документи, зібрані в цих розділах, розповідають про кризу 1900-1903 рр., перехід пролетаріату від економічної до активної політичної боротьби, селянські виступи проти поміщиків, відбивають ідейне й організаційне зміцнення соціал-демократичних організацій на Україні, боротьбу більшовиків на чолі з В. І. Ленініним за інтернаціональну єдність трудящих. Матеріали хрестоматії дають досить повне й чітке уявлення про хід революційних подій на Україні в 1905-1907 рр.

Ряд матеріалів висвітлюють економічне й культурне життя України в період між двома буржуазно-демократичними революціями, робітничий та селянський рух, керівну роль очолюваної В. І. Ленініним партії більшовиків у згуртуванні революційних сил, події Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Найбільше документів стосується героїчної боротьби українського народу за владу Рад і створення робітничо-селянської держави. Вони яскраво свідчать, що вирішальною умовою перемоги над ворогами революції був воєнно-політичний союз радянських республік, братерська взаємодопомога російського й українського народів. У хрестоматії вміщено матеріали, що показують, як трудящі республіки приступили до відбудови народного господарства, як здійснювалися соціалістична індустріалізація та колективізація сільськогосподарства.

Цільне місце серед документів, що вивчатимуться в 9-у класі, посідають уривки із статей В. І. Леніна «Травневі дні у Харкові», «До сільської бідноти», «Російський цар шукає захисту від свого народу у турецького султана», «Початок демонстрацій», «Страйки металістів у 1912 році», «Критичні замітки з національного питання», «Україна», «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Ленінініним», а також з доповідей, промов і те-

леграм вождя. Праці Володимира Ілліча є зразком глибокого аналізу й геніальних узагальнених характеристик складних історичних явищ. Включаючи уривки з них у свою розповідь, організовуючи бесіду чи самостійну роботу учнів над ними на уроці або вдома, учитель допоможе їм сприйняти ленінські положення як ключ до розуміння складних питань історії, застосувати їх під час аналізу суспільних явищ минулого й сучасності, і тим самим глибше засвоїти їх суть і значення.

Успішному здійсненню завдань, що стоять перед учителем, сприятиме робота над уривками із статей, промов, виступів і спогадів Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, М. В. Фрунзе, М. І. Подвойського, М. О. Скрипника, П. П. Постишева, В. П. Затонського, інших діячів Комуністичної партії й Радянської держави.

Матеріали 8—11-го розділів хрестоматії стосуються курсу історії 10-го класу. Тут учитель знайде документи, що дадуть йому змогу глибоко і всебічно охарактеризувати такі теми, як вступ Української РСР у період завершення соціалістичного будівництва, воз'єднання Західної України і Північної Буковини та Придніпровських українських земель в єдиний Українській Радянській державі, успіхи культурної революції на Україні. Упорядники вдало підібрали документи, присвячені Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Вони переконливо свідчать, що український народ разом з усіма народами Союзу РСР під керівництвом Комуністичної партії з честю виконав свій священний обов'язок перед соціалістичною Батьківщиною.

Джерела 10-го й 11-го розділів розповідають про відбудову зруйнованого війною народного господарства й успішне виконання п'ятирічних планів, боротьбу Української РСР за мир і зміцнення дружніх зв'язків із зарубіжними країнами, зростання її міжнародного авторитету, про успіхи культурного будівництва й підвищення життєвого рівня народу.

Серед документів, присвячених досягненням трудящих України на етапі розвинутого соціалізму й розгорнутого будівництва комунізму, найціннішими є уривки з книг Генерального секретаря ЦК КПРС,

Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження» і «Шілина», про які член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербинський сказав: «Книги Л. І. Брежнєва — це хвилюючий літопис про мудрість і мужність радянських людей, їх любов до рідної Вітчизни, про їх відданість великій партії Леніна. Це — справжній гімн нашій людині, людині — трудівнику, людині — творцю. Для всіх нас — це настільний підручник люднознавства, яке становить живу душу партійної роботи»¹. Використовуючи уривки з цих праць, учитель формуватиме в учнів навички всебічно враховувати історичний досвід і робити правильні висновки з нього, шанобливо й доброзичливо ставитися до кожної трудящої людини, не боятися труднощів, не зазнаватися, об'єктивно й самокритично аналізувати досягнення й недоліки. Книги товариша Л. І. Брежнєва стануть для молоді яскравим зразком нисьмового викладу історичного й поточного політичного матеріалу.

У хрестоматії широко представлено уривки з книги товариша В. В. Щербинського «Радянська Україна», його доповідей і промов, а також матеріали партійних з'їздів і конференцій, прокламацій і листівки, кореспонденції з періодичних видань, спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, ветеранів громадянської і Великої Вітчизняної воєн.

Отже, як бачимо, хрестоматія насичена багатим і яскравим матеріалом, який полегшить роботу вчителя над розвитком логічного мислення учнів, виробленням у них глибокого розуміння суті явищ і процесів, закономірностей розвитку людського суспільства. Незважаючи на окремі недоліки (відсутність матеріалів про участь трудящих України у спорудженні Байкало-Амурської магістралі, недостатню кількість джерел про першу світову війну), вона буде надійним помічником у справі реалізації завдань, поставлених перед школою XXVI з'їздом КПРС.

В. М. КУЛАКОВСЬКИЙ (Київ)

¹ Комуніст України, 1979, № 2, с. 7.

**ЛІТОПИС НАЙВАЖЛИВІШИХ
І ПАМ'ЯТНИХ ПОДІЙ
ІСТОРІЇ ВОЛИНИ
(1900-1939 рр.).**

Луцьк, 1976, 67 с.; (1939—1952 рр.).
Луцьк, 1972, 106 с.; (1953—1979 рр.).
Луцьк, 1979, 80 с. Упорядники:
В. П. Бичкова, Н. О. Болдирева,
Є. С. Боремчук, Т. П. Булавчук,
Л. С. Лелявська, Г. І. Жешко, М. Р. Миць,
В. А. Наконечний, Т. П. Остапчук,
Я. Б. Синельников.

Великих успіхів за роки соціалістичного будівництва, зокрема, за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок досяг радянський народ під керівництвом Комуністичної партії у боротьбі за створення матеріально-технічної бази комунізму, посилення економічної й оборонної могутності держави, підвищення добробуту і культурного рівня трудящих. Вагомий вклад у цю справу внесли трудящі Радянської України, зокрема Волині. Це і відображено в покажчиках.

Перед упорядниками стояло складне і відповідальне завдання — з величезної кількості подій, якими насичена історія Волині, починаючи з 1900 р. і до наших днів, відібрати ті, що відображали найважливіші економічні, політичні, соціальні, ідеологічні й культурні процеси, у стилій хронікальних форм і на конкретних прикладах розкрити боротьбу трудящих за соціальне та національне визволення, за воз'єднання Волині з Українською РСР.

Особливу увагу упорядники звернули на матеріали про соціалістичні перетворення, що відбулися в краї за роки Радянської влади. У центрі їх уваги — показ колективізації, індустріалізації, культурної революції, розкриття якісних змін в усіх галузях народного господарства. Хроніка засвідчує бурхливі темпи соціалістичного розвитку Радянської Волині: спорудження фабрик, заводів, шахт і випуск найважливіших видів продукції, вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур, досягнень тваринництва, освіти і культури. Усе це дає змогу простежити й оцінити динамічний розвиток області у складі індустріально-колоніальної Радянської України, в єдиній сім'ї братніх народів.

Об'єктом вивчення Літопису є монографії, нариси, окремі розділи книг, автореферати, журнали, газети та архівні джерела. Історичні факти, що містяться в цих матеріалах, систематизовані за тематичними і хронологічними ознаками. Причому упорядники створили свою оригінальну систему їх відбору, що найбільш повно характеризують Волинь у різні історичні епохи.

Літопис — бібліографічні покажчики складаються з коротеньких фактів соціально-політичного і економічного життя трудящих Волині. Мету видання — добитися, щоб кожне повідомлення було максимумо насичене конкретними довідковими

відомостями про найбільш визначні події часу, можна вважати досягнутою.

Активну участь у складанні Літопису взяли Партархів Волинського обкому Компартії України, Волинський обласний державний архів, Волинська обласна бібліотека для дорослих та Волинська обласна організація Товариства книголюбів. Це забезпечило виданню необхідну наукову основу. Позитивним є те, що воно має іменний і географічний покажчик, які допомагають читачеві користуватися ним.

Літопис має деякі недоліки. У вступі до книги третьої, де мова йде про події 1953—1979 рр. слід було б згадати про такі узагальнюючі наукові хронікальні публікації, як «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1959—1961 рр.)», К., 1962; «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка подій на Україні (1961—1962 рр.)», К., 1964 і «Літопис комуністичного будівництва. Хроніка найважливіших подій в УРСР (1971—1975 рр.)», К., 1977, де матеріали Волинської області знайшли широке відображення.

У книжках відсутні також факти про поширення важливих починів, ініціатив, руху раціоналізаторів і винахідників, боротьбу за технічний прогрес трудящих Волині, їхню участь у Всесоюзних ленінських комуністичних суботниках. Поза увагою упорядників лишилося і повідомлення ЦСУ Волині про підсумки виконання плану економічного і соціального розвитку за кожний рік п'ятирічок та ін.

Разом з тим у праці вміщено чимало інформації про порівняно дрібні події в області. Такими, на нашу думку, є, наприклад, повідомлення про початок занять у Любомльському медучилищі (1963 р., с. 26) та Луцькому технікумі радянської торгівлі (1964 р., с. 29). Ряд важливих фактів наведено без потрібних пояснень. Так, «відбулася XIV конференція Волинської партійної організації» (1968 р., с. 44), «відбулась XVIII конференція Волинської обласної партійної організації» (1978 р., с. 69) та ін. Тут, звичайно, варто було б коротко розкрити зміст роботи цих конференцій. Неточно подано назви деяких установ та географічних назв тощо.

На нашу думку, у бібліографічному покажчику могли бути згадані такі фундаментальні праці, як «Історія второй мировой войны, 1939—1945», в 12-ти томах, «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945)» в 3-х томах, 7-й том багатотомної «Історії Української РСР» та деякі інші, в яких ідеться про події на Волині.

Вважаємо доцільним видання подібних праць і в інших областях України. Це було б великою допомогою у створенні літопису найважливіших і пам'ятних подій усієї Радянської України.

О. Є. МАРКОВА (Київ),
В. П. СИДОРЕНКО (Київ)

НОВІ КНИГИ

- В. І. Ленін, КПРС про боротьбу за мир.** — К.: Політвидав України, 1981. — 451 с.
- XXVI съезд Коммунистической партии Советского Союза, 23 февраля — 3 марта 1981 года: Стенографический отчет.** — М.: Политиздат, 1981. Т. 3. 536 с.
- О дальнейшем улучшении идеологической, политико-воспитательной работы: Сборник материалов.** — М.: Политиздат, 1981. — 190 с.
- БОЕВ Б. Революция 9 сентября 1944 года в Болгарии.** — М.: Знание, 1981. — 64 с.
- ГОРОДЕЦКИЙ Е. Н. Советская историография Великого Октября. 1917 — середина 30-х годов: Очерки.** — М.: Наука, 1981. — 367 с.
- Дорогой создания: Соц. стр-во на Одещине. Документы и материалы (1921—1941).** — Одесса: Маяк, 1981. — 320 с.
- Единение побратимов.** — Львов: Каменяр, 1981. — 86 с.
- ЗАГЛАДИН В. В. Мужественные борцы за народное дело: Проблемы коммунистического движения в материалах XXVI съезда КПСС.** — М.: Знание, 1981. — 64 с.
- ИЛЛЕРИЦКАЯ Е. В. Аграрный вопрос: Провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России.** — М.: Наука, 1981. — 166 с.
- История рабочих Донбасса: В 2-х т. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму.** — К.: Наук. думка, 1981. — 431 с.
- Итоги и задачи изучения внешней политики России: Сов. историография.** — М.: Наука, 1981. — 209 с.
- КІЗЧЕНКО А. М. Народи-друзи, народи-сопратники.** — К.: Політвидав України, 1981. — 63 с.
- КОМЯТ И. История «Инпрекорра»: Бюллетень мирового коммунистического движения.** — М.: Прогресс, 1981. — 191 с.
- КОГАБЛЕВ Ю. И. Исторический опыт боевой и военной работы большевиков в трех революциях.** — М.: Знание, 1981. — 64 с.
- КРАСНИЙ Українці в Канаді: Статті, нариси, документи.** — К.: Дніпро, 1981. — 232 с.
- КУРОПЯТНИК Г. П. Россия и США: экономические, культурные и дипломатические связи, 1867—1881.** — М.: Наука, 1981. — 373 с.
- МАРКИН И. Там в степях у реки: О боях на Халхин-Голе.** — М.: Политиздат, 1981. — 158 с.
- МАЦЕЙКО Ю. М., ЦВЕТКОВ О. Г. Майбутнє людства будувється сьогодні.** — К.: Політвидав України, 1981. — 65 с.
- Народное хозяйство СССР в 1980 г.: Стат. ежегодник.** — М.: Финансы, 1981. — 583 с.
- Общество и природа: Ист. этапы и формы взаимодействия.** — М.: Наука, 1981. — 344 с.
- ПАНИЕВ Н. Болгария: годы и люди: Страницы из дневника сов. журналиста. 1961—1965, 1971—1981 гг.** — М.: Мысль, 1981. — 319 с.
- ПОГРЕБИНСКИЙ М. Б. Станислав Викентьевич Косиор: Жизнь и деятельность.** — К.: Политиздат Украины, 1981. — 223 с.
- САВОСТЕНКО В. М. Деятельность КПСС по созданию второй угольно-металлургической базы СССР. 1926—1937 гг.** — М.: Высш. школа, 1981. — 176 с.
- СЛОБОДЯН М. И. Пролетарский интернационализм — фактор социального развития: На материалах зап. областей УССР.** — К.: Наук. думка, 1981. — 157 с.
- СНЕГИРЕВА Т. И. Духовная культура развитого социалистического общества: Проблемы формирования соц. сознания в европейских странах социализма.** — М.: Наука, 1981. — 149 с.
- СОБОЛЕВА Н. А. Российская городская и областная геральдика XVIII—XIX вв.** — М.: Наука, 1981. — 260 с.
- Советско-болгарские отношения и связи: Документы и материалы. Т. 2. Сентябрь 1944 — декабрь 1958.** — М.: Наука, 1981. — 765 с.
- ЧУГУНОВ А. И. На страже советских рубежей, 1929—1938: Пограничные войска на страже советских рубежей.** — М.: Воениздат, 1981. — 271 с.
- ШЕВЦОВ В. Д. Український буржуазний націоналізм у коричневій уніформі.** — К.: Наук. думка, 1981. — 150 с.
- ШИШ А. С. Национально-демократические революции: Некоторые вопросы теории и практики.** — М.: Наука, 1981. — 254 с.